

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSTANBUL
ŞEHİR TARİHİ
ve MİMARİSİ

İSTANBUL

ŞEHİR TARİHİ
ve MİMARİSİ

KÁROLY KÓS

2.
Baskı

YEDİTEPE

İSTANBUL
Şehir Tarihi ve Mimarîsi
Károly Kós

İSTANBUL ŞEHİR TARİHİ VE MİMARISI

Károly Kós

Orijinal Adı: SZTAMBUL

Çeviri

Tarık Demirkan

Editör

Sahure Ergüzel

©Yeditepe Yayınevi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-9787-67-3

Yeditepe Yayınevi: 315

Araştırma-İnceleme: 253

1. Baskı: Ocak 2017

2. Baskı: Ağustos 2019

Sayfa Düzeni

Çelebi Şenel

Kapak Tasarımı

Sercan Arslan

Baskı-Cilt

Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.

Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul

Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ

Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78

www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

İSTANBUL
Şehir Tarihi ve Mimarîsi
Károly Kós

Çeviri
Tarık Demirkan

YEDİTEPE

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	7
ANTAL HEKLER'İN TAKDİMİ.....	11
GİRİŞ.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM KONSTANTİNOPOLİS

I. Tarih	21
II. Bizans Şehri	41
III. Bizans ve Ayasofya	57

İKİNCİ BÖLÜM İSTANBUL

I. Tarih	63
II. Osmanlı Türk Camiileri.....	83
III. İstanbul	97
IV. İstanbul ve Modern Büyük Şehirlerin Sorunları.....	144

EKLER

Edit Tasnádi

Károly Kós: Koca Mimar Sinan.....	195
Károly Kós: İbrahim Müteferrika	209

RESİMLER VE HARİTALAR.....	219
----------------------------	-----

Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü 21 Kasım 1916'da, yani bundan tam yüz yıl önce kuruldu. Bu Enstitü, Macar kültür diplomasisinin ülke dışında kurduğu ilk bilimsel kurumdur. Türkiye'nin seçilmesi de bir tesadüf değildi. Çünkü bir yandan dünya savaşı yıllarında gündeme gelebilecek olan ülke ancak bir müttefik ülke olabilirdi; diğer yandan da o yılların en belirleyici ideolojilerinden biri olan ve Turan halklarının ortak geçmişine yönelik araştırmalar yapan ve bunları tanıtan Turancılık da siyasî hayata önemli ölçüde damga vuruyordu. Daha sonraları, iki dünya savaşı arasındaki yıllarda Macaristan'da Milli Eğitim Bakanı olacak olan Kunó Klébersberg'in ve Avusturya Kraliyet Prensi József Ferenc'in çabalarıyla bu kurum 1917 yılının başında İstanbul'da faaliyete başladı. Yeri de Beyoğlu'nda Bayram Sokak No: 23 adresindeydi. Enstitünün müdürü sanat tarihi uzmanı Dr. Antal Hekler idi. Kurum, Hekler'in disiplinli ve mükemmel idaresinde kuruluş aşamasını tamamladı. Verilen burslarla Antik Dönem arkeologu Zoltán Oroszlán, Bizans uzmanı tarihçi Dr. Péter Ralbovsky, Hristiyan tarihi uzmanı arkeolog Ferenc Luttor, Bizans uzmanı tarihçi Géza Fehér ve Mimar Károly Kós da kurumda çalışmaya başladılar.

Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü, 1918 yılı Ekim ayına kadar faaliyetini sürdürdü. Bu tarihte savaşı sona erdiren ateşkes anlaşması nedeniyle o zamanki başkenti Macarların terketmesi gerekiyordu. Enstitü, bu süre içinde pek çok

resmî ziyaret ve konferansın yanı sıra 8 kitaplık bir araştırmalar dizisi de yayınlamıştı. Bu dizinin 4.-6. kitapları işte şu an elinizde tuttuğunuz kitabı içermektedir. Ancak şimdi yayınlanan bu kitap, orijinal içeriğinin ötesinde yazarın iki makalesini daha içermektedir (Mimar Sinan ve İbrahim Müteferrika). Bu makaleler, Türkçe olarak ilk kez yayınlanmaktadır.

O yıllarda daha çok genç olan Károly Kós İstanbul'a 1917 başlarında, eşini ve çocuğunu geride bırakarak gelmiş ve gelir gelmez de araştırmalarına başlamıştı. İlk işi İstanbul'un 1:5000 ölçekli haritasını çıkarmaktı. Bunun ardından da tarihî İstanbul'un ayrıntılı bir haritasını hazırlamaya başladı. Eşine yazdığı mektuplarda Osmanlıca harfler, kelimeler de bulunmaktadır. İstanbul'un mezarlıklarını heyecanla dolaşıyor, şehri keşfediyordu. Bu dönemde eserlerini tanıdıkça Mimar Sinan'a hayranlığı da artıyordu. Bütün düşünceleri, şehrin nasıl daha iyi bir hale getirilebileceği üzerineydi. İşte bütün bu düşüncelerini, gözlemlerini ve tasarılarını 1918 yılında Macarca olarak yayınlanan bu kitapta bir araya getirdi. Ancak kitap yayınlanır yayınlanmaz, kitabın Türkçeye çevrilmesi de gündeme geldi. Enstitü müdürü Antal Hekler'in dediği gibi "Kósch'un (yani Kós) çalışması, yayımlanınca, enstitümüzü bir çelik bağ gibi Konstantinapolis'e ve Türk millî çıkarlarına bağlayacak"tı.

Károly Kós, Macaristan'a geri döndükten sonra 20. yüzyıl Macar mimarîsinin en belirleyici mimarlarından biri oldu. Onun eserleri, mimarın hayata nasıl baktığının simgeleriyle doludur. Bu eserler, Erdel Macarlarının ve Macaristan Macarlarının muazzam çok renkli halk kültürünü, doğaya yakınlığını, insan ve tabiat ilişkisini ve insanların Yaradan'la olan bağlarını yansıtır. Bu özellikler, mimarın bütün hayatına da damgasını vurmuştur. Çünkü o kendisi için çok önemli bir kariyer ve parlak bir gelecek vaadeden Budapeşte'yi reddetmiş ve

hayatının sonuna kadar memleketi olan Erdel’de kalmış, taş-
ranın mütevazı koşullarını kabul ederek, ama çok büyük de-
ğerler yaratarak yerel kültüre katkılarda bulunmuştur. Eser-
leri Budapeşte’den Sepsiszentgyörgy Şehri’ne kadar her yerde,
bir zamanlar İstanbul’da da çalışmış olan onun onurlu adını
yaşatmaktadır.

Biz İstanbul Macar Başkonsolosluğu ve 2013 yılında (yeni-
den) kurulan Macar Kültür Merkezi olarak, atalarımızın yüz
yıl önceki faaliyetlerini, bugün artık değişen dünya koşulla-
rında da sürdürmenin çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu
yüzden de geçen yıl Türk-Macar ekonomik, politik ve kültürel
ilişkilerinin 20. yüzyılda içerdiklerini tanıtan bir çalışma baş-
lattık. Bu çalışmamızı bu yıl da sürdürmek istiyoruz. Bu faa-
liyetimizin önemli bir parçası, “Károly Kós ve İstanbul” ser-
gisi ve bu kitaptır. Atalarımızın ve çocuklarımızın çabalarının
daha verimli dönemler getireceğine olan inancımızla kitabı-
mızı Türk okuyucularımıza sunuyoruz.

Kitap, Tarık Demirkan tarafından Türkçeye çevrildi¹. Ki-
tabın sonunda yer alan Kós’a ait iki makalelerin mütercimi ise
Edit Tasnádi’dir. Yer ve şahıs isimlerinin yazımında günümüz
Türkçesindeki kullanımları tercih edildi ve orijinal baskıdaki
kullanım şekilleri metinde ilk geçtikleri yerde parantez içinde
verildi. Orijinal baskıda olmayan ve anlaşılması güç bazı kı-
sımların açıklamasını sağlayan dipnotlardan bazıları Osmanlı
mimarîsi uzmanı Gergő Kovács tarafından [bunlar “(KG)” kı-
saltması ile gösterilmiş], bazıları da mütercim tarafından ha-
zırlanmıştır. Emeği geçen herkese ve Yeditepe Yayınevi’ne de
en derin şükranlarımızı sunar keyifli okumalar dileriz.

Gábor Fodor

İstanbul Macar Kültür Merkezi Müdürü

1 Kitabın daha önceki Türkçe tercümesi için bk. Károly Kós, *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, çev. Naciye Güngörmüş, Ankara 1995.

Fatih Sultan Mehmed ve Konstantinopolis Şehri sadece tarihsel verilerle değil, kendi kaderleriyle de birbirlerine bağlanmışlardır. Bu en büyük ve en güçlü Osmanlı şahsiyetinin karakteri, İtalyan sanatçılar tarafından kalıcılaştırılacaktır. Gentile Bellini tarafından hazırlanan tablosu ve özellikle de Costanzo tarafından madalyona resmedilen bir portresi², bize birçok tarih kitabından daha fazla bilgi vermektedir. Bu en büyük ve en güzel Osmanlı şehrinin karakterinin de gelişmesinde, onun sanatsal özelliklerinin anlaşılmasında ve başkalarına anlatılmasında da yabancı sanatçıların ve araştırmacıların çok emeği geçmiştir. Bu alan, henüz yeteri kadar tanınmayan bir alandır.

İşte Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü bu küçük kitabı yayınlayarak bu sürece katkıda bulunmak istemektedir. Bu eser, sadece olguları ve bilgileri sıralamakla kalmamakta, aynı zamanda ince bir hassasiyetle Osmanlı Türk camiilerinin, Osmanlı şehrinin sokaklarının ve yerleşim mahallerinin kendine özgü güzelliklerini de hissettirmektedir. Ve bunu yaparken pek çok kez görsel disiplin açısından Batı gelenekleriyle oluşan biçimsel dünyanın tek alternatif olmadığı konusunda bizleri ikaz etmektedir.

2 Gentile Bellini (1429-1507), İtalyan ressam. Venedik dojunun saray ressamı. 1479'da Venedik Senatosu tarafından İstanbul'a resmen elçi olarak atanmıştır. Costanzo di Ferrera (?-1524), İtalyan ressam, madalyoncu ve kuyumcudur. Venedik'in yenilgisinin ardından (Eğriboz, 1470) onlarca yıl İstanbul'da sultanın misafiri olarak yaşamıştır.

Son bölüm ise sadece geçmişle ve bugünle değil, şehir planlamacılığıyla bağlantılı olarak İstanbul'un geleceği ile ilgilidir.

Kaderin ne garip bir cilvesidir ki, bu satırların yazıldığı şu günler tam da Osmanlı başkentinin yeniden uluslararası sorunların içinde kaldığı şu buhran dönemine³ denk düşmektedir.

Sunt Lacrimae rerum...⁴

Budapeşte, 1918 yılının Ekim ayı başları.

Antal Hekler

Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü Müdürü

3 Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda müttefik devletler (Mondoros Mütarekesi, 30 Ekim 1918) Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüştürülmesi kararını alırlar. Bunun ardından ise yıllarca süren bir İstiklal Harbi dönemi gelir. Bu dönem de 1923'de kapanacaktır.

4 Publius Vergilius Maro: *Aeneis*, 1. Şiir: "Çünkü nesnelerin de gözyaşları vardır"

5 Antal Hekler (1882-1940) Alman-Macar sanat tarihi uzmanı. Arkeolog, profesör, Macar Bilimler Akademisi üyesi. Eserleri daha çok Almanca olarak yayınlanmıştır. Araştırmaları ise Macarca yayınlanmıştır. Kuno Klebelsberg ile birlikte Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü'nü kurmuştur. Bu kurum savaş nedeniyle sadece 1917 yılının Ocak ayından 1918 yılının Eylül ayına kadar faaliyet gösterebilmiştir. Yıllık 3000 koronalık bir bursla orada bulunan Zoltán Oroszlán, Ferenc Luttör, Géza Fehér, ve Károly Kós (o zamanlar adını daha Kosch olarak yazmaktaydı) önemli araştırmalara imza atmışlardır. Bu eser orijinal olarak 3 ayrı broşür olarak yayınlanmıştır.

Binbeşyüz yıldır dünyanın en önemli noktalarından birinde bir dünya şehridir. Kurulduğu tarihten bu yana -geçmişin eski ve bilinmeyen dönemlerinden bu yana- pek çok defa yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir; her defasında şekil değiştirerek, hem de daha muhteşem bir biçimde. İlk başlarda sıradan bir eski Yunan kolonisi, bir liman, bir depo alanı idi. Ardından Roma'ya meydan okuyan Doğu Roma'nın ve sonra da yeni bir Doğu İmparatorluğu'nun başkenti, yeni bir Doğu dininin ve kültürünün merkezi oldu. Daha sonra ise dünyaları sarsan bir gelişmenin ardından da yeni ve daha Doğu'ya özgü bir başka uygarlığın başkenti oldu.

Batı'dan Doğu'ya doğru kayan imparatorluk dengesi 395'de Bizans'ı Konstantinopolis haline getirmişti. Ve bu merkez doğudan batıya doğru zaferle ilerleyen İslam akımıyla devrildi ve yerine İstanbul yaratıldı (1453). Bu şehir bin yıl boyunca Bizans despotluğunu ve Doğu Hristiyanlığını temsil etti. Beşyüz yıl da Osmanlı sultanlarının ve İslam halifeliğinin gücünü sembolize etti. Acaba bu tarihten sonra şu şahane şehir neyi temsil edecek?

Siyasî ve dinî bir merkez olarak ne kadar önemliyse, geçmişte kültürel ve sanatsal anlamda da o kadar önemli oldu.

Bir zamanlar çökmekte olan Roma'nın yerine geçebilmesi amacıyla İmparator Konstantin (Constantinus), Bizantion Şehri üzerine Konstantinopolis Şehri'ni inşa etmişti. Ancak bu şehir,

“Nea Roma”⁶ olmadı, onun yerine “Bizans” doğdu. Bu, artık eski, küçük, önemsiz Yunan kolonisi değildi. Eski yerleşim yerinden kalan “Bizans” adı artık bir efsaneye dönüşmüştü. Bu ad, artık bir yeri, bir ulusu, bir ülkeyi değil, bir düşünceyi ve çok özel bir kültürü ifade ediyordu.

Bu, bağımsız ve çok kendine özgü bir kültürdü. Bir *tarz*dı “Bizans”. Ama bu çok özel yere rağmen onun dünya kültüründe sahip olduğu o yerin ne olduğunu bugün tam olarak bilemiyoruz ve tam manasıyla tespit edemiyoruz. Ve şu da bir gerçek ki, Bizans’ı tam olarak bilemediğimiz sürece İstanbul’un özünü anlayabilmek çok zor. Bu olmadan da kendi gözlerimizle gördüğümüze bile inanabilmek imkânsız.

Şunu ilan edebilirim ki, hem Bizans’ın Konstantinopolis’i ve hem de Osmanlıların İstanbul’u bugün bilinmeyen dünyalardır. Bu isimleri duyduğumuzda zihnimizde bu isimlere özdeş kavramlar tam olarak şekillenemiyor, sadece bize yabancı bazı resimler beliriyor. Bu isimler ruhlarımızda fikirler yaratmıyor, sadece bazı hisler uyandırıyor, o kadar. Bunlar tamamen şekilleri olmayan bize yabancı dünyalar. Kitaplara benzetiyorum bu şehirleri, içindeki harfleri okuyamadığımız kitaplara. Bu canlı şehir, yaşayan bir beden ve onun ruhu bizim için hâlâ muazzam bir sır gibi.

Şehrin adının ya da tarih içinde taşıdığı adlarının anlamı, şehrin doğuşunu, yıkılışını ve her defasında yeninden inşasını içeriyor. Tarihi şaşkınlık verici, ilginç, çok kendine özgü ve sırlarla doludur.

Coğrafi konumu eşsizdir. Ticaret açısından bakıldığında işgal ettiği mevkiî paha biçilmeyecek kadar önemlidir. Biliyoruz

6 Yunanca “Yeni Roma”.

ki, tarih boyunca çok kez yıkıcı depremlerin kurbanı oldu, ama her defasında yine aynı yere inşa edildi. Tek ve doğru Hristiyanlığı temsil etmesi için inşa edildi, ama yine de yeni bir Hristiyan kilisesinin merkezi ve simgesi oldu. Klasik Roma kültürünün gelecekteki vârisi ve temsilcisi olma misyonuyla inşa edildi. Ancak var oluşuyla yeni bir kültür yarattı. Ezel-den ebede kadar var oluşun bir simgesi idi. Yeni ve farklının ezeli hasmıydı. Ama buna rağmen eski Batı Hristiyanlığının enkazından doğacak olan ve bireyin özgürlüğünü ilan eden yeni bir kültürün, Rönesans'ın yaratılmasının sebebi oldu. Ve sonuçta inancı ve kültürü temsil eden bu şehir, daha genç bir inancı ve daha eski bir kültürü temsil eden bir başka kavim tarafından zaptedildi.

O tarihte Konstantinopolis yenilmişti, ama “Bizans” kültürü yaşamaya devam etmişti ve hâlâ da yaşamaya devam ediyor. O ruh, bozkırlarda, altın kaplı kubbelerle dikilen buğulu Rus kiliselerinde, yüz kuleli çarlık saraylarında ve Slav köylülerinin ruhlarında yaşamaya devam ediyor. Sanat da o ruhla birlikte oralara taşındı. Orta Asya'nın göçebe kavimlerinin taze renkleriyle sarmalanıp, yeni bir güçle tekrar hayat bulmak, çiçeğe durmak ve meyve vermek için.

Konstantinopolis kaybetti. Ancak onun yerine İstanbul ayağa kalktı. Çan sesleri sustu, ancak minarelerin şerefelerinden yükselen müezzin sesleri yeni bir gücün, yeni bir kültürün habercisiydi.

Bu şehir, bir zamanlar, Batı sanatının geleneklerinin Doğu'daki temsilcisi olması amacıyla inşa edilmişti. Konstantinopolis, zaman içinde, Doğu'dan gelen ve Batı'ya yönelik Asya sanat geleneklerinin sentezcisi, Batı'ya aktarıcısı haline geldi. İstanbul olarak da Asya sanatının Avrupa'nın doğu bölgelerinde zaferini belgeledi.

Konstantinopolis, Asya'da yeniliklerle zenginleşen Avrupa sanatının temsilcisi anlamına gelirken, İstanbul ise Bizans'ta yeniliklerle zenginleşen Asya sanatının temsilcisi oldu.

Bu şehirle ilgilenmeye başladığımdan beri bu uğraşımı belli bir korku içinde yaptığımı itiraf etmek durumundayım. Kendimi bir tünelde ilerleyen bir çocuk gibi hissediyorum. Bu tünele girmekten korkan, ancak tünelin sonunun nereye çıktığını çok da merak ettiğinden girmekten geri de kalmayan bir çocuk gibiyim.

Çünkü bu şehir bize coğrafi olarak ne kadar yakın olursa olsun, aslında bugüne kadar "terra incognita", yani meçhul topraklardan başka bir şey değil. Bu şehir hakkında yazılmış eski ya da modern dönem kitaplarla kütüphanemizi doldursak bile şunu söyleyebiliriz ki, bu şehir dünya tarihinde hâlâ kendine ait yeri alabilmiş değil. Konstantinopolis ve İstanbul, modern tarihin henüz gerektiği gibi değerlendirilip yorumlanmamış kısmını oluşturmaktadır; bu eksiklik kültür tarihi ve sanat tarihi açısından. Bunun nedeni de şehrin kendisidir. Avrupalı sanat tarihçileri ve araştırmacıları, şehrin yarattığı olguyu bir türlü ellerine alamamışlar, bu meselenin etrafında tedbiri elden bırakmadan dolanmayı tercih etmişlerdir. Şehir hakkındaki sezgilerimizin gerçekte var olandan daha fazla olduğunu düşünüyorum. Bildiğimiz şeyler, çok az olarak tanımlanabilecek kadar bile değil. Çünkü onları da kesin olarak bilemiyoruz.

Dünya tarihi, onu tarihsel dönemler boyunca üç ayrı isimle adlandırdı. Bu her üç isim de farklı biçimlerini dile getiriyordu. Ancak bu şehrin çocukları, bu şehrin sakinleri açısından onun adı tekti: Bir zamanlar πόλις (Polis) olarak, bir zamanlar da دساعات (Dersaâdet) olarak. Çünkü dünya tarafından nasıl

adlandırılırsa adlandırılırsın o tekti. Başka hiç bir şeye benzemeyen! Dünyanın herhangi bir köşesinde eşi benzeri bulunmayan! O, aynı zamanda sadece bir şehir de değildi, ondan çok daha fazlasıydı.

1908 yılında sultanların mutlakiyet yönetimi sona erdi. Ve uzun zamandır beklenen anayasa da hazırlandı⁷. Bu, Osmanlı'da millî bilincin palazlanmasının ilk işaretiydi.

1914 yılında ise Birinci Dünya Savaşı başladı. Bu savaşın esas sebeplerinden biri, açık olarak da dile getirildiği gibi, iki bin yıllık bu şehrin kaderinin ne olacağına karar verilmek istenmesiydi.

Ancak bu şehrin kaderi ile Osmanlı'nın kaderi birbirine artık bağlıydı. Ya şehirle birlikte yaşayacak ya da onsuz yok olacaktı.

Ben şuna inanıyorum ki, bu savaşın sonunda İstanbul Osmanlı'nın başkenti olarak var olmaya devam edecek. Osmanlı Türkleri, bu Turan kavmi⁸ ise ulusal bilinci güçlenen bir millet olarak yaşayacak.

Bir zamanlar Doğu Hristiyanlığının, daha sonra İslam halifelliğinin ve Türk kültürünün parlak temsilcisi olan bu yaşlı şehir, gelecekte de Osmanlı Türklerinin millî gücüyle gençleşerek Ural-Altay göçebe halklarının köklü kültürü ve medeniyetinin bir simgesi olarak var olmaya devam edecektir.

7 II. Meşrutiyet'in ilanı kastedilmektedir. Ancak bu tarihte yeni bir anayasa hazırlanmamış, Kanun-ı Esasî (1876) kısmen tadil edilmiştir.

8 Turan, yerleşik düzene geçen İran haklarının yaşadığı topraklara göre kuzeyde kalan, Amuderya Nehri'nin ötesindeki bozkırlara verilen addır. Bu ad öncelikle İran sözel geleneklerinde vardır. Bu bölgede yaşayan halklar öncelikle İran bölgesinden göçen atlı göçebe kavimlerdi. Bu bölgede yaşayan İskit (Skita), Uygur, Hun, Avar, Osman, Moğol ve hatta Japon halkları Turan halklarındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KONSTANTİNOPOLİS

İncil’de yazılanlar doğrudur: İnsanoğlunun beşiği Asya’dadır. Asya’daki sıradağların aralarında bir yerlerdedir. Bu bir masal değil bir gerçeklik. Sadece okumayı ve anlamayı bilmek lazım. Ve artık bilimsel araştırmalar da inancın temelini oluşturan o kutsal kitapta yazılanları doğrulamaktadır. Yani bugünkü insanların atası, bugünkü “düşünen” insanların atası Orta Asya’da bir yerlerde yaşamaktaydı. İşte bu insanoğulları, onların torunları ve torunlarının torunları o topraklardan yola çıkarak dünyanın dört bir yanına, gittikleri yerleri fethetmek için, dağılmışlardı.

Ulaştıkları yerleri ele geçirdiler. Doğuya ve güneye yönelerek Pasifik Okyanusu’na kadar, batıya ve kuzeye giderek de Atlas Okyanusu ve Kuzey Denizi’ne kadar her yeri, her toprağı zaptettiler. İlk yola çıkanlar yöneldikleri bölgelerin en uç sınırlarını ele geçirmişken, Asya kıtası hâlâ yeni kavimler yola çıkarmaya devam ediyordu.

Avrasya’nın doğu sınır boylarında bugün daha çok yüzeysel bir şekilde tanıdığımız Çin kültürü oluşurken, bu kıtanın batı sınır boylarında Antik Yunan kültürü boy veriyordu. Ve ilk kültür, bizim kıtamızın kültür açısından en bereketli toprakları olan Akdeniz’in doğu kıyılarında yeşermeye başlıyordu.

Burada, ilk kez yüksek düzeyde ve bilinçli bir şekilde ulusal kültür ve uygarlık yaratan, Eski Yunan ruhu olmuştu. Ama Eski Yunan’ın birbirinden bağımsız, kopuk devletleşme yapısı

ve güçlü, merkezî bir devlet oluşturma konusundaki yeteneksizliği sebebiyle, kültürel anlamda fethi ve genişlemeyi asgarî ölçülerde başarabilmişlerdi. Ve işte Antik Yunan uygarlığının bütün Eski Batı dünyasında yankılanıp boy verebilmesi için Latinlerin tarih sahnesine çıkması gerekiyordu.

Roma, kendisi kültür yaratan bir uygarlık değildi. Sadece uygarlığı merkezîleştiren bir güçtü ve de Etrüsk Medeniyeti'nin Eski Yunan kültürüyle harmanlanması sonucunda ortaya çıkan ürünü kendi imzasıyla dünyaya sunmuştu. Kendi organizasyon yeteneğini ve pratik hayattaki becerilerini de buna ekleyerek işte bu sentezi iktidarını genişlettiği her bölgeye taşımıştı.

Aradan geçen zamanla birlikte "Orta Deniz"⁹ tamamen Roma'nın sadece kılıcına değil, kültürüne de boyun eğdi. Roma lejyonlarının öncülüğünde bu kültür Orta Avrupa'nın barbarlarının topraklarına, Cermenya'ya, Galiçya'ya ve Britanya'ya kadar da girmişti.

Roma, gücünün doruklarındaydı ve bütün Avrupa toprakları egemenliği altında olduğu gibi, bir yandan Asya bozkırlarına, diğer yandan da Orta Doğu'ya ve Kuzey Afrika'ya varıncaya kadar idaresini genişletmişti. Sanki bu hâkimiyet ebediyen sürecek gibiydi. Ama artık öyle bir dönem gelmişti ki, bu muazzam bedene sahip Roma artık bir ruh, bir inanç taşımıyordu. Sahip olduğu kültür sadece bir çerçeveydi. Bu çerçeve sadece bilim ve medeniyetle doldurulmuştu.

Dünya, Roma'yı hâlâ gücünün doruklarında olarak görüyordu, hâlbuki bedeni içten içe çürümekteydi. Bu başı göklere dayanan çınarın gövdesinde kovuklar oluşmaktaydı. Bu imparatorluğun devasa boyutlar almış bedenini artık fazlasıyla medenî olan sakinleri ruhla dolduramıyorlardı. İnancı kalmamıştı,

9 Akdeniz.

halkı, soyu yozlaşmıştı ve gücünü yitiriyordu. Onun artık dik duramayan elinde taşıdığı kılıcını ve ülkeleri yönettiği asayı uygar olmayan ama kaba güce sahip barbar kavimler çekip alacaklardı. Bu kavimleri artık Latin halkı da içinde hazmetmeyi beceremiyordu. Onları sadece dış görünüşleri itibarıyla kendine benzetiyordu.

Onun başına gelenler, aslında yaşayan her canlı organizmanın da kaderiyle aynıydı. Doğum, büyüme, gelişme, gerileme ve ölüm. Tisza çiçeğinin¹⁰ hayatı bir gündür, insan ise birkaç on yıl yaşar. Bir ulus yüzyıllarca, bazen binlerce yıl ayakta kalır. İnsanlık kültüründen bahsedersek bu ise yüzbin, hatta bir milyon yıl sürer. Ancak başlangıcı olan her şey gibi bunun da bir sonu olacaktır. Doğan her şey ölmeye de mahkûmdur. Ancak her organizma kendinden sonra o hayatı sürdürecektir mirasçılar yaratır ve bu ebediyete kadar böyle devam eder.

Artık inandırıcılığını yitiren Pagan dünyasının yerine insanlara yeni bir inanç sunmak üzere kutsal Ana Asya'nın yeni çocuğu olan Hristiyanlık doğduğunda, Antik Yunan-Roma din kültürünün tanrıları hâlâ yaşıyorlardı. Baltık Denizi ve Atlantik kıyılarındaki İndo-Cermen kavimler bir araya gelmeye ve Romalılara karşı birlikte hareket etmeye ve Avrupa'yı Roma'dan almaya hazırlandıklarında, Latin halkı daha gücünü tam olarak yitirmemişti. Ama bu dönemde Tuna'nın aşağı boylarında ve Balkan Dağları yaylalarında Slav halkları da bulunuyordu. Onlar da artık bu hasta, yorgun kurbanlarının, Yunan medeniyeti ve kültürünün kucaklarına düşmesini bekliyorlardı.

Doğu'dan Batı'ya doğru yayılan Hristiyan kültürünün nihaî amacı Roma idi. Ancak bu amaca ulaşmış olmalarının sebebi sadece sahip oldukları muazzam iç dinamik değildi. Bunun

10 Latince adı *Palingenia longicauda* olan bir tür böcek. Larva halinde nehir yataklarının dibinde bir yıl kadar yaşayan böcek, larva sahasını aşip uçmaya başladıktan sonra ömrü sadece birkaç saattir. Üreyip ölür.

da ötesinde, görece çok kısa bir zamanda, Ön Asya topraklarında kök salabilmiş olmasıydı. Bunu ise, bu bölgede çok sayıda mistik tarikatın kendisinden önce var olabilmesine, dolayısıyla bu bölgenin yayılabilmesi için hazır hale getirilmesine borçluydu. Anadolu ve Suriye çok kısa sürede tam manasıyla Hristiyanlığın kalesi haline gelmişti. Yüzyıllar boyunca da Hristiyanlığın dünyayı fethetmesinde en güvenilir arka bahçe rolünü oynamış ve Hristiyan kilisenin elindeki kültür silahının oluşmasında ana rolü üstlenmişti. Belki de Tibet'ten örnek alınan rahiplik uygulaması ve manastır sistemi de Hristiyan kilisesi adına ilk olarak burada oluştu. Daha sonra Ortaçağ Hristiyanlığı tarafından kabul edildi ve Batı bölgelerinde de uygulandı. Ancak mimarî açıdan bakıldığında Hristiyan kültürünün ana binası ve güçlü simgesi olan kilise binasının iki türü olan kemerli sütunlu katedral kilise ve kubbeli kilise burada ortaya çıktı.

Henüz daha genç olan ama ana yapılanması artık ortaya çıkmış bulunan Hristiyan kültürünün dalgaları imparatorluğun başkentine ulaştığı anda bir zamanlar olağanüstü bir güce ve yapılanmaya sahip olan Roma'nın artık sadece iskeleti kalmış, duvarları yerle bir olmuştu. Bu klasik kültürün iflas etmiş olduğu açık ve netti ve tartışmaya yer bırakmayacak bir şekilde ortadaydı.

Bununla aynı zamanda olmak üzere imparatorluğun dış sınırları da daralmaya başlamıştı. Roma lejyonları beraberlerinde Galler'e, Cermenya'ya, Pannonia'ya medeniyet de götürmüşlerdi. Ancak bunu yaparken oralarda yaşayan barbarlara hem egemenlik oyunlarını ve sahip oldukları genç ve dinamik gücü nasıl kullanabileceklerini ve hem de organizasyon becerisini de öğretmişlerdi. Götürdükleri başka şeyler de vardı. Lejyonlar beraberlerinde Hristiyan dinini de götürüp yaygınlaştırdılar. Bu ise Cermen kavimlere Roma'nın

kültürel hâkimiyetinden kurtulabilmeleri açısından bir eşitlik ve içsel bir güç vermişti. Kavimlerin artık ulus olarak yapılanmaya başlamaları, bölgelerin ülke halinde kendilerini var etme girişimleri doğal olarak Roma'nın sınırlarının daralmasını da beraberinde getiriyordu. Roma'nın hâkimiyeti kuzey ve batı bölgelerinde belirgin bir şekilde azalmaktaydı. Ve şurası da açıktı ki bu bölgelerde bu egemenlik artık sadece siyaset araçları kullanılarak bir süre daha devam ettirilebilirdi.

Roma'nın hem dâhilî ve hem de haricî olarak gücünü kaybetmeye başlaması sürecinin kurnaz siyasetçisi İmparator Nagy Constantinus¹¹ belki bilinçli ayrıma vardı ve belki de sadece hissetti. Onun gelişmeleri ne kadar derin ve hassas bir şekilde gördüğünü en iyi şekilde hissettiren şey, ortaya çıkan tehlikeye karşı, imparatorluğu ve kendi şahsî kaderini kurtarabilmek için açık kavgayı tercih etmemesidir. Böylece Roma'nın sahip olduğu klasik kültürü kaybetmemek için kendisinin de inanmadığı pagan dinini feda etmiştir.

O, Hristiyanlığı birleştirici yeni bir faktör olarak görmüştür. Onun yardımıyla imparatorluğu dağılmaktan kurtarabileceğini ve egemenliği de kendi elinde tutabileceğini düşünmüştür. Bu nedenle de kendisi Hristiyanlığın başına geçmiştir. Klasik kültürü ve medeniyeti koruyabilmek için, artık gücüne güvenmediği ve bu nedenle de umudu kestiği Roma'yı feda etmiş ve imparatorluğunun ağırlık merkezini Batı'dan Doğu'ya; Akdeniz kıyılarına, eski Antik Yunan kültürünün topraklarına kaydırmıştır.

Bu yeni ve artık Hristiyan inancına sahip olan imparatorluğun elbette yeni bir merkeze de ihtiyacı vardı. İmparator

11 Caius Flavius Valerius Aurelius Constantinus: Diğer adıyla I. Constantinus ya da Büyük Konstantin; hem Doğu Katolik dünyasında ve hem de Ortodoks dünyasında Aziz Konstantin (27 Şubat 272-22 Mayıs 337). Milano Düzenlemesi (313) olarak bilinen ve Roma İmparatorluğu içinde Hristiyanlığa izin veren kanunun onun adıyla anılır.

Konstantin, Marmara denizi kıyılarında böyle bir merkez bulabilmek için de harekete geçmiştir. İlk önce, çok büyük bir geçmişe sahip olan Truva'yı¹² kendisine başkent seçmeyi düşünmüştür. Ancak kısa bir tereddüdün ardından, rivayete göre tanrısal yol gösterme sonucunda bu seçimini göz ardı etmiş, büyük bir ihtimalle pratik nedenlerden ötürü, çok daha kısa bir tarihi olan ancak zengin ve parlak bir geleceği bulunan Yunan ticaret kenti Bizantion Şehri'ni seçmiştir. İşte 330 yılında yeni imparatorluğun başkenti olan Konstantinopolis burada doğacaktı.

Bu tarihsel süreç Büyük Konstantin'in bu bilgece kararıyla başladı, ancak bu süreci büyük hükümdarın mirasçıları tamamlayabileceklerdi.

Avrupa'da Klasik Roma'nın devre dışı kalmasıyla Cermen halklarının örgütlenmeye ve egemenliklerini ellerine almaya başlamalarıyla birlikte bozulan denge ancak bu dağılan güçlerin tekrar yerli yerini bulmasıyla kendisini toparlayacaktı.

İmparatorluğun ağırlık noktasının doğuya doğru kayması tam da olması gereken bir zaman diliminde gerçekleşmişti. IV. yüzyılın sonunda ise, bu süreçte kaçınılmaz olan ikinci adım atıldı, imparatorluk ikiye bölündü.¹³ Akdeniz'in batı kısımları Roma'nın egemenlik alanını oluştururken, Doğu bölgeleri ise Konstantinopolis'in hâkimiyeti altına girmişti.

Avrupa ise Kavimler Göçü'nün yeni dalgaları altında sarsılıyordu. Asya'nın Turan halkları arka arkaya boylar halinde bozkırlar boyunca batıya ilerliyorlardı. Onların arasından önce Hunlar, artık yerleşik ve düzenli bir kavim olarak

12 Çanakkale'ye bağlı Hisarlık'ta bulunan Truva'nın bulunduğu yerde İmparator Augustus, İlium adıyla bir şehir kurmuştu. Burası, Konstantinopolis Şehri'nin kurulduğu yıla kadar çok gelişmiş bir şehirdi.

13 395 yılında Roma İmparatorluğu iki parçaya ayrıldı: Batı Roma İmparatorluğu ve Doğu Roma İmparatorluğu. Birincisi 476 yılına kadar ayakta kalabilirken, ikincisi 1453 yılına kadar yaşayacaktı.

yaşayan Cermenlerin gelişmesini sekteye uğratiyorlardı. Böylece Cermenlerin doğu ve güneydoğu bölgelere yayılması engellendi. Ancak bu arada Hunlar da batıya doğru olan hareketlerinde Tisza ve Tuna nehirleri civarında duraklamak durumunda kaldılar.

Roma ise, bu durumdan yararlanıp, bir zamanlar arması altında kendisine itaat gösteren hakları tekrar bir araya getirme görevini üstlendi. Böylece, Katalon (Catalaunum) Ovası'nda atlı Turan kavimlerini ve onların müttefiklerini durdurmayı başardı. Ancak bu büyük güç seferberliği kendisinin de sonunu getirmişti. Roma bir daha kendini toparlayamadı.

Atilla'nın ölümünün ardından¹⁴ Avrupa'da kurulan ilk Turan imparatorluğu dağılacaktı. Gotlar da İtalya'yı işgal ettiler. Antik Roma kentinin harabeleri üzerinde Hristiyanlık kültürü ve Cermen sentezi oluştu.

Tarihsel sarkacın salınımı en yüksek noktaya ulaşmıştı. Avrupa'da sükûnetin ardından Batı Avrupa halkları yavaş yavaş tarihin Hristiyan Ortaçağ olarak tarif ettiği döneme giriyorlardı.

İmparatorluğun doğudaki parçası ise, Anadolu'ya dayanarak ve ondan aldığı güçle yapılanmasını tamamlıyor ve geliyordu. VI. yüzyılda, Justinianus döneminde en parlak dönemini yaşayacaktı.

İmparator Justinianus, bir zamanların büyük imparatorluğunu yeniden kurabilmek için bir girişimde daha bulundu. Kendi haline bırakılan, parçalanan ve kaderine terkedilen İtalya'yı kolayca ele geçirip Bizans'ın eyaletlerinden biri yaptı.

14 453 yılında halkına merkez olarak seçtiği yerleşim biriminde öldü (Tisza Nehri'nin batısında bir yerlerde); Tarihçi Iordanes'e göre, Türk geleneklerine uygun olarak Tisza Nehri'ne gömüldü.

Latin İtalya, böylece Yunan exarch'larla¹⁵ birlikte idare edilmeye başlandı. İmparator, bu yeni eyaletin başkenti olarak da Roma'yı değil, Ravenna'yı tayin etti.

Ancak bu fetih, bir zorunluluk olarak bir zamanlar Doğu'ya taşınan, Batı'nın içten içe özlediği bir tür geçmişe özleminden öteye geçemedi, kayda değer bir sonuç yaratmadı. İmparatorun, sahip olduğu imparatorluğun merkezini, yeniden Batı'ya nakletmek gibi bir amacı hiç olmamıştı. İtalya artık işlevini o kadar kaybetmişti ki yüzyıllar boyunca sadece bir tür eyalet olarak kaldı. Önce Doğu Roma İmparatorluğu'nun ve Bizans'ın, daha sonra ise Frankların ve Cermen imparatorluklarının eyaleti oldu; tâ ki Ortaçağ'ın sonlarına kadar. O zaman ise Ortaçağ kültürünün yıkılıp yerine Rönesans'ın boy vermesiyle yeniden güç toplayıp ayağa kalktığında İtalya doğacaktı.

Roma'nın siyâsî mirasını iki merkez paylaşmıştı. Bunlardan biri Batı'daki Franklar ve diğeri Doğu'daki Yunan-Slavlar. Ancak Roma'nın kültür mirası da bütünsel bir şekilde Hristiyan kiliseleri tarafından devralınamadı. Doğu'daki merkezin dışında Batı'da da bir merkez oluştu; Latin Hristiyanlığının merkezi, eski Roma'nın enkazı üzerinde şekillendi.

Roma, bir hükümrânlık merkezi olarak rekabetteki yerini artık sonsuza kadar kaybetmiş, ama kültür hayatında rekabetten şimdilik kaydıyla geri çekilmişti. Roma, Batı Hristiyanlığının bir kültür merkezi olarak bağımsızlığını tam da Doğu İmparatorluğu gücünün doruklarındayken geliştirmeye başladı.

VI. yüzyılda Justinianus döneminde Batı ve Doğu Avrupa arasında hayat tarzı ve inanç dünyası anlamında, yani kültürel bağlamda ciddi farklılıklar doğmuştu. Bu farklılıklar, Cermenlere dayanan Roma ile Anadolu ve Balkanlar üzerinde

15 Buradaki anlamı eyalet yöneticisi, beyi. Ama kelime olarak Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde birkaç eyaletten oluşan ve Dioikesis adı verilen vilayetlerin dini lideri anlamına geliyordu.

yükselen Konstantinopolis arasında yüzyıllar boyu sona ermeyecek olan bir din savaşı başlattı. Bu da IX. yüzyılda kiliseler arasında nihaî bir kopmaya neden oldu.¹⁶

O zamana kadar siyasî anlamda rekabet dünyasına çıkan, yeni bir güç merkezi olma iddiası taşıyan, ancak kültürel olarak Roma'nın Doğu'daki uç noktası işlevini gören Konstantinopolis, Justinianus döneminde artık yeni ve bağımsız bir merkez olmaya adım atıyordu. Artık Batı'nın önüne koyduğu sınırlamalardan, önyargılardan kurtulmuş bir kültürün başkentiydi. Yeni bir sanat akımının, Bizans ekolünün doğduğu merkezdi.

Batı'da siyasetin egemenlik alanı ve kilisenin egemenlik alanı birbirinden ayrılmıştı. İkisi farklı ellerde ve farklı merkezlerdeydi. Bunlardan ilki Ren Nehri kıyılarındaki Frank krallarının ve sonra da Cermen krallarının, diğeri ise Roma'da Papa'nın elindeydi. Doğu'da ise her ikisi de tek bir merkezde ve tek bir elde toplanmıştı: Konstantinopolis'te Bizans imparatorunun şahsında.

Hem siyaset anlamında egemenliğin ve hem de kültür hayatının bu şekilde tek elde merkezîleşmesi Bizans'a çok büyük bir güç ve hızlı bir kalkınma imkânı sağlamıştı. Ancak bunun yanı sıra bu özellik hızlı bir bozulma ihtimalini ve tehlikesini de içermekteydi.

Eski Bizantion'un kuruşunun tarihi, efsane ve destanlara dayanır. Bu destanlara göre, şehri kuran Bizans adında bir Anadolu kralıdır. Ancak şehrin kuruluşunun gerisinde siyasî değil ticarî sebepler yatmaktadır. Mükemmel limanı ve iki kıta,

16 Büyük kopma (skizma) 1054 yılında gerçekleşti. Burada yazarın atıf yaptığı olay, 809 yılında Aachen'de gerçekleşen kiliseler arasındaki büyük toplantıda alınan ve Kutsal Ruh ile ilgili karardır. "Filoloupe" tartışmasında Batı kilisesi bu kavramın inanç dünyasına taşınmasını kabul etmişti. Doğu kilisesi ise bunu reddetti.

iki deniz arasında işgal ettiği coğrafi pozisyon, şehre, bölgeler arasında yapılan ticaret açısından eşsiz bir avantaj sağlamıştır.

Eski Yunan dönemlerinde şehrin hiç bir siyasî yapılanması olmamıştır. Roma döneminde de sadece, Roma artık gerilerken, yani Roma'nın hayatında Doğu ile ilgili sorunlar artık siyaseti etkilemeye başladığında şehir de tarihinde siyasetten payını almaya başlar.

M.Ö. 194'de Septimus Severius, İznik'de bir savaşta hasmını, yani imparatorluk için yarıştığı Pecennius Niger'i alteder. Ve o da Bizans'a sığınır. Severus'un orduları bunun üzerine şehri muhasara altına alırlar. Sonunda şehir sakinleri, kuşatma sonucunda, açlık neticesinde teslim olurlar. Ancak askerler, Pecennius Niger'i şehirde artık bulamasalar da, intikam almak için şehri yağmalayıp yıkar ve sonunda da yakarlar.

Ancak şehir sakinleri, şehrin mevkii ve ideal liman imkânları nedeniyle bu bölgeyi terketmek istemezler. Şehir, harabelerinden yeniden inşa edilir, çok kısa bir süre içinde eskiden elinde tuttuğu ticaret ve ekonomi imkânlarını tekrar kazanır. İmparator Severius da şehrin Yunanlı sakinleriyle arasını düzeltir, hatta halkını memnun edebilmek için şehrin en ünlü kaplıcası olan Zeuksippos (Zeuxippos) Thermalı'ni da o inşa ettirir, Hipodrom ve Strategeion da şehre onun armağanları olarak yapılır.

Şehir, aslında yarımadanın sadece uç kısmında inşa edilmiştir. Hem deniz ve hem de kara istikametinde surlarla korunmaktadır. Kara istikametindeki surlar yaklaşık bugün köprü'nün¹⁷ bulunduğu noktadan başlayıp güney istikametinde Nuruosmaniye yönünde ilerler ve Hipodrom'un güneydoğu köşesine kadar ulaşır oradan doğuya doğru döner. Daha sonra kuzey istikametinde ilerleyen surlar bugünkü Dâhiliye

17 1912'de inşa edilen, "Yeni Köprü" adıyla anılan ve 1992'de yanan Galata Köprüsü kastedilmektedir.

Nezaretî binasının bulunduğu düzlük üzerinden gidip doğuya döner ve sonunda denize ulaşırlar. Şehrin en güçlü noktası bugünkü Topkapı Sarayı'nın¹⁸ yerinde bulunan ve ayrıca duvarlarla çevrilmiş bulunan Akropolis idi. Şehir, Akropolis ve dış surlar arasındaki bölgede bulunmaktaydı ve şehrin Agora'sı da bugün Ayasofya Meydanı'nın bulunduğu noktadaydı.

İmparator Büyük Konstantin, başkent olarak işte bu şehri seçmiştir. İlk işi de şehri büyütmek olmuştur. Amacı şehri en az terkettiği Roma ölçülerinde bir yerleşim yeri haline getirmektir. Yeni şehir alanını da duvarlarla dış dünyaya karşı müstahkem hale getirir. Eskilere göre bu duvarlar “denizden denize” kadar uzanmaktadır. Ancak bugün bu duvarlardan eser yoktur. Ama yerinin neresi olduğu bilindiğinden geçtiği noktaları tam olarak tespit etmek de mümkündür.

Marmara Denizi'nde, bugünkü Samatya Kapısı¹⁹ ve Davudpaşa Kapısı arasından başlamaktadır. Buradan kuzey, kuzeybatı istikametinde yaklaşık 500 metre kadar ilerler. Bugünkü İsakapı Camiisi²⁰ civarında da kuzey, kuzeydoğu istikametine dönerek Lykos [Bayrampaşa Deresi] kıyılarına kadar ilerler. Buradan doğu, kuzeydoğu istikametinde kıvrılır, bugünkü Fatih Camii'nin bulunduğu tepeye doğru yönelir ve oradan yönünü doğuya çevirip Haliç kıyısı boyunca devam eder ve bugünkü köprü'nün²¹ bulunduğu noktalarda sonlanır. Karayı bir uçtan bir uca kat eden bu duvarın iki ucu arasında imparator tarafından geliştirilip büyütölen deniz surları bulunmaktadır.

Şehrin kurucusu olan imparatorun, başkentin inşası esnasında elbette gözlerinin önünden gitmeyen tek bir model

18 Topkapı Sarayı Osmanlı sultanlarının 1465-1853 yılları arasında ölkeyi idare ettikleri saraydır.

19 Samatya bölgesi. Kapısı eski Türkçede devlet dairesi anlamına da gelmektedir. Bakınız 29. madde.

20 Ese-kapı Mescidi.

21 Unkapanı ile Azapkapı arasındaki köprü.

vardır o da Roma'dan başka bir şehir değildir. Boğaziçi'nin deltasında yeni bir Roma şehrini inşa etmek istemektedir ve bu amacına ulaşmak içinde elindeki tüm imkânları kullanmaktan geri kalmamıştır.

Şehrin temsil anlamında merkezî noktası olarak kullanılan Agora'nın işlevine dokunulmamış, bu bölgenin kuzey yamacında Hristiyan katedrali olarak da görkemli Ayasofya inşa edilmiştir. Doğu tarafında Senato binası ve güneybatı tarafında da yeni tamamlanan Hipodrom vardır. Diğer tarafları da saraylarla çevrelenmiştir. Hipodrom'un güneydoğu istikametindeki eksenine de imparatorluk sarayları bağlanmaktadır.

“Milion”²² da Agora'dadır ve “Mese”, yani “Zafer Yolu”²³ da buradan başlayarak Bizantion surlarına kadar ilerler ve surların dışındaki oval forum binasında sonlanır. Forum'un tam ortasında ünlü porfir sütun (bugünkü Çemberlitaş) bulunmaktadır. Forumu büyüklük olarak kendisinin üç katı olan ve sütunlu bir galeri çevrelemekteydi. Bu galeri üzerinde “Mese”nin foruma girdiği ve çıktığı noktalarda Zafer Kapıları bulunmaktadır ve yan taraflardan birinde de “Curia” binası vardır.

Şehrin diğer kısımlarının oluşturulmasında mümkün olduğunca Roma dikkate alınmaya çalışıldı. Ana caddeler boyunca saraylar ve konutlar inşa edildi. Yeni bir su şebekesi planlandı ve var olan da yenilenip geliştirildi.

Şehrin dış mahalleleri de, Roma'daki gibi bir çerçeve oluşturularak Roma ahaliyle doldurulmaya çalışıldı. İmparator ailesi, saray mensupları, devlet yöneticileri tabii olarak derhal yeni başkente taşındılar. Bunun da dışında köklü Roma aileleri, tüccarları, bankerleri ve zanaatçıları da merkezlerini

22 Bugün, Sirkeci yönünden Sultanahmet Meydanı'na çıkışta, suterazisinin yanında bulunan Milion Taşı.

23 Divanyolu.

yeni başkente taşıldılar. İmparator, bu yeni gelenler için araziler hediye etti, hatta onların konutlarının inşasını da üstlendi.

Bir zamanlar Roma'da olduğu gibi belli bir düzenleme ile bölgeyi yedi tepeye ayırmak mümkündü, böylece yerel idarî anlamda Roma'da olduğu gibi 14 bölge (Regio) oluşturuldu. Şehir ahalisine Romalılar denildi (Türkçede ülkenin Avrupa kısmında kalanlar için kullanılan Rumeli ve Asya kısmı için kullanılan Anadolu ayrımı da buradan gelmektedir). Resmî dil de Latinceydi.

Ancak şehir, Neo Roma olarak adlandırılmadı.

Roma'yı çok andıran bu şehrin dış kısımlarında Latin ahalisi ancak azınlık olarak kaldı. Roma Şehri, bu devirde artık göç veren değil, göç alan şehir olmuştu. Yeni şehrin ahalisi eskiden olduğu gibi Yunanlılardı ve onlar da bu mahallelerde yaşıyorlardı. Ancak bu bölgelere Anadolu'dan, Suriye ve Mısır'dan getirilen göçmenlerin sayısı artık çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu yeni gelenler, imparator tarafından zanaat-kârlar, inşaat ustaları ve işçileri olarak getirilmişlerdi.

Yani şehrin kendisi de, emsâl olarak Roma alınmak kaydıyla, Asyalı işçiler tarafından inşa ediliyordu.

İmparator Konstantin'in şehirle ilgili düşünceleri orijinal biçimiyle yaklaşık yüz yıl kadar ayakta kalabildi. 442 yılında meydana gelen büyük deprem şehri tamamen yerle bir etti. Şehrin surları bile yıkılmıştı. II. Theodosius tarafından başlatılan ve Justinianus tarafından tamamlanan şehrin imar çalışmaları sonucunda ortaya çıkan yeni görüntüsüyle Konstantinopolis artık daha geniş bir alana yayılan yepyeni bir şehirdi. Ancak bu şehir, artık bu şehri kuran imparatorun düşündüğünden çok farklı bir şehir olmuştu. O zamanlar şehrin çerçevesi Latin idi ve şehir farklılığının üzerine ilıştırılan Roma estetiği ile dış görünüşünde Neo Roma havası yaratmaya çalışıyordu.

Ancak yeni şehir, artık kendi kimliği ile ortaya çıkmakta bir mahzur görmüyordu.

Şehir, onun zamanında Doğu Hristiyanlığının sembolik merkezi haline geldi ve bu daha sonraki 800 yıl boyunca sürececek olan genişlemenin de arka planını oluşturdu.

İmparator, dindar bir adam değildi. Ancak son derece fanatik bir kişiliğe sahipti. Bu nedenle de kendi gücünü ve saltanatının varislerinin gücünü arttıracaklarını ve daimîleştireceğini düşündüğü için kilisenin her şey üzerinde hâkim bir kuruluş olarak toplumda var olmasının önünü açtı. Onun ve daha sonra tahta geçen varislerinin tartışılmaz gördükleri ilkeleri şuydu: İmparatorun emrinde olan kilise her şeyin, hatta sanatın ve bilimin bile üstünde olacaktır. İşte Bizans buydu!

Batı'nın Doğu'ya uzatılmış bir burcu sayılan bu şehir, Justinianus döneminde Batı'dan bağımsız bir işlev kazanarak Doğu Avrupa kültürünün temsilcisi haline geldi. Asya'dan aldığı ışıkla Slav Avrupa ülkelerini aydınlatan, etkisini Urallara ve Baltık Denizi'ne kadar hissettiren bu şehir aynı zamanda Asya'nın bozkırlardan kopup Avrupa'ya gelen göçmen kavimlerinin de nihaî amacını temsil ediyordu. Bu kavimler, istisnasız, altın kaplı, kiliselerle ve hazinelerle dolu Konstantinopolis'i ele geçirmek hevesiyle yanıyorlardı.

İşte Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar, Kıpçaklar kuzeyden, Selçuklular, Moğollar ve Osmanlılar da güneyden bu amaçla şehrin surları önüne geldiler. Ancak ilk sırada adlarını andığımız halklar, hep Asya'nın bozkırlarını aşarak geldikleri Avrupa'dan, şehre Trakya üzerinden ulaşıyorlardı ve şehrin duvarları önüne bu istikametten gelen güçler sorun yaratmıyorlardı. Zira şehrin dayandığı ana güç, saldırıya uğrayan istikametın tam karşısında yer alıyordu. Bu şehir, Anadolu'ya dayanıyor, oradan destek alıyordu. Ancak Anadolu'yu elinden kaçırdığında bu şehrin de çökeceği açıktı. Kuzeyden

gelen saldırı dalgalarının gücü Slav ülkelerinden geçerken kırılıyor, azalıyordu. Bu bölgede -Macarların dışında- Turan bölgelerinden gelen bütün kavimler, ilk geldikleri anda sahip oldukları gücü ve ataklığı zamanla yitirmişlerdi. Bulgarlar sadece adlarını koruyabilmişlerdi. Hunlar ve Avarlar ise Cermenlere karşı kaybettikleri savaşların ardından Tuna Nehri'nin bataklıklarla dolu kollarının arasında kendilerine sığınacak yerler aramışlardı; Peçenekler, Yaslar ve Kıpçaklar ise başka halklar arasında dağıldılar ve sadece akraba oldukları Macarlar arasında anılarını bir miktar yaşatabildiler. Kabarların ise hatırası bile kalmadı. Moğollar ve Tatarlar, anayurtlarına geri çekilerek kendilerini koruyabildiler. Yer yer adacıklar halinde Slav hakları denizinde var olabildiler.

İşte bu güçlü göçebe kavimler bu altın şehrin kapısına kadar ulaşırlar da, oradan içeriye asla giremediler. Ancak Slav halklarıyla durum farklıydı. Sessiz sedasız güçlenen, sabırla bu topraklarda var olabilmek için çaba harcayan, toprağa eğilerek, onunla uğraşarak kendini koruyan, doğudan gelen her göçebe kavim karşısında boyun eğen, bu nedenle yok olmayan Slav kavmi Bizans'a karşı düşmanca bir tutum içine girmemişti. Ancak uzun yüzyıllar boyunca süren içgüdüsel bir sabırla, bu gizli ve esrarengiz şehri, altınla ve şatafatla dolu bu günahkâr şehri o kadar arzuluyorlardı ki, kimseye hissettirmeden içeri sızmayı da başarmışlardı.

Slavlar, şehri zapt etmek için gelmiyorlardı. Ancak gelişlerinin amacı hizmet etmek, asker olarak şehri korumak ya da dilenmektir. Onların kılıcı ya da keskin zekâsı yoktu, ama karşı konulmaz bir sabırları ve bu şehrin sunduğu nimetlere karşı hiç tükenmeyen bir iştahları vardı ve bu da onları zafere taşıdı.

Anadolu'nun Eski Yunan kültürü Bizans'ı ve bunun üzerinde Justinianus döneminin Konstantinopolis'ini yaratmıştı. Ve şehrin kendine özgü tarzı, daha sonra Slavları da kendine

eken Doğu Hristiyanlığının kültürü böyle doğmuştu. Ancak bu şehir, daha sonra Slavların yüzyıllarca süren sabırlı faaliyetleriyle Slavlaştırıldı. Bu süreçte Rum ahali bile Slavlaştırıldı. Ortaçağ'ın sonlarındaki Bizans Slavdı, Ortodoks dini Slavların resmî dini haline gelmişti ve Bizans tarzı da Slavların ulusal tarzına dönüşmüştü.

Bizans'ın kendine özgü kurumları artık Slav kurumları haline gelmişti. Ve işte bozkır halklarının en güçlü kavimlerinden olan Osmanlı Türkleri bu altın şehri ele geçirdiklerinde ve Ayasofya'nın kubbesine Hilal'i iliştirdiklerinde aslında yaptıkları şey Slav kültürünün en önemli şehrini ele geçirmekten başka bir şey değildi. Aslında ar Büyük Petro'nun (Peter) vasiyetnamesinde var olan Slavların ruhlarında duyduğu intikam arzusuydu. Onlar "kendi Roma"larının fethedilmesi nedeniyle duydukları öfkenin dindirilmesinin yolunun bütün Slav halklarının emperyalist amacının hayata geçmesi olduğu kanaatindeydiler: Yani Konstantinopolis'in geri alınmasını istiyorlar!

Justinianus'un ölümünün ardından imparatorluk askerlerin etkisi altına girdi. Bu paralı askerler, imparatorları görevden alabiliyor, saray darbeleri ile her şeyi değiştirebiliyorlardı. Justinianus zamanında kolayca ele geçirilen İtalya oralarda görev yapan Yunan eyalet valisinin elinde parçalandı, heder oldu. Ravenna'ya²⁴ karşı, Cermen desteğiyle ve şvyeleriyle arka çıkılan Roma Kilisesi'nin gücü artmaktaydı.

Yzelli yıllık bir kara dönemin ardından İmparator İzaurolı Leo'nun²⁵ otoritesiyle yeniden bir düzen sağlandı (717-741). nce dış gleri dize getirdi, sonra da ülkedeki anarşiye

24 Ravenna, Bizans'a bağlı olarak İtalya'da yönetimin sürdürüldüğü merkez.

25 III. Leo aslında bir askerdir. Kiliselerden ikonların sökülmesi ve papanın da vergiye bağlanması onun dönemindedir.

bir son verip imparatorluk içinde merkezî idarenin gücünü bütün ülkeye yaydı.

Onun dönemi Bizans'ın kültürel hayatında da çok önemli bir devirdi. 726 yılında Papa II. Gregorius, Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki kopuşu kesin olarak ilan etti. Bu ise Bizans'ın Batı Avrupa'dan ve oradaki Hristiyan kültür dünyasından dışlanması anlamına geliyordu. Bu dönem aynı zamanda İslam kültürünün de kendini hissettirmeye başladığı dönemdi. Bu etkilenme, imparator tarafından başlatılan ikonları tahrip etme (ikonomachia) sürecinde de kendini göstermektedir. Bu süreç yaklaşık yüz yıl kadar sürer ve sonuçta hangi tarafın kazandığı bir türlü netleşemeyen bir kültür savaşı da başlatır. Mücadelenin sonunda ikonların kiliselerde kalmasına karar verilir, ama ikonlardaki tasvirler bundan böyle geleneklere çok daha sadık bir şekilde ve sıkı denetim altında gerçekleştirilecektir. Böylece prototip üretime dönen ikon tasvirleri artık sadece sanatsal kaygı içermeyen bir kopyalama tekniğine indirgenir. Sanatsal yaratım sekteye uğrar. Tasvirler orijinallliğini yitirir, sanatçının yaratıcı bireysel tarzı kaybolur ve ikonlarda biçimler donar. Tasvirler, birbirinin kopyası olan soğuk aynı tarz tasvirlerle indirgenir.

Yaratıcı tasarımlara dayalı güzel sanatlar gelişme ivmesini yitirince sanatsal tutku ve hırs da kendini var etmek için başka alanlar aramaya başlar ve gelişmeye açık alan da tatbikî sanatlardır. Henüz denetim ve cendereye alınmayan tatbikî sanatlarda başlayan gelişme kısa bir sürede Batı'nın gözlerini kamaştıracaktır.

Asya'ya özgü biçim ve renkler Avrupa'ya hızla girmeye başlar: İpek, kadife, porselen, süs eşyaları, mücevherler, kıyafetler, metaller, ağaç ve cam işleri, kemik ve taş oymalar ve deri sanatları ürünleri kıtayı fetheder. Ancak bunlar artık eski Yunan sanatının değil, göçebe halklar tarafından aracılık edilen

İran, Hindistan ve Çin sanatının temsilcileridir. Orta Asya'nın köklü kültürü ve biçim dünyası ve elbette zevkleri İslam tarafından yeniden ayağa kaldırılmış ve bunlar Bizans aracılığıyla Batı Avrupa'ya ulaştırılmışlardır.

İmparator Leo da, Doğu'ya özgü bütün krallar gibi görkemli hayatı sevmektedir. Bunlardan tat almayı da, aynen mutlakiyetçilik gibi Doğu hükümdarlarından öğrenmiştir. Bu özellikler onun hayatına olduğu gibi varislerinin hayatına da yön verecektir.

Bizans, onun saltanatında, tarihinin en büyük dönemini yaşayacaktır. Şehre tekrar pek çok saray ve kilise inşa edilir. Ancak bu saraylar -o zamanlardan kalan belgelere göre- Batı'ya özgü, yani fevkalade büyük ve dikdörtgen şeklinde, soğuk, haşmetli, ama resmî görünümlü binalar değildir. Bu binalar daha çok Bağdat halifelerinin bir zamanlar sahip olduğu güneş gören, renkli, ışıklı, Doğu'ya mahsus, tutkulu ve rahat konaklara benzemektedir.

Onun ölümünün ardından imparatorluk hem dışarıda ve hem de ona bağlı olarak içeride tekrar gerileme dönemine girdi. 752 yılında Ravenna, yani Bizans'ın İtalya'daki güç ve kültür merkezi Frank Kralı Pippi'ye teslim oldu. Güney İtalya'da bağımsız krallıklar ve şehir devletleri oluşmaya başladı. İtalya'nın kalan kısımlarını elinde tutabilmek için Bizans'ın Saracenuslarla ve Cermenlerle mücadele etmesi gerekecekti. Venedik Kenti kuruluşunun ardından aslında bağlı olduğu devleti, yani Bizans'ı fazla ciddiye almamıştı. Her ne kadar şehrin seçilmiş yöneticiler olan dojlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetini kâğıt üzerinde kabul etseler de bu ilişki asla ciddi bir bağımlılık ilişkisine dönüşmedi ve Ravenna'nın düşmesinin ardından da tamamen sona erdi.

IX. yüzyılın ortalarında, zekâsı kıt İmparator Mihal'in yerine amcası kudretli Bardas iktidara gelince yeni bir yükseliş

dönemi başladı -ancak bu dönemsel iyileşmeler bir önceki döneme göre hep daha düşük bir ivme içeriyordu. Daha sonra gelen Makedonyalı I. Basileios (Vazul) da (Mihal'i öldürten imparatordu) onun izinden yürüdü ve eseri, Konstantinos Porphyrogennetos tamamladı.

Bu dönemde sürdürülen kültür faaliyetleri, yeni yaratımlardan çok var olanların tasnifini ve de korunmasını içermektedir. Bardas döneminde ünlü "Magnaurea" bilim okulu kurulur. Basileios döneminde Justinianus'un ünlü kanunları yeniden gözden geçirilir. Konstantinos döneminde de kralliyet sarayının ünlü törenleri yeniden uyarlanarak kabul edilir.

Var olan her şeyin, hayatın bütün ayrıntılarının yeniden düzenlenmesi, içerik ve biçimsel olarak da belli bir çerçeveye oturtulmaya çalışılması çabası, aslında zamanın ve tarihin neredeyse durdurulmasına yönelik beyhude gayretlerdir. İmparatorların hayata bakışlarını yansıtmaktadır. Bu, onların geleceği görebildiklerinin de işaretidir. İmparatorluğun politik, ekonomik ve kültürel anlamda küçülmesi, hareket alanlarının daralması sürecini net olarak görmüşler ve bunun çaresini de en katı muhafazakârlığı uygulamakta bulmuşlardır.

Bizans yıllıkları bu dönemde sadece iç gelişmeleri ele almaktadır: Saray hayatı, kilise hayatındaki gelişmeler, rahiplerin kendi aralarındaki rekabetleri, entrikalar, sürtüşmeler. Dışarıda ise düşmanlar güçlenmekte ve kavgalar şiddetlenmektedir.

Saracenuslar, Ruslar, Bulgarlar -ki bir süre önce onların isimleri bile bilinmemektedir- imparatorluğun dış sınırlarını daimî olarak tehdit altında tutmaktadırlar. Daha sonraki dönemlerde Normanlar ve onun da ardından kutsal toprakların fethedilmesi idealiyle silaha sarılan Haçlı Seferlerini organize eden Batılı şövalyeler Bizans'ın düşmanlarını oluşturacaklardır.

Ve işte bu sonuncusu amacına ulaşır da: 1204 yılında Flandrialı Balduin Konstantinopolis'i ele geçirir ve "Latin

İmparatorluğu'nu" ilan eder. Bu gelişmeyle imparatorluk da parçalara ayrılır. Selanik'te Montferetti Bonifatius krallığını ilan eder. Adria kıyılarını ve Mora Yarımadası'nı Venedik ele geçirir. Anadolu'da İznik (Nicaea) merkezli bir beylik oluşur. Bu devletin başında Laskaris Todor vardır. Komnenos adındaki bir eyalet valisi de Trabzon Krallığı'nı ilan eder. Bunların da dışında onlarca küçük beylik, derebeylik ve bağımsız bölge oluşur.

Batı Avrupa Franklarının 60 yıl süren iktidarı Bizans'ın ve başkentinin kaderini belirleyecektir. Bu süreç aslında Osmanlı Türklerinin fetihlerinin önünü açan bir süreçtir. Yarım yüzyıl kadar devam eden kanlı iktidar savaşlarının sonunda İznik Krallığı galip gelir ve 1261 yılında Mihail Palailogos başkenti ele geçirir.

Ancak artık Türkler de oradadır ve restorasyona ihtiyaç duyan imparatorluğa nefes alma şansı vermeyeceklerdir. 1300 yılında Osman Bey, Bitinya (Bithynia) bölgesine yerleşir ve onların gelişleriyle birlikte Bizans adım adım, gün gün ve aralıksız bir şekilde Osmanlıların önünden geriye çekilmeye başlar.

İmparatorluğun son ikiyüz yılı, artık çürüyen, can çekişen ve kaçınılmaz olan nihaî sona, yani ölüme karşı direnmeye çalışan bir canlının mücadelesi gibiydi. Doğu Hristiyanlığının kaderi, Anadolu, Osmanlı Türklerinin eline geçtiğinde artık belirlenmişti. Bizans kültürünün merkezi de o tarihte artık Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara kaymıştı. O topraklar artık Asya göçebe kavimlerinin değil genç bir ulus olan Rusların elindeydi. Ve işte bu genç millet, Bizans'ın mirasçısı olarak doğuya doğru yayılmak istiyordu.

II. BİZANS ŞEHİRİ

Konstantinopolis şehrinin hem coğrafi konumu ve hem de doğal zemin koşulları son derece ilginç özelliklere sahiptir. Bir yarımada üzerinde inşa edilmiştir ve bu yarımada ana hatlarıyla üçgen bir arazidir. Üçgenin kısa tarafı Thodosius surlarıyla kaplıdır, diğer iki taraf ise Marmara Denizi'ne ve Haliç'e açılır (Resim 1). Üçgenin dik kısmı güneydoğuya yöneliktir. Bu üçgen arazi, yine güneydoğu istikametinde akan Lykos Deresi ile ikiye bölünür. Ancak bu ikiye bölünen arazi eşit değildir. Kuzey kısmı yüzölçümü olarak daha büyüktür ve bu kısımda yaşayan insanların sayısı da daha fazladır. Bu büyük kısım aslında bir dikdörtgen oluşturur. Bu dikdörtgenin iki uzun tarafı Marmara Denizi ve Lykos Deresi ve kısmen de burun tarafından kuşatılır. İki dar kısa tarafı ise surlarla kaplıdır. Bu alanın aşağı yukarı orta kısmından itibaren bir dağlık kısım vardır ve bu dağlık bölge burun istikametinden başlayarak kuzeybatı istikametinde ilerler. Bu dağlık kısım dört zirve oluşturur. Bunlar sırasıyla Ayasofya, Seraskerlik (Seraskeriatu)²⁶, Fatih Camii ve Bostan Sokağı yöresindedirler.

Lykos Deresi'nin sağındaki üçgen biçimindeki alanın ortası en dik yamacı oluşturur. Zaten dere de o bölgeden yamaç boyunca denize doğru akar.

Yani aslında bu alan tabii koşulları nedeniyle özel bir yol ağının ortaya çıkmasını gerektirmiştir. Bu bölgede şehirler

26 Bugün, İstanbul Üniversitesi Beyazıt Kampüsü'nün bulunduğu yerdedir.

için klasikleşmiş olan geometrik dağılımlı bir yol ağını kurmak imkânsızdı. Ana yollar ve kesişme noktaları, yani kavşaklar doğal koşullar nedeniyle olması gerektiği gibi belirlenmiştir.

Şehrin ana çekirdeği burun üzerindeki tepenin yamacıdır. Merkezi de Ayasofya önündeki meydandır (Augustaion). Buradan yola çıktığınızda bir sonraki merkeze kadar, yani bir sonraki tepenin üzerindeki düzlüğe kadar sizi götürebilecek tek bir yol istikameti tespit edilebilir, bu da bugünkü Divan-yolu'dur. Bu yol bir tepeden ötekine düz bir şekilde ilerler ve gerçekten de "Mese"nin ilk kısmı bu güzergâhtan, Dikilitaş'ın yanından Forum Theodosianum'a, yani bugünkü Seraskerlik istikametinde ilerlemiştir.

Forum Theodosianum'dan başlayarak şehir genişler. Doğal yollar da buradan itibaren dallanıp budaklanır. Bu ana yollardan biri tek geçerli güzergâh gibi görünen istikamette, tepenin yamacından kuzeybatı istikametinde Lykos Deresi'ne ve körfeze paralel ilerler ve bir sonraki tepede, yani Fatih Tepe-si'nde sonlanır. Bu noktada bulunan Apostol Kilisesi²⁷ aslında Bizans döneminde de orada bulunan merkeze işaret etmektedir. Buradan surlara ve Edirnekapi'ya kadar giden güzergâhta ise, dağ yamacı istikametinde ilerleyen bugünkü yolun dışında başka bir alternatif de doğal olarak görülmemektedir. İşte bu Augustaion'dan Edirnekapi'ya kadar ilerleyen anayol bugünkü ana güzergâha da denk düşmektedir. Bu istikamette hâlihazırda ki yol üzerinde yapılacak bir gezintiyle bazı eski anılar rahatlıkla bugün de tespit edilebilir.

27 Şehrin Romalı kurucusu Büyük Konstantin'in mezarının da içeren bu kilise, Bizans döneminde daha ziyade Havariyun Kilisesi adıyla bilinirdi ve Fetih'ten sonra yerine Fatih Külliyesi inşa edilmiştir.

Burada şu hususu da belirtmekte yarar var ki, bu anayol aslında eski su şebekesi olan Valens²⁸ hattının ana borularının da döşendiği güzergâhtır.

Kavşaktan sonraki diğer istikamet, yani diğer anayol olan Zafer Yolu'nun, Mese'nin Forum Theodosianum'dan bir zamanlar Altın Kapı adı verilen bugünkü Yedikule Kapısı'na kadar olan kısmı bu kadar tabii bir ilerleyiş göstermez. Bu yol da tartışmasız var olan alternatifler arasında en kolay olanıdır. Bugünkü yol Beyazıt Meydanı'ndan (bu meydan Forum Theodosianum'un güney doğudaki en uç kısmıdır) Aksaray kavşağına (Forum Bovis) kadar ilerler. Bu yol tramvay hatlarını da içerir ve kavşaktan sonra Marmara Denizi'ne paralel bir istikamete kıvrılır. Biraz yamaç yukarı, Koca Mustafa Camii'ne kadar ilerler ve oradan tekrar aşağı dönerek tatlı bir eğimle Yedikule'ye kadar götürür.

Bu yol ve eski Mese yolu arasında sadece Forum Theodosianum ve Forum Bovis kısımları farklılık göstermektedir. Zira eski Zafer Yolu, Forum Anastrianorum'da başladığından kuzey istikametinde bir kavis çizmektedir.

Bir zamanların tarihçilerinin kayıtlara geçtikleri ve de yaşayan anılar çerçevesinde şu söylenebilir ki, Theodosios döneminde de bu iki yol mevcut bulunmaktaydı. Bizans dönemlerinden kalan tek harita olan ve Boundelmento adı verilen harita (2. Resim) şehirdeki yol ağına ait bize temel olabilecek bir bilgi vermemektedir.

Ancak büyük bir olasılık dâhilinde şunu söyleyebiliriz ki bunların arasında Aksaray-Topkapı anayoluna tekabül edecek bir yolun daha olması gerekiyordu. Bu yol, büyük bir ihtimalle, daha önce söylediğimiz iki anayol tarafından oluşturulan açının aşağı yukarı yarısını oluşturacak şekilde bağlanmakta, Lykos

28 Flavius Julius Valens Augustus (328-378), Doğu Roma imparatoru. Onun yaptığı su tesislerinden Bozdoğan Kemerî hâlâ ayaktaadır.

Deresi'yle paralel ilerlemektedir. Yüksek eğimler, yokuşlar ve kırılmalar içermeyen Edirnekapı ve Yedikule Kapısı arasında tam orta noktayı teşkil eden Topkapı'ya bağlanmaktadır. Bu kapı Bizans döneminde şehir sakinleri açısından ele alındığında şehrin en önemli girişi çıkış kapısını oluşturmaktaydı.

Şehrin yol ağı ile ilgili olarak dayanabileceğimiz sağlam başka bir veri veya çıkarabileceğimiz başka bir sonuç ne yazık ki yok. Ancak şunu burada söyleyebiliriz ki, Bizans'ın yol şebekesi çok büyük bir ihtimalle bugünün İstanbul'unun yol ağıyla büyük oranda, hatta bazı yerlerde bütün ayrıntılarıyla örtüşmekteydi. Bu konuyu ilerde ayrıca ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Konstantinopolis'in Bizans döneminde gerçekleşen yapılarıyla ilgili elimizde fazlasıyla yazılı olarak kayda geçen veri mevcut bulunmaktadır. Bunların yardımıyla bir zamanların Bizans Şehri'nin nasıl görüldüğü üzerine bir çalışma yapmak mümkündür. Ancak o dönemlerden elimizde kalan tek bir harita bulunmaktadır. Bu da imparatorluğun son dönemlerdeki durumunu yansıtmaktadır. Bu harita yukarıda anılan Boun-delmento haritasıdır ve 1420'lerden kalmıştır.

Yazarlar ve tarihçiler tarafından bazı binalar üzerine kayda alınan verilerin dışında şehrin Latince olarak bir anlatımı da mevcuttur. Bu yazılı tasvir, şehrin yeniden çizimi için elimizde bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu tasvir, İmparator Theodisius zamanından kalmadır, yani 424 yılından sonraki dönemi kapsamaktadır. Bu anlamda tasvirin şehrin son yenilenmesinden ve şehrin dış surlarının inşasından sonra hazırlanmış ortadadır. Bu tasvirin kim tarafından kayda alındığı da bilinmemektedir.

Bu anlatıma göre, şehir, Roma örnek alınmak suretiyle yedi tepe üzerine inşa edilmiştir ve 14 idarî bölgeye ayrılmıştır.

I. Bölge, bugünkü Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii'nin bulunduğu tepeden denize kadar uzanan bölgeyi kapsar. Bir yandan bugünkü sarayın duvarlarına kadar uzanır. Batı tarafındaki sınırı ise Çemberlitaş'tan Çatladıkapi'ya kadar çekilen düz bir hattır. Burası imparatorların saraylar bölgesidir. Bu bölgede imparator ailesine dâhil prens ve prenseslerin saraylarının dışında sadece birkaç en önemli devlet erkânının sarayı bulunmaktadır. Ayrıca bölgede bir kaplıca ve pek çok özel hamam vardır. İki sütunlu bina ve değirmenler de bulunmaktadır.

II. Bölge'nin sınırları: Ayasofya'nın batı ucundan, iç saray surları boyunca ilerleyerek denize kadar uzanan hat olarak tespit edilebilir. Bu bölge bugünkü Topkapı Sarayı'nın bulunduğu alanı, yani o zamanların Akropolis'ini içermektedir. Ancak Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii arasındaki meydan, yani Augustaion da bu bölgeye dâhildir. Bölgenin ana binaları Ayasofya, Aya İrini, Senato binası (bu bina bugünkü Adliye Nezareti binasının yerinde bulunmaktaydı), Zeuksippos Thermali (ki bu belki bugünkü Ayasofya Hamamı civarındadır), bir tiyatro, bir amfitiyatro ve daha önce de andığımız Akropolis'tir.

III. Bölge'nin sınırları: Doğu istikametinden I. Bölge, kuzeyden Augustaion ve Mese (Divanyolu), batıdan da Çemberlitaş'tan ve Kumkapı'da bugün bulunan demiryolu istasyonunun doğu sınırına kadar çekilen bir hat ve güneyden de deniz olarak tanımlanabilir. Burası küçük bir bölgedir. Ana binaları Hipodrom (bugünün Atmeydanı), Pulcheria Augusta Sarayı ve Yeni Liman'dır (bu liman bugün artık bataklıktır).

IV. Bölge'nin sınırları: Doğu istikametinden II. Bölge'dir, kuzeyden Hipodrom, güneyden denizdir, batı istikametinden ise belirsizdir. Bu anlatımda, bu bölgenin bir vadi olduğundan

bahsedilir. Bu bölgedeki önemli binalar atık olmayan bir katedral, bir Nymphaeum²⁹ ve Aziz Menas Kilisesi'dir.

V. Bölge'nin sınırları: Doğu istikametinde IV. Bölge, kuzeyde Haliç, güneyde Mese (Divanyolu), batıda ise Çemberlitaş'tan bugünkü gümrük binası (Douane) istikametinde çizilen bir hattır. Bu bölgedeki belli başlı binalar da şunlardır: Şehrin hizmet binaları (şurası da ilginçtir ki, bugün Emniyet Müdürlüğü ve en yüksek idarî binalar da bu bölgede bulunmaktadır), Honorius Kaplıcası, Theodosius Sarnıcı (Yerebatan Sarayı), Pritanaeum, Eudoxia Kaplıcası, Theodosius Pazarı, tahıl ambarı ve Konstantin Ambarı (büyük bir ihtimalle bugünkü gümrük ve depoların bulunduğu alanda) ve tahıl limanı da bulunmaktadır.

VI. Bölge'nin sınırları: Doğuda V. Bölge, kuzeyde Haliç, batıda Ayazma Kapısı ve Çemberlitaş arasında çekilen biraz düz olmayan hattır. Bu bölge bir üçgen oluşturmaktadır. Belli başlı binaları: Konstantin Forumu ve yanında bir Senato binası (bu belki bugün Atik Ali Paşa Camiisi'nin bulunduğu yer olabilir) ve Neorum Limanı (Yeni Köprü³⁰ başı).

VII. Bölge'nin sınırları: Doğuda III. Bölge, kuzeyde Mese (Divanyolu), batıda Maliye Nezaretî'nin Beyazıt Meydanı'ndaki binasının köşesinden güneybatı, güney istikametinde çekilen ve Marmara Denizi'ne kadar uzanan bir hat. Bu hat, denize Kumkapı ve Yenikapı arasında bir noktada ulaşacaktır. Bölgenin güney sınırı ise Marmara Denizi'dir. Belli başlı binaları ve tarihi eserleri: Üç Kilise, Theodosius Sütunu, iki atlı heykel, Theodosius Meydanı'nın bir kısmı ve Carosa kaplıcalarıdır.

VIII. Bölge: Hiçbir yönden deniz ile sınırı olmayan tek bölgedir. Sınırları da şöyledir: Doğuda VI. Bölge, kuzeyde VI. ve X. Bölge'nin bir bölümü, batıda X. Bölge ve güneyde ise

29 Nimfa tapınağı.

30 1912'de yapılan Galata Köprüsü.

Mese. Bu bölge bugünkü Beyazıt Meydanı'nı oradaki camii-
nin bulunduğu alan ile birlikte kapsamaktadır. Ayrıca Seras-
kerlik Binası'nın da bulunduğu alan ve devamla Eski Saray
ve Süleymaniye Camiisi'nin bulunduğu bölge de bu bölgenin
sınırları içindedir. Bölgenin belli başlı binaları da şunlardır:
Konstantin Forumu'nun bir kısmı (Beyazıt Meydanı'ndan ba-
tıda kalan kısımdır bu), Theodosius Katedrali (Süleymaniye
Camii bu katedralin yerine inşa edilmiş de olabilir), Capito-
lium (Seraskerlik).

IX. Bölge'nin sınırları: Doğuda VII. Bölge, kuzeyde Maliye
Nezaretinden yola çıkıp Şehzâde Camii'ne kadar uzanan hat
(bir dönemin anayolu bu hattır), batıda Şehzâde Camii'nden
Yenikapı'ya kadar olan alan ve güneyde de deniz. Bu bölge-
nin belli başlı binaları da şunlardır: iki kilise, Coenopolis, İs-
kenderiye Ambarları (Theodosius Limanı'nın yanındadır. Bu-
rası daha sonra bataklık bir alan haline gelmiştir. Bugünkü
yeri Langa (Vlanga) Bostanı civarındadır. Bu ambarların iş-
levi şehre Mısır'dan getirtilen ve ahaliye dağıtılmak için bek-
letilen tahılların depolanmasıydı), Anastasia Hamamları ve
Thedosius Ambarı (bu ambarın işlevi de tahıl depolamaktı).

X. Bölge'nin sınırları: Güneyde IX. Bölge, doğuda VIII.
Bölge ve VI. Bölge, kuzeyde Haliç, batıda Cibali Kapısı (eski
köprü'nün³¹ ayağından batı istikametinde biraz gidilince) ve
Şehzâde Camii arasında kalan alandır. Bu bölgedeki önemli
binalar: Bir kilise, Konstantin Kaplıcaları, Augusta Placida Ko-
nağı, Augusta Eudoxia Konağı, Prenses Arakadia'nın konağı,
bir Nimfa Tapınağı (görüldüğü gibi bu bölge de toplumun önde
gelenlerinin semtidir. Valens sukemerlerinin bir kısmı da bu
bölgenin sınırları dâhilinde bulunmaktadır).

XI. Bölge'nin sınırları: Doğuda IX. ve X. Bölgeler, batıda
Konstantin surları ve güneyden ise bu bölge yaklaşık Lykos

31 Unkapı-Azapkapı arasındaki köprü.

Deresi'ne kadar uzanmaktadır. Bu bölgedeki kayda değer binalar: Apostol Kilisesi (burası şehrin ikinci önemli kilisesidir), Facilla'nın sarayı, Augusta Pulcheria'nın sarayı ve Modesnus Sarnıcı (Valens sukemerlerinin devamı da bu bölgenin sınırları içinde kalmaktaydı. Burası o yıllarda olduğu gibi bugün de toplumun ileri gelenlerinin yaşadığı bir semttir).

XII. Bölge'nin sınırları: Kuzeyde XI. Bölge, diğer istikametlerden ise [Büyük] Konstantin surlarıyla, Marmara Denizi ve IX. Bölge ile çevrilmiştir. Bu bölgedeki kayda değer yapılar: Altın Kapı (bugün İsa Kapısı³² yakınlarındaki mescidin bulunduğu yerde bulunmaktaydı ve bugün Altınkapı olarak adlandırılan Yedikule ile karıştırılmamalıdır), Arcadius Çarşısı (Avratpazarı), Darphane, Theodosius Limanı (Langa Bostanı).

XIII. Bölge'nin sınırları: Sykay, bugünkü Galata ve Pera bölgesi. Yani aslında bu bölge şehre bağlı değildir. Ve başka nedenlerden ötürü de bu bölgeyi ne bu bölümde ve ne de diğer bölümlerde değerlendirmeme almayacağım.

XIV. Bölge'nin sınırları: Şehir, Konstantin surlarıyla birlikte sona ermekteydi ve daha sonra Theodosius surları inşa edilmeye başlandığında şehrin bu iki sur arasında kalan kısmı da yavaş ve hantal bir şekilde ve de eksikliklerle beraber inşa olunmaya başlandı. Ancak Theodosius surlarının yapılmasından önceki dönemde de Konstantin surlarının dışında, hatta bu surların hayli uzağında imparatorlar için bir köy şatosu inşa edilmişti. Bunun çevresinde de zamanla bir şehirleşme oluşmuştu. Bu bölge Blachernon [Ayvansaray] adıyla anılan bölgedir. Ancak daha sonra inşa edilen Theodosius surları bu bölge de şehrin içinde kalacak şekilde inşa olunur. Ancak buna rağmen Blachernon bölgesinin kendisine ait surları da bulunmaktaydı. XVI. bölge işte burasıdır. Bu bölgenin kayda

32 Ese-kapı.

değer binaları: Bir imparator sarayı (Tekfur Sarayı), bir ılıca, bir tiyatro ve Lusorium.

Bir zamanlar Konstantinopolis'in Roma'nın bir kopyası olduğundan gururla söz edilirdi. Çünkü bu şehir de öteki gibi yedi tepenin üzerine kurulan ebedî bir şehirdi. Gerçekten de burada da, biraz iyi niyetle bakılırsa yedi tepe tespit etmek mümkündür. Burada da 14 bölge vardır ve hatta benzerlik yaratmak için atılan adımlardan biri tebessüme de neden olur: Roma'nın da nehrin ötesinde bir bölgesi vardır: Janiculum. Konstantinopolis'in XIII. Bölge'si olan Sykay (bugünkü Pera bölgesi) de böyledir.

Bu iki şehir arasında bir başka benzerlik daha mevcuttur. Bu da şehrin önemli binaları olan imparatorluk saraylarının, Hipodrom'un, Sirk'in, Capitolyum'un ve Senato binasının (Magnaaura) bulunduğu alanla ilgili olarak ortaya çıkar. Bu binalar hem orada ve hem de burada bir grup halinde, birbirleriyle ilişkide olacak şekilde tasarlanmış ve coğrafî olarak yerleştirilmişlerdir. Bu binalar şehrin merkezini oluştururlar. Ancak ana yol olan Mese'nin tasarlanması ve gerçekleştirdiği işlev de Roma'da olduğu gibidir.

Ancak elbette yol ağının oluşturulmasında Roma'yı örnek almak burada tamamen imkânsız bir iştir. Bu sebeple burada yol ağının geometrik bir yapı oluşturması için zorlamalarda bulunmamışlar ve arazinin coğrafî özelliklerini dikkate almışlardır. Şehrin orantılı olarak bölümlere ayrılması asıl amaçları olduğundan ve de forumların, pazar meydanlarının, yollar oluşturulurken birbirlerinden orantılı uzaklıklarda bulunmasına özen göstermişlerdir. Böylece şehir ahalişi şehrin hangi bölgesinde oturursa otursun yaklaşık eşit uzaklıkta yolları kat ederek söz konusu yerlere ulaşabiliyordu. Yolların üzerinde

dükkânlar, atölyeler ve değişik gıda ambarları da yerleştirilmişti. Böylece toplumsal hayatın, sosyal ilişkilerin sürdürülmesi sağlanıyordu. Aynı zamanda bu yol ağı üzerinde idarî, askerî merkezler ve resmî daireler de bulunuyordu.

Bütün bunların yanı sıra ilk başlarda burada, Roma'da bir zamanlar gerekmeyen, ancak burada kaçınılmaz olan bazı teknik yeniliklerin uygulanması da zorunlu olmuştur. Bunlar arasında en önemlisi su şebekelerinin ve sarnıçların gerçekleştirilmesidir. Roma'dakiler emsâl alınarak hazırlanan su şebekeleri ahalinin su ihtiyacını karşılamamış ve bu sebeple de suyu belli noktalarda biriktirmek ve biriken suyun korunması konusunda da tedbirler almak gerekmiştir. Bu meseleyi de suyu Asya'ya özgü çözümlerle yer altındaki şebeke sistemleri ve sarnıçlar hazırlayarak çözdüler.

Bir başka özel düzenleme de kemerler ve sütunlar kullanılarak inşa edilen çarşılar olmuştur. Kemerli yollar, pasajlar sadece forumların değil, ana yol olan Mese'nin, Konstantin surlarının ve pek çok sokağın etrafına yerleştirilmiştir. Bu pasajlar, yolların iki yanında, bir tarafları evlerin duvarlarına bitişik olarak inşa edilmişlerdi. Şehirlerin süslenmesinde de kullanılan bu mimarî çözüm, Ortaçağ şehirlerinde sık sık karşılaşılan bir çözümdü (ayaklı evler). Meydanların etrafını çepeçevre saran bu tür sütunlu yollardaki mekânlar tarihsel kayıtlara göre ticaret ve zanaatla uğraşanlara kiralanmaktaydı. Büyük sütunlar üzerindeki çatılarla oluşturulan büyük pazarlar, tüccarların faaliyet gösterdiği alanlardı. Bu mekânlar bugün alışveriş merkezleri, borsa ve kahvehane gibi mekânların gördüğü işleve benzer işlevler görüyorlardı. Bu mekânlar gezinti yapmak için de cazip yerler haline geliyordu. Hem de küçük esnaflar, üreticiler de faaliyetlerini sürdürebilecekleri ucuz yerlere kavuşmuş oluyorlardı. Bunların izlerini bugünün İstanbul'unda da görmek mümkündür. Çünkü bunların yerine

daha sonra dükkânlar inşa edildi. Ancak bazılarının yerleri de boş kaldı (Resim 3-4)

Şehir coğrafî olarak bugün kapladığı genişliği Theodosius zamanında yakalamıştır. Zira şehre bugünkü şeklini de veren dış surları yerleştiren odur. Ve deniz tarafındaki surların inşaatını tamamlayan ve de bazı kısımlarını yeniden inşa ettiren de odur. Şehir son kalıcı görünümünü ise Justinianus döneminde kazanır. Ve bu dönem Osmanlı hâkimiyetinin başlamasına kadar da devam eder. Bu dönemde şehir, dünyanın en büyük yüzölçümüne ve en kalabalık nüfusuna sahip şehri olmuştur. Ama bunun yanı sıra bu şehir, dünyanın en özel ve renk cümbüşü ve silueti nedeniyle bir görenin bir daha unutamayacağı şehirdir.

Deniz tarafından gelindiğinde insanın hemen gözüne çarpan, şehrin semalarına bir miğfer yerleşen, surlarla, burçlarla, kulelerle bezenmiş Akropolis'tir. Bu miğfer sanki imparatorluk tacını tutan çemberdir. Onun hemen solunda bugünkü Sultanaahmet'in yanından aşağıdaki denize kadar uzanan yamaçlar üzerinde saraylar, köşkler ve hamamlar arasından dalları yemyeşil ağaçlar görülürdü. Bunun hemen arkasındaki tepede ise Hipodrom'un sütunlu duvarları ve Ayasofya vardır ve bu görüntü bütünsel olarak birbirini tamamlayan öğelerle bir taç gibi yükselir.

Narin ve kubbeli köşklerle kıyaslandığında bu mermerden, kireçtaşı duvarlardan oluşan dev yapı üzerine yerleştiği eğimli yamaçlarla uyum gösterir. Ancak farklı renkteki duvarları ve çatılarıyla yamaçlardaki kıvrımlı sokaklar üzerinde yükselen ahalinin evlerinin gri ve kahverengi tonlardaki görüntüsünden farklıdır. Bu gri ve kahverengi tonlar arasından kendini farklılaştırarak bir ünlem işareti gibi ortaya çıkan bir başka şey de, ince narin ve devasa sütunlardır. Bu sütunların üzerinde altın yıldızlarla kaplanmış imparatorların heykelleri

bulunmaktadır. Bu görüntü, denizin mavisinden ve dış semtlerin yeşil ağaçlarla kaplı yamaçlarından üzeri burçlarla kaplı kara ve deniz surlarıyla kesin bir şekilde ayrılır. Kara tarafındaki surlar üzerinde dokuz kapı bulunmaktadır. Bunlardan beşi sadece askerî amaçlara kullanılmaktadır. Dördü ise sivil topluma hizmet etmektedir. Bunlar arasında en önemlisi imparatorun zaferlerle dolu seferlerinin ardından döndüğünde şehre girdiği Altın Kapı, yani Ayrea'dır (Yedikule Kapısı). Bu kapıdan devam eden yol da Mese'dir ve Ayasofya önündeki Augustaion'a kadar götürür. Milion da oradadır.

Şehrin limanı Haliç'tir. Ancak buraya giriş çıkış Karadeniz tarafından esen fırtınalarla ve Boğaz'ın sakin zamanlarda bile oldukça güçlü olan akıntısıyla zaman zaman zor olduğundan, hatta imkânsız hale geldiğinden bu nedenle Marmara Denizi tarafında da limanlar oluşturulmuştur.

Haliç'in iki limanı bulunmaktaydı. Bunların her ikisi de bugünkü Yeni Köprü³³ ve Sarayburnu arasındaki alandaydı. Marmara Denizi kıyısında da iki liman bulunmaktaydı. Bunlar Theodosius Limanı (bugünkü Langa Bostanı) ve Julianus Limanı'ydı (bugünkü Kumkapı).

Bir yelpaze gibi birbirinden ayrılıp yoluna devam eden, büyük yollardan uzak olan kıvrımlı sokakların çoğunluğu son derece dar ve dik sokakçıklardır. Bir zamanların inşaatlarında kullanılan kural da bunu kanıtlamaktadır. Bu düzenlemeye göre 12 ayaktan daha dar sokak oluşturulması yasaktır. Ancak bu düzenleme şehirde on ayak genişliğinde sokakların da bulunduğundan yakınmaktadır.

Mese, ilerlediği güzergâh boyunca üç Forum ile kesişmektedir. Bunlar arasında en büyüğü Theodosius Forumu'dur

33 1912'de tamamlanan köprü.

(bugünkü Seraskerlik). Ancak şehrin en gözde meydanı ise Augustaion'dur (bugünkü Ayasofya Meydanı).

Şehrin nüfusu V. yüzyılın başlarında Hereberg'e göre yarım milyon kadardır.

Şehrin inşaatlarında kullanılan özel yapı maddesi Prokonnesos mermeridir. Bu mermer ocakları neredeyse şehir surlarının hemen dibindedir. Daha özel ve narin işçilikte ise Kyzkos mermerleri kullanılırdı. Fakat bu malzeme büyük üretimler için pahalı olduğundan ancak anıt yapımında ya da süsleme sanatında kullanılmıştır. Ama sıradan inşaatlarda tuğla, kireçtaşı ve ahşap revaçtaydı.

Zamanın Bizans tarihçileri ve şairleri eserlerinde pek çok binanın inşaatını kayda almış ve bu konuda şiirler yazmışlardır. Ancak bu kayıtlar binaların yok oluşunu ve yıkılışını da not etmişlerdir. Bu şehrin üç azılı düşmanı var olagelmıştır. Bunlardan biri deprem, ikincisi yangın ve üçüncüsü de bizzat insandır. Bu bölge, çok eski tarihlerden bu yana depremlerin yuvası olarak bilinmektedir. Hristiyanlık döneminin ilk altı yüzyılında bu bölgede sık sık farklı kuvvetlerde depremler olduğu da kayıtlarda yer almaktadır. Bunlar arasında en yıkıcısı 412 yılındaki depremdir. Altıncı yüzyıldan sonraki dönemden itibaren günümüze kadar bu depremler seyrekleşmiştir. Depremler giderek daha zayıf hale de gelmiştir.

İlk zamanlardan itibaren şehrin azılı düşmanlarından ikincisi ise yangınlardır. Sivil konutların büyük çoğunluğu (belki tam da depremler nedeniyle), sarayların bir kısmı ve hatta resmî dairelerin de önemli kısmı ahşap binalardan oluşmaktaydı. Hatta bu gelenek bugün hâlâ devam etmektedir. Bu arada şehir daimî bir esinti altında bulunmaktadır. Ve şehir su şebekelerinin ve sarnıçların da olmasına rağmen bir türlü

yeterli su miktarına sahip olamamaktadır. Bunlara bir de daracak sokaklar ve ufacık arsalara birbirine bitişik nizam inşa edilen evler eklendiğinde durum daha iyi anlaşılır. Bu sebeple de şehir, her yüzyıl, büyük yangınların kurbanı olmuştur. Bunların ardından da sadece taş duvarlar üzerine inşa edilen taş binalar ayakta kalabilmiştir. Adacıklar olarak yangınlardan sonra ayakta kalan bu binalar genellikle kiliseler, hamamlar, sütunlu teras türü binalar, depo ve ambarlar ve taştan inşa edilmiş saraylardır. Büyük Konstantin tarafından inşa edilen, ancak çatı yapısı bile ahşaptan imal edilen bütün kiliseler yangınlara kurban gitmişlerdir. Ancak şehre en büyük zararı doğrudan ya da dolaylı olarak veren unsur sonuçta insandır. Dış ve iç düşmanlardır şehri harap eden, yangın çıkaranlar ya da hırsızlar. Bunlar arasında yüksek düzeyden insanlar olduğu gibi imparatorlar da vardır. Paganlar olduğu gibi Hristiyanlar da bulunmaktadır.

Justinianus, Apostol Kilisesi ve Ayasofya'yı bugünkü şekliyle inşa ettirirken işte bu insana özgü yıkımların sonucunda işe başlamıştır. Özellikle de 532 yılındaki Nika İsyanı'nın ardından şehrin önemli bir kısmı, Ayasofya ile birlikte yanmıştır.

Şehirdeki anıtların yıkımında imparatorlar da suçludurlar. Bilhassa kiliselerdeki ikonların silinmesini talep eden hareket, imparatorlara yüzyirmi yıllık bir zaman dilimi içinde bu yönde baskı yapmıştır. İmparatorluğun gerileme döneminde ise hazinenin artık daimî hale gelen kaynak sıkıntısının üstesinden gelebilmek için imparatorlar kiliselerin kaynaklarına yönelmiş, onların hazinelerine el atmışlardır. Ancak onların dışında başka şahıslar, hatta kardinaller de bu sürecin derinleşmesine sebep olmuşlar, değerli anıtları talan etmişler ya da özel koleksiyonlarına katmışlardır.

Ancak en büyük yıkım yine de Haçlılara aittir. Tanrının kutsal adını dillerine dolayarak 1203 yılında³⁴ şehri ele geçiren Haçlılar şehri 60 yıl boyunca talan etmişlerdir. Onların şehre verdiği zarar o kadar büyüktür ki, bu şehir onların ardından bir daha belini doğrultamayacaktır. Kendilerini inancın ve kültürün askeri olarak tanımlayan Haçlıların, kutsal şehir Kudüs'ü kurtarmak, İslam'a karşı zafer kazanmak için silaha sarılıp sefere çıkan bu sözüm ona din askerlerinin İsa adına Doğu'nun bu büyük şehrini ne hale getirdiğini dönemin tarihçisinin satırlarındaki tanıklıkla öğrenebiliriz:

“Onlar (Latinler) Konstantinopolis'i ele geçirdikten sonra şunları yaptılar: Binden fazla kutsal kiliseyi yaktılar. Bu kiliseler Kutsal Ruh'a bu dünyada mekân veren görkemli binalardı. Tanrı'nın kelamının en aziz mekânı olan kiliseye (Ayasofya'ya) merkepler soktular. Kilisenin hazinelerini katırlara yüklediler. Tanrı'nın bu aziz mekânındaki ayin masasını kirllettiler! Bu olağanüstü güzellikteki yeri ilkel çıkarları için kullandılar. Kilisenin hazinesindeki aziz ve kıymetli kaplardan ve gümüş eşyalardan kendileri için süs takıları hazırlattılar, mahmuz yaptırılar, kadınları için yüzük, bilezik ve küpe döktürdüler. Hatta ayakları için halhal yaptırılar. Kardinallerin aziz kıyafetlerinden kadın-erkek kıyafetleri diktirdiler. Hatta atlarına haşıye olarak kullandılar.

Aziz Samson Hastanesi'nde kutsal kitapların bulunduğu bir dolap üzerinde delikler deldirdiler. Bu dolabı öyle bir duruma getirdiler ki, söylemeye bile korkuyorum, bu dolap üzerindeki deliklerde hastalar hacetlerini giderdiler. Kutsal resimleri yaktılar! Kılıçlarla doğrayıp bunları yakacak odun olarak kullandırılar. Ya da kendi evlerine taşıyıp bunları sandalyede oturacak kısım olarak kullandılar. Veya bunlardan kendilerine döşeme hazırlattılar. Azizlerin ve imparatorların mezarlarını

34 Doğrusu, 1204.

kazdırdılar. Oralarda altın ve gümüş hazineler aradılar (Coteler III. 510)”.

Bu alıntı çok da istisnaî değil. Bizans tarihçilerinin buna benzer pek çok kayıtlı belgesi bulunmaktadır. Bu alıntıyı buraya almamın nedeni tarihçilerimizin Sultan II. Mehmed’in ve askerlerinin şehri ele geçirirken şehirde yaptıkları tahribatla ilgili olarak verdikleri bilgileri bir ölçüde dengelemektir. Burada şunu saptamak isterim ki, Türkler tarafından ele geçirilen şehir, daha zaptedildiği anda aslında artık çok harap bir durumdaydı. Tarihî eserlerinin pek çoğu tahrip edilmişti. Hazineleri talan edilmişti. İmparatoru, hazinesi ve sakinleri yoksullaşmıştı. Ahalisi, Hristiyanlığın ahlakî ve maddî gücünden kuşku duymaya, kendilerine yardım etmeyen Batı’ya ise artık dostça bakmamaya başlamıştı.

Son imparator olan XI. Konstantin (Palaigolos) şehri kahramanca savunmuştu. Hatta şehri savunurken, surların üzerinde savaşarak ölmüştü. Çünkü o bir imparatoru ve geçmişin şanlı geleneklerinin mirasçısı ve koruyucusu olabilmeyi de başarmıştı. Ancak şehir ahalisi, Bizans sakinleri yeni imparatoru sessizce, hatta daha iyi bir gelecek umuduyla bekliyorlardı. Yeni imparator da Türklerin sultanından başkası değildi. Zaten ahali onları yüzyıllardır tanıyordu. Dillerini konuşmayı öğrenmişlerdi. Onlarla ticaret de yapıyorlardı. Hatta bu yeni gelen halkın bir süredir Hristiyan Kostantinopolis’de kendi camiileri, semtleri ve hatta kadıları da vardı.

III. BİZANS VE AYASOFYA

Konstantinopolis'e veda etmeden önce, bu şehirde bir buçuk yıldır süren gezintilerim ve şehirle ilgili okuduğum notlar ve yazılar sonucunda bir süredir beni meşgul eden bir kaç düşüncemi daha ifade etmek istiyorum. Bu şehirde tarih içinde birbirinden sonra inşa edilen sanat eserleri ile ilgili olarak, onların mimarî tarzlarıyla ilintili görünüşteki mantıksızlık ve kaos, sanat tarihçilerinin ve arkeologların bu konudaki düşüncelerindeki tutarsızlıklar beni çok etkilemiş ve heyecanlandırmıştı. Buna en iyi örnek olarak belki de Ayasofya gösterilebilir.

Bizans döneminin Konstantinopolis'i Osmanlı dönemine kadar sahip olduğu silueti ve görünümü Justinianus döneminde kazanmıştı. Bu görünüm aslında Türkler zamanında da kaybolmadı, sadece bazı eklemeler yapıldı ve daha da mükemmelleşti.

Justinianus dönemi aslında, insanların artık ruhlarında netleşen şu hususu belirgin bir şekilde ilan etmişti: Roma'nın ve Binans'ın inancı ve kültürü farklıydı! Çünkü coğrafî ve ekonomik durumları ve ahalisi de farklıydı. Ancak işte bu dönemde şu husus da artık çok netleşmişti: Farklı inançlar farklı şekilde kendini var ediyordu ve bunlar da farklı bir kültürün ortaya çıkmasına neden oluyordu. İşte Bizans kültürünün doğmasının sebebi buydu.

VI. yüzyılda yeni mimarî tarzın zafer anıtları da ortaya çıkmıştı: Konstantinopolis'teki Apostol Kilisesi (bunun temsilcisi

bugün Venedik'teki San Marco Kilisesi'dir), Ravenna'daki San Vitale ve Ayasofya.

Bunların her biri merkezî tek bir kubbeye sahip olan kiliseler olmakla birlikte, mimarî anlamda merkezî alan yaratma sorununu farklı planlar temelinde ve farklı mimarî üslupla halletmeye çalışmışlardır. Apostol Kilisesi çapraz inşa edilen bir kubbeye sahiptir. San Vitale'de, Rotunda olarak tabir edilen oval bir bina üzerine kubbe gelir. Ayasofya'da ise merkezî alan dikkörtgen bir plan üzerinde gerçekleştirilir.

Demek ki, şu söylenebilir: Bizans kültürü bu üç mimarî çözümlü aynı zaman dilimi içinde gerçekleştirmiştir. Asya tarzı olan mimarî anlamda merkez alan yaratma düşüncesi, yine bir Asya mimarî ürünü olan kubbenin farklı kullanımlarıyla çözülmüştür. Bu üç tarz arasında Apostol Kilisesi (ve Venedik St Marco) ve San Vitale gelişme evresi dikkate alındığında tam yerli yerine oturabilecek çözümlerdir. Bunlar Suriye ve Anadolu'nun bağrından daha uzaktaki, taş ve ağaç yapı unsurlarının az olduğu, bu nedenle de tuğla kullanılan Mezopotamya'ya kadar uzanan, hatta belki en eski örneklerinin uzak İç Asya bozkırlarında görülebileceği, yani oralarda başlayan ve Avrupa'da, Rusya'da ve Güney Slavların kültürlerinde devam eden kilise mimarî tarzlarıdır. Ancak ben bunların arasında Ayasofya'ya benzeyeniyle hiç karşılaşmadım (5. ve 6. Resim).

Bu kilise, sanat tarihi açısından çok önemli bir meseledir.

Bu kilisenin mimarî olarak nereden geldiğinin örneklerini görmek mümkün değil. Ne Eski Yunan ve ne de Roma mimarisinde izi var. Asya mimarisinde de benzer emsâllerle karşılaşmak mümkün değil. Sanat tarihinin verileri doğrultusunda Suriye'de ya da Mezopotamya, İran ve Ermenistan'ın orijinal mimarî eserleri arasında da izini bulamıyoruz. Onunla yakın ilişkide olan bina yok. Konstantinopolis'te bazı binalarda benzerlikler olsa da bunlar da çok akraba çizgiler değiller.

Ancak buna rağmen sanat tarihi bu binayı Bizans kilisesi olarak tanımıyor.

Eğer Ayasofya Bizans mimarî tarzının temsilcisi ise bu durumda Apostol Kilisesi ya da San Vitale ve de bu iki kiliseden uyarlanarak inşa edilen pek çok başka kiliseye Bizans tarzı demememiz gerekir.

Bunu söyleyebilmek ise imkânsızdır.

Peki, ama bu durumda Ayasofya ne olacak?

Dünyanın en güzel iç mekânına sahip. Ondan önce ve ondan sonra da böylesine mükemmel bir iç mekân oluşturulmadı. Birleşik bir iç mekân oluşturmanın bu orijinal yöntemi, mimarlığın kutsal bir şarkısı olarak bu kadar mükemmel bir şekilde hiçbir binada hayata geçirilemedi. Kubbenin bir binanın üzerine bu kadar muhteşem bir şekilde oturtulabilmesinin mimarî yöntemi, daha önce imkânsız sanılan yapısal bir çözüm olarak ilk kez bu binada hayata geçirildi ve daha sonra aynı amaçla Osmanlı Türk mimarîsi bunu başardı.

Bütün Bizans şunun farkındaydı ki, Ayasofya hazinelerin hazinesidir. Ancak buna rağmen bu mimarînin Bizans tarihinde daha sonra başka örneklerinin gelmemiş olması şunun bir kanıtıdır ki, bu kilisenin anlatmak istedikleri anlaşılamamıştır. Çünkü bu mimarînin var oluşunun fikri onların ruhlarında doğmamıştır. Çünkü bu kilise onların kilise ideali değildir. Çünkü bu binanın taşıdığı ruh Ortodoks Bizans'ın ruhuyla uyuşmamaktadır. Bu aslında onun kültürü değildir.

Bu binanın planı, boyutları, oranları var olan kültürle açıklanamamaktadır. Bir Ortodoks kilisesi olarak bu kilise uygun değildir.

Despot Bizans'ın emredici din kurumu için bu kilise makbul değildir. Çünkü bu kilise, kul ile Tanrı'sı arasına aracılardan giremeyeceği bir inancın habercisidir. Bu taştan yapılan

ama ruhları özgürleştiren muazzam bina içinde doğduğu kültürün çocuğu olamaz. Bu büyük özgürlüğü, doğu Hristiyanlığının sürekli dizlerinin üzerinde sürünen köle ruhu doğuramazdı. Ama işte bu Tanrı'nın kutsadığı kudretli ve genç şehir Asya'nın antik gücüyle bereketlenerek aynı anda iki tarz, iki stil yaratmıştı: Bunlardan biri Apostol Kilisesi'ydi ve bu kilise Bizans tarafından severek sahiplenilmişti, diğeri ise Ayasofya idi ve bu kiliseyi ise kimse kabul etme cesaretini gösterememişti. Sonunda işte Asya dokuzyüz yıl sonra kendi özünü, asil halkını, yani Türkleri gönderecekti. Bizans'ı, bu şehri, şehirdeki bu öksüz muhteşem Ayasofya'yı onlara armağan edecekti.

Osmanlı Türkleri bu her iki tarzı da kendilerine mâl ettiler.

İstanbul'da yaratılan Osmanlı mimarî eserleri arasında artık Ayasofya anakronist bir özellik taşımayacaktı. Ancak aynı bina, bütün zorlamalara karşı Bizans mimarîsi içinde anakronist olarak kalmıştı. Bu konuda başka bir şey söylemek istemiyorum. Sadece şu hususu bir kez daha vurgulamak istiyorum: *Ayasofya neresinden bakarsak bakalım tipik bir Bizans mimarî eseri değildir.*

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL

Bizans tarihinin son ikiyüz yılı yavaş ve acılı bir can çekişme gibidir. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'nu kuran, devletin gücünü doğuya ve kuzeye doğru genişleten, büyük düşünen uzak görüşlü liderlerin yerine artık çapsız, politik olarak da burnundan ötesini göremeyen varisleri gelmiştir. Anadolu'da batıya doğru adım adım ilerleyen, bir kaleden öteki kaleye Bizans topraklarını fethederek haçları yıka yıka gelen, Avrupaî düşünen Osmanlıların dönemidir bu. Bizans imparatorlarının gözü Batı'dadır ve onlar bu şehrin sahiplerinin Latinler olduğu dönemden bu yana dünyada yaşanan gelişmeleri görmek ya da anlamak istememektedirler. Cengiz Han'ın ölümünden bu yana doğudan batıya doğru dünyayı ele geçirmek için yeni ve genç bir Turan halkı yola çıkmıştır ve hedef de Konstantinopolis'tir.

Bizanslıların gözlerine perde inmiş olmalı ki Osmanlıları şimdiye kadar bu kutsal şehri ele geçirmek için gelen Hunlar, Bulgarlar, Macarlar gibi diğer Turan halklarından ayıramadılar. Zira bu şehir o tarihe kadar elini uzatanların surlarda paramparça olduğu şehir olmuştu ve o halkların her biri daha sonra dağılıp gitmiş ve etraflarında dalgalanan kültür denizine, çevre halklara karışmış, onun içinde erimişlerdi. Ya da en iyi ihtimalle geldikleri istikamette geri dönmüş, Asya'nın bilinmez bozkırlarında ve ürkütücü dağlarının gerisinde kaybolmuşlardı. Anlaşılan Osmanlı Türklerinin sonu da Selçuk Türkleri gibi olacak diye düşünülmüştü. Onların hâkimiyetine

de bir başka Turan halkı olan Cengiz Han'ın Moğolları son vermişti. Bu dönemin ardından, bir zamanlar Bizans'a tehdit oluşturan bu devlet bir daha asla büyüme ve genişleme dönemine girememişti. Bu nedenle olmalı ki Bizans küçük, ama çok hareketli olan Osmanlıların'ın hemen sınırlarının ötesine yerleşmesini, hatta kendi çıkarlarına zarar vererek yayılmasını ciddiye almamıştı. Ancak onun gücünü, kendisi için yararlı gördüğü özelliklerini, askeri dehasını kendisine başkaldıran asi valilere veya ülkeyi tehdit eden çapulculara karşı kullanmaktan da geri kalmamıştı.

Bir zamanların Latin egemenliği, Bizans ulu çınarının dallarını kırıp çiçeklerini koparmış olsa da gövdesine bir zarar verememişti. Anadolu'nun derinlerine kök salan bu ağaç devrilmemişti. İşte Türkler keskin ve kıvrak bir baltayla bu köklere saldırmışlardı ve bu saldırı Osman Bey'in oğlu Orhan Bey'in Bizans'ın hayat köklerinden biri olan Bursa'yı³⁵ ele geçirmesiyle büyük bir zafere ulaşmıştı. Bu tarihten itibaren de Bizans'ın Anadolu'daki en önemli güç kaynaklarından biri olan şehir, Osmanlıların gelecekteki dünya imparatorluğuna hizmet edecektir.

Bir vakitler siyasetin oyun kurucusu olan Bizans artık geleceği okuyan sultanların oyuncağı olacaktır. 1354'de Bizans'ta tahta geçmek için iki aday mücadele etmektedir. Onlardan biri olan VI. Ioannes (Jan) Kantakuzenos Türkleri yardıma çağırır. Bunun üzerine de Türkler Gelibolu'ya çıkarlar. İşte bu durumu çağdaş Alman tarihçilerinden biri şöyle tanımlar³⁶: “Uygarlaşmamışlığın coşan kuvvetiyle ölçüsüz taleplerini ileri

35 Bursa (Brussa) 1326'da Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve 1359 veya diğer araştırmalara göre 1361'e kadar başkent olarak tayin edilmiş (KG)

36 Paul Herre, *Der Kampfm um die Herrschaft im Mittelmeer*, Leipzig 1909: “mit der überschaumenden Kraft der Unkultur machten sie ihre zügellosen Ansprüche geltend... und brachen ein in den geheiligten Besitzstand der europäischen Völker”.

sürüyorlardı... ve Avrupa halklarının kutsal varlıklarına saldırdılar”.

Çok sonraları gündeme gelen bu garip eleştiriyi elbette dikkate de almadan, zaferi sadece istemekle kalmayıp bunun nasıl hayata geçeceğini de iyi bilen Osmanlı orduları Konstantinopolis’in etrafından dolanıp Trakya üzerinden Bulgaristan ve Sırbistan içlerine uzandılar.³⁷ Zafer üstüne zafer kazanıp, kendilerine başkent olarak seçtikleri bu şehri yüz yıl içinde sıkı bir çember içine aldılar.

Bu tarihlerde Bizans artık -yani içine girdiği cendereyi farkettiğinde- tehlikenin farkına varmaya başlamış, Avrupa’dan yardım talep ediyordu. Ancak Batı’nın “kutsal şehrinin” Hristiyan egemenleri bir zamanlar yaşanan Haçlı Seferlerini daha unutmamışlardı ve Niğbolu Meydan Muharebesi’nin acısı hâlâ hafızalarında³⁸. Papa³⁹ ise Ortodoks inançlı Bizans’ı “kutsal toprak” olarak görmüyordu. Bu sebeple de onlara sadece “Bizans kilisesi atalarının inancını reddeder ve Roma kilisesinin görüşlerini kabul ederse” yardım edebileceğini söylüyordu.

İşte bu yüzden de dünya fatihi Timur Lenk Osmanlı ordusunu bozguna uğratıp, hatta Sultan Bâyezid’i de esir alıp⁴⁰

37 Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’daki ilk istihkâmı olarak Gelibolu Yarımadası’nda bulunan Çimpe (Tzympe) 1352’de fethedilmiş (KG).

38 1396 yılın Temmuz ayında Macar Kralı Sigismund, Hristiyan ordularla, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı haçlı seferini başlatmıştır. Sultan Yıldırım Bâyezid tarafından komuta edilen Osmanlı ve Kral Sigismund’un komutasındaki Macar, Fransız ve Eflak- Boğdan Hristiyan birleşik güçleri arasındaki çatışma 28 Eylül 1396’da Niğbolu’da meydan gelmiş ve Osmanlıların zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu olaydan itibaren Kral Sigismund Macar Krallığı’nın güney sınırını takviye etmeye önem vermeye başlamıştır (KG).

39 1389-1404 döneminde Roma’da Katolik kilisesinde hüküm süren papa, IX. Bonifacius idi (KG).

40 Sultan Yıldırım Bâyezid, 1402 Temmuz’unda Ankara Savaşı’nda Timur’a yenilip esaret altında vefat etmiş (KG).

ardından da ülkeyi terkettiğinde, sultanın oğulları⁴¹ arasında yıllarca sürecek olan kardeş kavgası başladığında bu fırsattan ne Bizans ve ne de Avrupa yararlanabildi.

Hâlbuki bu “kutsal toprağın” kurtulabilmesi için son fırsattı. Hristiyan dünyası bu fırsattan yararlanamamakla, aslında çepeçevre kuşatılmış bulunan Bizans’ı da kaderine terketmiş oluyordu.

Osmanlı topraklarındaki Fetret Devri’nden I. Mehmed zaferle çıkar ve elli yıl sonra da II. Mehmed’in (Fatih) tahta çıkışının üçüncü yılında, 1453’de Konstantinopolis düşer.

İmparator Konstantin⁴² askerlerinin arasında, surların üstünde, elinde silah savaşırken hayatını kaybeder. O bu şehri kuran adaşı kurucu imparatora sadece bu şekilde layık olabilmıştır.

Ernst Kühnel⁴³ diyor ki:

“Hristiyan Avrupa ve İslamî yaşam arasında Ortaçağ’ın tamamı boyunca Yeniçağ’a kadar varlık gösteren ve siyasî zıtlıklarla her defasında yeniden körüklenen dinsel nefret, İslam’ın bilimsel açıdan incelenmesini de uzun süre engellemiştir ve tüm yabancı kültürler arasında en önemlisi bu kültür hakkındaki bilgi almamızı her yönden zorlaştırdı. Farklı düşünen Doğu ile ilgili her şeyin değerlendirilmesinde objektif bakış açılarının daima yüzeye çıkmadan boğulmasının ve bunun yerine hayal gücünün serbest bırakılmasının sebebi de

41 Fetret Devri, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bâyezid’in beş oğlundan dördü (Mehmed Çelebi, İsa Çelebi, Emir Süleyman ve Musa Çelebi) arasındaki taht kavgaları sebebiyle 1402’den 1413’e kadar süren kargaşa dönemidir. Mücadeleden zaferle çıkan kazanan Çelebi Mehmed, 1413’ten 1421’e kadar Sultan I. Mehmed unvanıyla padişah olmuştur (KG)

42 XI. Konstantin Paleologos, 1448-1453 arasında Bizans imparatorudur. İstanbul’un Fethi sırasında ölmüştür, Doğu’daki kiliseler kendisini “şehit (*ethnomartir*)” ilan etmişlerdir, bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türkiye Tarih Kurumu, Ankara, (1940) 1999 (KG)

43 *Das mohammedanische Kunsthandwerk und die Ausstellung*, München 1910.

büyük ölçüde bu din kavgasıdır. Bugün bile herhangi bir medeniyetle ilgilenen herkes, bu hususa mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde yaklaşmaya cesaret etmeden önce geleneksel Müslüman önyargılarından ve yanlış temel görüşlerden oluşan bir yığını, hatta masalları ve meselleri ortadan kaldırmak zorundadır. Başka çağlar için okuldan edindiğimiz tarihsel bakışlar bu durumda neredeyse hiç yok ve eğitimli Avrupalının din öğretimi ve İslam'ın sosyal kurumları ve diğer kuruluşları hakkındaki bilgisi, naifliği açısından dünyaya yabancı olan Müslümanların modern kültürümüz hakkındaki eksik tasavvurlarına yaklaşmaktadır. Bugün tabii ki bu gibi sorulara güvenilir cevaplar almak mümkündür, zira uzun zamandır bu amaca hizmet eden önemli ve eleştirel açıdan gözden geçirilmiş bir kaynakçaya sahibiz, ancak sonuçları ezbere bilgi haline gelmediği sürece, yaygın efsanelerin ilkelliğini sarsmak mümkün olmayacaktır...”

Ernst Kühnel'in İslam kültürü ve medeniyeti üzerine sahip olduğumuz bilgiler hakkında söyledikleri tamamen doğru. Ancak Doğu üzerine artık eleştirel bir şekilde tasnif edilmiş ve eksiksiz bir bilgi birikimine sahip olduğumuz düşüncesi ise yanlıştır. Doğu üzerine Avrupa'da yayınlanmış olan kaynaklar gerçekten zengindir. Ancak eksik olduğu yadsınamaz ve var olanlar da tamamen esaslı nesnel bilgiler içermiyor. Doğu'nun muazzam kültür tarihinin ele alınması ve bunun taşıdığı ehemmiyet, sadece Batı kültürü açısından ele alınarak değerlendiriliyor. Mukayeseli çalışmalar sadece Batıya hizmet etmek üzere hazırlanıyor. Ölçütler adaletli değil. Bunu yaparken taraflı olmak da anlaşılabilir bir şey. Bu nedenle de sonuçta varılan nokta da doğru olmuyor. Yani genelde *Doğu üzerine yapılan bu iken, özellikle Ural Altay kültürü ele alınıp değerlendirildiğinde* pek çok defa bilinçli olarak bir kötü niyet de gündeme gelmektedir. Bu durum da zaten çok doğru

olmayan nihaî sonucu daha da sahteletirmekte ve gerçekleri tamamen saptırmaktadır. Sanat tarihi üzerine yapılan araştırmalar, günümüzde, öncelikle Avrupa'nın İndo-Cermen ulusları tarafından sürdürülmektedir. Gerçekten de bunu yaparken Asya'nın İran kökenli halklarının kültürünü ve Turan halklarının kültürünü başka bir gözle ve farklı kıstaslarla değerlendirmektedirler.

Ortalama ve genel görüş ve hatta artık geçerli kanaat, Osmanlı Türklerinin barbar ve Asyalı yağmacı bir halk olduğu üzerinedir. Bu görüşe göre, bu halkın başarısının ve at kuyruklu mızraklarını Avrupa topraklarına dikmesinin sebebi, öncelikle askerî organizasyon yeteneğinin güçlülüğü (ki bu başlı başına da bir uygarlıktır) ve Avrupa'nın o zamanlar içinde bulunduğu siyasî ve dinî buhran (ki bu da bir kültür düzeyi anlamına gelmez).

Gerçek aslında şudur: Bir tarafta Hristiyan Konstantinopolis'i yakıp yıkan, yağmalayan, hatta ölmüş imparatorun sırtından pelerinini çıkarıp alan ve kendilerini Hristiyan kültürünün savaşçısı gibi görüp gösteren Frenk şövalyeler vardır. Devamla, daha sonra tahta geçen ve güçsüzlüklerinden ötürü kiliseleri, manastırları soymaya devam eden, tebaasına zulmeden imparatorlar vardır. Öyle ki, halk ve hatta rahiplerin bir bölümü yetti artık deyip Hristiyan imparatorların yerine Müslüman Türklerin hâkimiyetini tercih eder duruma gelmiştir. Bütün bunlar olurken diğer yandan da dünyanın yaşadığı altüst oluşlar ve sarsıntılar yüzünden yerinden yurdundan olan Osmanlı Türklerinin küçük bir kabilesi büyük medeniyetlerin ve büyük milletlerin yaşadığı bölgelere gelirler. Burada sadece dillerini ve kendi ırklarının özelliklerini korumakla kalmaz, aynı zamanda onları çevreleyen dünya kültüründen kendileri için yararlı olacağını düşündükleri şeyleri tereddüt etmeden alır, kendilerine uygun hale getirir ve kendi düşüncelerine

göre kullanırlar. Ve ikiyüz yıl gibi bir sürede de göçebe bir kabileden, şehirlerde oturan ve hatta şehirler inşa eden bir millet haline gelirler. Bunu yaparken de kendileri için Avrupa'da ilk sırada olan bir yer talep eder ve bunu bileklerinin hakkıyla söküp alırlar.

Son Bizans imparatoru [XI.] Konstantin, atalarının Büyük Konstantin'den, Theodosios'dan, Justinianus'dan, İmparator Leo'dan miras olarak devraldıkları, fakat sömürüp hem ahlakî anlamda ve hem de fizikî anlamda harap ettikleri büyük şehrin yerine geriye artık bir harabe bırakmıştı. Fatih Sultan Mehmet harabe haline gelen, sakinlerinin azaldığı bir yerleşim merkezini devraldı. Bu şehre sahip olabilmek için onu yıkıntılardan, küllerinden yeniden imar etmesi gerekiyordu. Osmanoğulları bu şehre layık olduklarını gösterdiler. Yani devraldıkları şehre değil, bu şehrin bir zamanlar sahip olduğu ihtişama layıktılar. Bu şehir dünyanın en muhteşem, başka hiçbir şeyle karşılaştıramayacak kadar büyük bir şehriydi. Çünkü yüz yıl gibi kısa bir süre içinde henüz kirlenmemiş olan Türklerin taze gücü, kırılmaz iradeleri, sabırları ve inançları şehri yeni baştan imar etmeye yetti. Ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde İstanbul dünyanın en büyük ve nüfus olarak da en kalabalık şehriydi. Emsalsiz ve başka hiçbir şeye benzemeyen "saadet kapısı" oldu.

Bir zamanlar Ural-Altay kavimlerinin anayurdu, Obi, İrtiş ve Yenisey nehirlerinin yola çıktığı Himalaya Sıradağlarının kuzey yamaçlarındaki Tarım Havzası'nın da kuzeyindeki bozkırlardı. Ama Himalayaların diğer yüzünde, Turan bölgesinin batısında, belki de güneybatısında bir başka büyük kavim olan İndo-Cermenler yaşamaktaydı.

Bilemiyorum, ama büyük bir ihtimalle Ural-Altay kavimleri ve İndo-Cermen kavimleri tâ o zamanlar da aralarında dostluklar olan halklar değillerdi. O zamanlar da sınırları arasında bitip tükenmez savaşlarını sürdürüyor, biri bronz ve demir mızraklarla ve baltalarla, ötekisi ok ve mızraklarla birbirleriyle sürekli savaşıyorlardı. Ve büyük bir ihtimalle İndo-Cermen kavimlerin ata yurtlarını terketmek zorunda kalmalarının sebebi de Ural-Altay kavimleriydi. Onlar sonunda batı ve güney yönünde harekete geçtikten sonra Ural-Altay kavimleri daha çok uzun bir süre o bölgede kaldılar. X. yüzyılda bile Tibet'in kuzeyindeki bozkırlara, Çin toprakları ve Tuna Nehri arasında kalan bölgelere onlar hâkimdiler.

Yola çıkan İndo-Cermen kavimler artık uç bölgelerde yerleşmeye başladıklarında ve Avrupa'da tam yerleşecekleri nihâî bölgeleri bulduklarında Turan havzası da ilk fetih dalgasını batıya doğru yola çıkaracaktı. Bu büyük göçün sebebini tam olarak bilemiyoruz. Esrarengiz Asya'da hangi güçlerin birbirine karşı mücadelesi yahut nasıl bir millî ya da tabîî felaket Partusları⁴⁴ ve onlardan sonra da diğer göçebe halkları batıya doğru harekete geçirdi, bu belli değil. Ama sanırım Turan havzası büyük bir felaketle karşı karşıya kalmış olmalı. Zira bunun sonucunda başlayan göçlerle, ellerinde başka bir çare kalmadığından dünyayı altüst ederek, kavimleri yok ederek, imparatorluklar kurmuşlardı. Yeni fatihler acılar çekmiş, mağlup olmuş, yerlerinden yurtlarından edilmiş kavimlerdi. At sırtındaki kavimler seli batıya doğru yola çıktığında Batı dehşete düştü. Korku içindeki tarihçilerin kayıtları, bin yıl boyunca Turan havzasından dalgalar halinde gelen yeni savaşçı fetih selinin ulusal ve kavimsel özelliklerinden bahseder. Bu

44 Partuslar (Farsca Parthava): Bir zamanlar Orta Asya'da büyük bir imparatorluk kuran halk. İskitlerle (Skita) akrabalıkları vardı.

kayıtlar yeni fatihlerin yanı sıra, mağlupların da kayıt altına alınmasıdır.

Korku içindeki Batı, Büyük İskender'den bu yana dünyanın gördüğü en büyük fatihler olan Attila ve Cengiz Han'la karşılaştığında kendilerini koruması için tanrılarına yalvarmaktaydı. Ama sadece o zaman değil, Orta Asya'dan gelen ve anayurttan Karpat havzasına kadar kaçmak zorunda kalan küçük kavimlerden olan Macarlar da kendi kale surları önünde belirlediğinde, bu küçük nüfusa sahip halk Avrupa'yı bir uçtan bir uca aşırıp Manş Denizi'ne dayandığında da Batı halkları dehşetle titremekteydi.

Hunlardan sonra Avarlar ve Peçenekler, Bulgarlar ve Yaslar, Kumanlar ve Kabarlar ve kim bilir büyük Turan bölgesinin başka hangi kavimleri zaman içinde kendi aralarındaki bu kardeş kavgasından kaçır Karpatlara, Tuna Nehri'nin orta ve alt bölgelerine sığındılar.

Kuşkusuz Sarmat düzlüklerini geçerek Avrupa'ya ulaşan bu kavimler küçük, sayıca az ve güçsüz kavimlerdir. Bazıları da kuzeye yöneldiler; oralarındaki hayatlarını kavimleri daha da azalarak sürdürdüler ve sonunda yok oluşlarına Rus kavimlerinin büyük istilası sebep oldu.

Bugün Fin-Ugor olarak adlandırdığımız Turan kavimleri herhalde bir zamanlar Asya'daki anavatanlarında Türk-Moğol kavimlerinden daha kuzeyde kalan bölgelerde yaşamaktaydılar. Büyük bir ihtimalle sayıca daha az ve güçsüz kavimlerdi. Herhalde onlar, daha ormanlık, dağlık bölgelerde yaşıyorlardı. Madencilikle uğraşıyor, zanaatkarlık yapıyor ve ağaç işlerinde ustalaşıyorlardı. Türkler ise gerçek bozkır kavmiydi, sözün gerçek anlamında göçebe haklardı.

Fin-Ugor kavimler Sarmat bozkırları üzerinden geçerek Orta Avrupa'da henüz tam olarak oturmamış, oluşmamış ve hatta tam olarak yerleşik düzene geçmemiş halklarla karşılaşırken,

Türk halkları ise güneybatı istikametinde ilerleyerek süren göçlerinde büyük milletlerle, çok eski ve köklü imparatorluklarla ve oturmuş kültürlerle karşılaştılar, bu göçte engellendiler. Fars, Roma ve Bizans imparatorlukları topraklarını Türklerle karşı ancak adım adım terkettiler.

Tarih M.S. V. yüzyıldan itibaren, Türk kavimlerinin Transoksanya'daki (Transoxania)⁴⁵, Suriye'deki, Kafkasya'daki, İran'daki ilerleyişini kaydetmeye başlamıştır. O bölgelerde Kabarlar, Oğuzlar ve Selçuklular ortaya çıkmaya başlarlar. Ancak henüz bütünsel bir millet görünümünde değil, sadece boylar halinde görülmektedirler. Orada yaşayanlar üzerinde egemenlik kurmak niyeti taşımamakla birlikte, onlardan saygı görmek istediklerini belli etmektedirler. Bu boylar, güneybatı istikametinde yola çıkan Türk boylarıdır ve bu süreçte İslam dinine geçecek ve Fars kültüründen çok etkileneceklerdir.

Ancak İslam dünyası ikiye bölündüğünde ve iki dünya daha küçük parçalara ayrıldığında değişiklik başlar. İslam dünyası içinde millî farklılıklar ortaya çıkmaya başladığında Türkler hemen rol üstleneceklerdir. İslam dünyasının doğu bölgelerinin uçlarında hâkim kavim haline gelirler.

Bu dönemde ortaya çıkan ülkeler henüz Türk imparatorlukları değildir. Ancak bu ülkelerin büyük liderleri Türklerdir, askerleri ve yöneticileri ve egemen olan ruh de öyle.

Türklerin ilk ve en bilinen ve de millî bilince sahip devletleri Selçuklu Devleti'dir. Peki, onlar nereden geldiler? Aynen diğerleri gibi: Bozkırlardan, belki de Kırgız bozkırlarından. IX. yüzyılda İslam dinini kabul ettiler. Daha sonra Gazneli

45 Batılı dillerde Transoxania, Oxus Nehri'nin (Amuderya Nehri, Latince, "Oxus" olarak adlandırılmaktadır) ötesi olarak bilinen *Maveraünnehir*, Orta Asya'da, Seyhun (Siriderya) ve Ceyhun (Amuderya) nehirleri arasındaki tarihi bölgedir. Bugün bu bölge Özbekistan, Tacikistan ve güneybatı Kazakistan arasında bölünmüştür (KG).

Mahmud tarafından ülkeye çağırıldılar ve Samanîler ile Gazneliler arasındaki savaflara katıldılar.

1040'da Tuğrul Bey⁴⁶ Horasan'a⁴⁷ saldırdı ve Gaznelilerin hâkimiyetine son verdi. Nişabur'da Doğu Selçukluları Kağanlığı'nı⁴⁸ ilan etti. Ardından Merv'i ele geçirdi. 1055'de kağan, Bağdat'a girdi. Orada sultanlığını ilan etti ve böylece kendisi de halifeye denk düşen bir makamın sahibi oldu.

Onun bu kadar hızlı bir şekilde ülkeyi ele geçirmesinin sebebi, Gaznelilerin ülkesine bir zamandır küçükklü büyüklü gruplar halinde Türklerin geliyor olmasıydı. Türkler aynı zamanda ordunun da temelini oluşturunlardı. Onların da katılımlarıyla millî bilince de sahip olan bir millet olarak Selçuklular ortaya çıktılar.

Doğu Selçuklu İmparatorluğu, Tuğrul Bey'in liderliğinde büyüdü. Suriye, Kilikya ve Kapadokya fethedildi. Alparslan, İmparator Romanos Diogenes'i savaşta yendi ve esir aldı.⁴⁹ Böylece Anadolu'nun büyük bölümünü hâkimiyeti altına aldı. Oğlu Melikşah (1072-1092) dönemi, Doğu Selçuklularının en parlak dönemidir.⁵⁰ Türk kanıyla ve ruhuyla canlandırılan sönük İran şehirleri Bağdat, İsfahan ve Herat yeniden parlak bir dönem yaşamaya başladılar. Politik hâkimiyetlerinin yanı sıra Türk soyunun kültür yaratma gücünün de kanıtıdır bu ve aslında bu dönemde Türk kültürü daha tam anlamıyla hayata da geçirilememiştir.

46 Tuğrul Bey'in tam adı, "Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâil b. Selçuk" (995-1063) olup Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanıdır.

47 Horasan: Tarihsel olarak bir bölgenin ve şehrin adı. Ortaçağ'da İran'ın kuzey-doğusu, Afganistan'ın kuzey-batısı, Tacikistan'ın batısı ve Türkmenistan'ın güneyinde kalan, İran ve Partus imparatorlukları döneminde Baktırya, Sogdina ve Harzem yörelerini de içeren bölgenin adı.

48 Büyük Selçuklu İmparatorluğu (KG).

49 1071 tarihinde, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde (KG)

50 Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1092 yılında Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümünden sonra bölünmeye uğramış (KG).

Melikşah'ın ölümünün ardından imparatorluk parçalara ayrıldı. Bağımsız bir kültüre sahip olan ve hayat gücü bulunan ülkeler ve kavimler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ve her ne kadar bu ülkelerin hükümdarları, idarecileri, komutanları Selçuklular olsa da, Türkler devleti oluşturan ve ayakta tutan bir kavim olarak direnemediler ve söz konusu ülkelerin asıl kurucu kavminin bünyesinde eridiler ya da egemen kavmin yanında bir tebaa olarak yaşamaya devam ettiler. Bu dönemde Suriye, Irak ve Kürdistan ayrıldı. Sadece tek bir yerde kendi boylarının hâkimiyetini sürdürmeyi başardılar; batıda, Anadolu'da kurulan İkonyum ya da Konya Selçuklu Sultanlığı'nda.⁵¹ Burada özellikle Bizans'ın aleyhine güçlü bir hâkimiyet kurulmuştu ve bu egemenlik daha sonra bir başka Turan halkı olan Moğollar tarafından kırılacaktı.

Kuzey Gobi çöllerinin göçebe halkı olan Moğollar, XIII. yüzyılda kendilerini Çin'in hükümrانlığından kurtarıp Cengiz Han'ın liderliğinde bir dünya imparatorluğu kurmuşlardı. Bu imparatorluk Sarı Deniz'den Karadeniz'e kadar ulaşıyordu ve Tuna Nehri'nin orta bölgeleri de imparatorluğun denetimi altındaydı.

Moğol istilasını imparatorlukları parçalamış, milletleri dağıtmıştı. Bunların arasında Selçuklular da vardı. Ancak bu istila Ural Altay soyunun Anadolu'daki gücünü başka soy ve boylara karşı arttırmıştı.

Büyük kağan 1227'de öldü. Ölümünün ardından imparatorluk dört oğlu arasında paylaştırıldı. Torunu Hülagu Han'a miras olarak İran düştü. Ardından han, Bağdat'ı ele geçirdi (1258) ve Halife Müsta'sım-Billâh'ı⁵² öldürttü. Böylece Bağdat [Abbasi] Halifeliği de sona ermiş oldu. Suriye'yi ele geçirememişti, ancak buna rağmen imparatorluğu Hindistan'dan

51 Türkiye Selçuklu Sultanlığı (KG).

52 Metinde, "Mustafa Samed".

Akdeniz'in Anadolu kıyılarına kadar genişlemişti. Bu imparatorluk XIV. yüzyılın ortalarına kadar ayakta kaldı.

Moğol istilası, Osmanlı Türklerini o zaman yaşadıkları Horasan yöresinden etmişti. Cengiz Han'ın ordularının önünden çekilebilmek için bugünkü Ermenistan yöresine gerilemişlerdi. Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından tarihî kayıtlara göre Türk kavmi, liderleri Süleyman'ın⁵³ önderliğinde Horasan'a doğru yola çıkarlar. Ancak yolda liderleri hayatını kaybedince boy ikiye ayrılır ve kavmin yarısı Horasan'a doğru yoluna devam ederken, diğer yarısı ise Ertuğrul'un liderliğinde geri dönüp Erzurum'un doğusundaki bir bölgeye⁵⁴ yerleşir.

Bu yıllarda Anadolu garip ve kargaşa içinde olan bir bölgeydi. Moğolların geri çekilmesinin ardından Sultan Alâeddin, "Rum" adı altında Konya'da sultanlığını ilan etmişti.⁵⁵ Ancak gücü çok sınırlıydı. Devletin kudreti, Haçlılar ve Bizans güçleriyle sürekli devam eden çarpışmalarda tükeniyordu. Bu nedenle de Moğolların çekilmesinin ardından hâlâ Anadolu'da kalan yağmacı bazı boyların saldırılarını engellemek için kendileriyle akraba olan Osmanlı Türklerini yardıma çağırdılar. Bu yardımlarının karşılığı olarak da kendilerine Ankara'nın (Angora) batısında kalan sınır dağlarında kışlaklar ve yaylalar önerdiler. Bu bölgeye yerleşen Türkler bir süre sonra Sultan Alâeddin'in da onayıyla Bizans şehri ve kalesi olan Karacahisar'ı (Karahisar) ele geçirdiler ve ardından da Bursa önlerinde Bizans ordusunu yendiler. Bunun üzerine de Sultan Alâeddin tarafından yeni topraklarla mükâfatlandırıldılar.

53 Süleyman Şah kastedilmektedir. Araştırmalarda tarihi kimliği tam olarak tespit edilememiştir.

54 Pasinler Ovası, Sürmeliçukur havalisi.

55 I. Alâeddin Keykubad dönemi, Türkiye Selçuklularının altın çağı olmuştur. 1243'de Köse Dağı Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçuklu Devleti Moğollar'ın hâkimiyetine girdi (KG).

1233'de Ertuğrul'un oğlu Osman, Türklerin Hanı olarak ilan edilince kendi gücüne de güvenerek Rumî sultanlıktan bağımsızlığını ilan etti. Ardından Rum'u (Konya Selçuklu Devleti'ni) fethedip sultanı da tahtan indirdi. Sonra da Latin İmparatorluğu'nun baskı ve eziyetinden henüz daha kendini tamamen kurtaramayan Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki topraklarını birer birer ele geçirmeye başladı. Yirmi sekiz yıllık egemenlik döneminde yeni devletin temellerini atmıştı. Ölümünün ardından yerine geçen Orhan Bey 1326'da Bursa'yı ele geçirince neredeyse artık bütün Anadolu onun hâkimiyeti altındaydı⁵⁶ ve babasının adıyla anılan Osmanlı Türk milleti, tarih yazan milletlerin arasında yerini almıştı. Orhan, Bursa'yı kendine başkent olarak seçti ve babasını, yani devletin ilk sultanını da orada defnetti.⁵⁷ Bu tarihten itibaren iki yüz yıl boyunca Osmanlı tarihi, zaferler tarihidir. Bu süreç kısa bir süreliğine Timur Han'ın korkunç istilasıyla sekteye uğrayacaktır.⁵⁸

Her Turan halkı gibi Osmanoğullarının da nihaî fetih amacı Avrupa idi; Hazinelele dolu vaadedilmiş kültürlü topraklar ve bunlar arasında da bir pırlanta gibi duran Bizans'tı. 1261'de Latin imparatorluğu yıkılır ve Palaeologlar Selçukluların yardımıyla yeniden tahta çıkarlar. O an Türklerin yardımına muhtaç kalmaları, aslında Bizans imparatorlarının uzun bir zamandır Anadolu Türkleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarını iyi göstermektedir. Onlarla, Batı Avrupa'ya karşı canı gönülden kurdukları bir ittifak içindedirler. Ama öte yandan bu,

56 Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin siyasi ve askeri faaliyetlerine dair burada verilen bilgiler eski ve hatalıdır. Yeni bilgiler için bk. Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey*. Vol. I, Cambridge University Press, 2009 (bu eserin Türkçe tercümesi için bk. Kate Fleet (ed.), *Türkiye Tarihi, Bizans'tan Türkiye'ye (1071-1453)*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2012) (KG).

57 Osman Gazi'nin altıgen planlı, kubbeli, son cemaat yeri eklenmiş türbesi Bursa'da bulunur (KG).

58 1402 yılındaki Ankara Savaşı'ndan Timur'un 1405 yılındaki vefatına kadar (KG).

şu hususu da kanıtlamaktadır ki, aslında imparatorluğun gerçek temeli Anadolu'dur. Orada yaşayanlar kim olursa, hangi halktan olursa olsunlar onlarla olan ilişki Bizans imparatorlarına başkentlerini yeniden ele geçirme ve egemenliklerini sürdürme hakkı tanımaktadır.

Bu dönemde Bizans ve Selçuklular arasındaki sınır Ermenidağı, Domaniç ve Uludağ'dır. Bitinya'ya⁵⁹ giden yollar Ermenidağı'nın geçitlerinden geçmektedir. Buralar Osmanlı Türklerinin Selçukluların sınır koruma görevlileri olarak yerleştikleri bölgelerdir. Bilindiği gibi bir süre sonra da Osmanlı Türkleri, Selçukluların mirasçıları olacaklardır.

Osmanlı Türkleri kısa süre içinde çok büyük mesafeler kat ettiler. Her şeyden önce Osmanlıların o dönemlerde, yani halkların, milletlerin, imparatorların, imparatorlukların yıkıldığı ve enkazlar üzerinde yenilerin yükseldiği bir dönemde ayakta kalabilmiş olmaları dahi onların soylarının nasıl bir iç dinamığa sahip olduğunu, uyum sağlama güçlerini, askerî yeteneklerini, liderlerinin siyasî öngörülerini ve milletlerinin kültürel özelliklerini göstermiş olması açısından önemlidir.

Dünya tarihinde yaşanan felaketin, halklarını kendi iradelerine rağmen o büyük buhranın içine, dev dalgaların arasına atılan küçük bir kayık gibi fırlattığı dönemde bu halk, henüz sayıca az bir nüfusa sahip göçebe bir kavimdi. Bu halk uçsuz bucaksız bozkırlardan geçerek kendini büyük milletlerin ve köklü kültürlerin arasında buldu. Ama buna rağmen dilini ve soy özelliklerini korumayı başardı. Hatta önüne çıkan bütün fırsatları kullanarak, yerinde ve zamanında hareket ederek, o anın geldiğini hissettiğinde hiç tereddüt etmeden harekete geçerek bütün gücüyle, bütün aklıyla hareket ederek hep kazandı. Onlardan önce ve onlardan sonra harekete geçen o

59 Günümüzdeki İzmit Körfezi, İstanbul, Sakarya ve Bursa arasında kalan bölge (KG).

büyük milletler kaybederken, yok olurken, diğer halkların arasında eriyip giderken Osmanlı Türkleri bugün hâlâ yaşamaya devam ediyorlar.

Peki, ama bu güç nedir? Bir askerî bilgiden, doğu kurnazlığından, bir uygarlıktan da fazla olan bu şey bir kültürdür.

Kendinden önce bu yolları kat eden soydaşlarından, onların da başka kültürlerden aldıkları kültürü hazmederek yarattılar bu kültürü. Sadece İranlılardan, Selçuklulardan değil, aynı zamanda Moğollardan ve Bizanslılardan da çok şey öğrendiler.

Daha Osman zamanında Yenişehir'de kültürlerinin izleri belirmeye başlamıştı. Sultan, camiiler, hamamlar inşa ettirmişti. Bu binalar henüz kabaydı, incelikler taşımayan binalardı, ama başka hiçbir şey taklit edilmeden yapılmışlardı. Orhan, babasının imar programlarını büyük bir şevkle devam ettirdi. Türk tarih kayıtlarına göre üç yüzden daha fazla bina inşa ettirdi. Camiiler, medreseler,⁶⁰ hamamlar, imaret⁶¹, hastaneler yaptırdı. Ama o, imparatorluğunun idare sistemini de kurdu. Devlet kurumları ortaya çıktı. Para bastırdı ve askerlerine bu paralarla maaş ödemeye başladı. Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos'un müttefiki ve damadı olarak Avrupa'ya ayak bastı.

Bizans'ın etrafında ise çember giderek daralmaktaydı. 1355'de Çanakkale Boğazı ve Gelibolu düştü.⁶² Ardından Tekirdağ'a kadar olan Marmara Denizi kıyılarını kaybettiler. Ardından Trakya Yarımadası, Meriç Nehri yatağının alt kısmından

60 Klasik İslam bilimleri öğreten müesseseler. Mescid gibi medrese tam olarak bir bina değil, bir fonksiyondur ve özellikle klasik Osmanlı döneminde özel bir mekân strüktürüne sahiptir. Bahçesinin çerçevesinde, kubbeli revaklar ve odalar yer alır.

61 *İmaret* veya *imarethane*, şehir dışından gelenlere, yolculara, şehrin yoksul ve düşkünlerine yiyecek ve sağlık yardımı veren müessesedir, sonra sadece yemek verilen yerlere dönüşmüşlerdir (KG).

62 Nitekim 2 Mart 1354 tarihinde Gelibolu'nun fethedilmesinden sonra Çanakkale Boğazı Osmanlı denetimine girmiştir (KG).

itibaren Moesia⁶³ ve Çorlu'ya kadar olan toprakları ellerinden gitti. 1357'ye gelindiğinde Konstantinopolis üç tarafından kuşatılmış durumdaydı. Boşalan, nüfusu azalan topraklara ise Türkler yerleşiyorlardı.

Sultan I. Murad 1361'de Edirne'yi (Adrianopolis) fethetti. Bunun ardından da Filibe (Philippopolis) Türklerin eline geçti. Bu, artık, Osmanlı'nın Avrupa devletlerinden biri olduğu anlamına geliyordu. Şayet Avrupa kendilerine acımaz ve çevrelerindeki çelik kuşatmayı kırmak için yardım etmezse etrafı tamamen sarılan Konstantinopolis'in kaderinin ne olacağı belliydi.

Konstantinopolis'in eski ihtişamı artık sönükleşmişti. Şehir harap oluyor, nüfusu azalıyordu. Devletin parası kalmamıştı. İmparator, kiliselerin kutsal altın kaplarını eriterek askerlerinin maaşlarını ödemeye, şehir sakinleri için yemeklik buğday satın almaya çalışıyordu. Ancak bunun karşısında Bursa büyüyor, Edirne'de de imar çalışmaları başlıyordu. Güneşin ışıkları bu şehirlerde kubbeleri aydınlatıyordu. Her gün yeni konaklar, bahçeler inşa ediliyor, Doğu'dan gelen ipek ve altın bu şehirlerin bolluk içinde yaşamasına fırsat veriyordu. Doğu'nun usta zanaatkârları, inşaat ustaları, kuyumcuları, silah uzmanları, dericileri, seramikçileri, kalem erbabı, ozanları akın akın bu şehirlere geliyordu. Onların yerlerine de, Anadolu'nun meçhul dağlarına, Avrupa'nın esirleri gelip yerleşiyorlardı.

Konstantinopolis'te kiliseler yıkılıyor, manastırlar ıssızlaşıyordu. Ancak Eskişehir'de, Ankara'da, İzmit'te, Bursa'da camiiler, türbeler, çeşmeler, medreseler inşa ediliyor, Doğu'dan tabipler, hocalar, imamlar geliyor, Uludağ eteklerinde yükselen medreseler ve mağaralar dervişlerle, kışlalar askerlerle doluyordu.

63 Moesia, bir Roma eyaleti olup Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'nın Tuna'nın güneyindeki toprakları kapsamaktaydı.

Ve millî kültürün⁶⁴ en üst aşaması olan millî sanatın yaratılması çalışmaları da başlamıştı.

Bizanslı sanatçılar yerine Doğu'nun ünlü sanatçılarına kucak açan ilk hükümdar I. Murad idi. Doğu sanatı böylece Türklerin hizmetine girmiş oldu. İnşa ettirdiği camii⁶⁵ henüz Bizans etkileri taşıyordu, mimarı Rum'du. Ancak dönemindeki imar faaliyetleri Bizans'ın kopyası değildi. Onun döneminde inşa edilen eserlerde Bizans'taki eserlerin örnek alındığı hissedilmiyordu. Ancak onun mimarlarının da, Konstantinopolis'in de örnek aldığı kaynakları göz önünde bulundurduğu belliydi. Burada amaç kendi özel sanatının yaratılması çabasıydı. Doğu'nun sanatçıları bir zamanlar nasıl Bizans'ın zevkine uymaya çalışmışlarsa, bundan böyle Osmanlıların zevklerini de göz önünde bulunduracaklardı. Mesela İznik'te I. Murad zamanında kurulan dünyaca ünlü seramik üretim merkezi, Bizans sanatından bağımsız olma çabasının bir ürünüydü. Moğollar tarafından Çin'den getirilen ve zamanla İran'da kendine yer bulan çini sanatının Türklerin en önemli sanat alanlarından birini oluşturması, Bizans'ta çok uygulanan mermer ve altın mozaiklerin⁶⁶ yerine geçmesi bu çabanın bir yansımasıydı.

İşte bu mükemmel dış ve iç mimarî çalışmaları Timur Lenk (Topal Timur) Moğollarının istilasıyla neredeyse tam olarak sekteye uğrayacaktı. Sultan Yıldırım Bâyezid 1396'da Konstantinopolis'i muhasara altına aldı. Her ne kadar şehri fethetmeyi başaramasa da, şehirde yaşayan Türkler için camii inşa edilmesini, bu camiide bir imamın hizmet vermesini ve

64 Klasik Osmanlı döneminde 'millî' kültür veya sanat gibi bir ifadenin anlamı yoktur. Bu, ancak XIX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaktadır (KG)

65 Bursa'da, Muradiye Külliyesi'nde bulunan camii (KG).

66 'Cloisonée' isimli teknoloji ile hazırlanmış, cam levhalı altın mozaik. Bu, Tanrı'nın logosu, imparatorun zenginliğini gösteren ve iç mekânın aydınlığına yardımcı olan yüzeydir. Bizans döneminden kalan en zengin örnekleri: Ayasofya veya Kariye Camii'nde bulunur (KG).

şehirdeki Türkler arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesi işinin de kadiya devredilmesini kabul ettirmeyi başardı. Ardından da şehir surlarının hemen dışına bir Türkmen kavminin yerleştirilmesi konusu da tartışılırken Timur Han'ın ordusuyla birlikte Anadolu'ya girdiği haberi geldi.

Sultan hemen başkentine dönüp, bütün gücünü toplayarak 1402'de ordusuyla birlikte Ankara önlerinde Moğolların karşısına çıktı. Ancak ordusu mağlup olan Bâyezid, Timur Lenk'e esir düştü. Bu, Osmanlılar tarafından yaratılan her şeyin sonunun geldiğinin habercisi gibidir. Ancak daha sonraki gelişmeler bu göçebe halkın bu topraklarda kök saldıgını, gövdesi Moğollar tarafından kesilse bile köklerin yine boy vereceğini gösterecektir.

Şayet Avrupalıların Türkleri tamamen saf dışı bırakabilecekleri bir tarihsel dönem vardiysa, bu tartışmasız 1403-1413 yılları arasındaki dönemdi. En azından Avrupa'dan tamamen uzaklaştırılabilirlerdi. Ancak bu on yıl içinde Türkler, Avrupa'da ellerine geçirdikleri topraklardan bir karış toprak bile kaybetmediler. Onların saflarında bulunan kavimler, sadakatlerini sürdürdüler. Hatta bu dönemde Türk akıncıları Avusturya'nın⁶⁷ o zamana kadar hiç girmedikleri zengin bölgele-
rinde de at koşturdular.

Bizans'ın kaderi belirlenmişti. Avrupa, Bizans'ın yardımına koşmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu ise büyümeye devam etti. Türk kültürüne göre inşa edilen binaların imarına bir süre sonra devam edildi.

Fetret Devri'nde⁶⁸ ilk kez Sultan Mehmed'in Avrupa kıtasındaki topraklarında Osmanlı Türk şairleri Türkçe olarak şiir-

67 Habsburg hanedanının toprakları söz konusuydu.

68 Yıldırım Bayezid'in beş oğlundan dördü (Mehmed Çelebi, İsa Çelebi, Emir Süleyman ve Musa Çelebi) arasındaki 1402'den 1413'e kadar süren taht kavgalarını

ler yazmaya başlarlar. Osmanlı edebiyatı bu dönemden Niyazî, Süleyman Çelebi ve Ahmedî isimlerini kaydetmiştir. Ünlü tıp eserinin yazarı olan Hacı Paşa da bu dönemde adını duyurur. Gelibolu'daki medrese de yine aynı dönemde inşa edilmiştir.

I. Mehmed döneminde Osmanlı kültürü ilk en parlak dönemini yaşar. Edirne ve Bursa'da büyük camiiler yapılır. Dünyaca ünlü ve kendi renk dünyasıyla eşi benzeri bulunmayan Yeşil Camii⁶⁹, stiliyle Bursa'daki diğer camiilere yol gösteren Bâyezid Camii⁷⁰ ve Ulu Camii bunlardan birkaçıdır. Camiilerin yanında ve mezarlıklarda türbeler inşa edilmektedir. Şehirler kültürü temsil eden binalarla dolmaktadır.

Bu mimarî artık tam manasıyla hem Bizans ve hem de Selçuklu mimarîsinden bağımsız bir mimarîdir. Bu artık Osmanlı mimarîsidir. Ancak bu mimarî tam olarak gerçek başkente, bir hayli uzun zamandan beri ele geçirmeye çalıştıkları Konstantinopolis'e kavuştuklarında kendini ifade etmeye başlayacaktır.

I. Mehmed'in ardından oğlu II. Murad tahta geçti. O da imparatorluğun imarını sürdürdü. Onun çalışmaları daha sonra meyvesini verecek, oğlu II. Mehmed bu sürecin ürünü 1453'de Konstantinopolis'i fethederek alacaktır (Resim 7).

Mehmed Çelebi kazanmış (KG).

69 Bunun dışında Amasya Bâyezid Paşa Camii, Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi, Bursa Yeşil Camii, Dimetoka Çelebi Sultan Mehmed Camii, Edirne Eski Camii önemlidir (KG).

70 Çelebi Mehmed'in Bursa'da XV. yüzyılda inşa ettirdiği külliyyede yer alan zaviye plan şemasına sahip olan camiidir. Zaviyeler, tekkeler gibi tarikat etkinliklerinin yürütüldüğü yapılardır. Erken Osmanlı döneminde padişahlar tarafından inşa edilmiş genel bir şeması İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti tipolojisindeki bir yapıyı işaret etmektedir (KG).

II. OSMANLI TÜRK CAMİİLERİ

Sanat tarihinin genel değerlendirmesine göre, Osmanlı Türk sanatı (burada “tarz” kelimesini özellikle kullanmak istemiyorum) Türklerin Konstantinopolis’i ele geçirmelerine kadar, yani şehirde kendi sanatlarını inşa edebilecekleri bir altyapıya sahip olmalarına kadar yoktu.

Buna karşın hakikat şudur ki, Osmanlı Türkleri tarih sahnesinde bağımsız bir millet olarak çıktıklarında, o döneme kadar Ön Asya sanat faaliyetlerinin en önemli kısımları artık Türklerin elindeydi.

İslam kültürünü kuranlar ve o binanın ilk taşlarını koyanlar Araplardır. Onların bilgileri ve zevkleri sanata yön verdi. Doğal olarak ibadetleri için gerekli olan ilk binaları onlar kurdular; bu, açık, kubbesiz, sütunlu camii olarak kayda geçen bina türüydü.⁷¹

71 Sütunlu camiilerin, İslam ibadet mahallerinin en ilkel şekli, arketipi Hz. Muhammed’in Yesrib’deki (sonra Hz. Muhammed ismini Medine-i Münevvere veya Medine yapmıştır) evidir. Binanın strüktürü, duvarla çevrilmiş bir bahçe, bir tarafında Hz. Muhammed’in ve ailesin odaları, diğer tarafında palmiye gövdelerden desteklenmiş çatılı açık ve gölge veren bir ibadet mekânı. Bu evin bir köşesine Bilal-ı Habeşi tırmanıp günde beş kere Müslümanları ibadete çağırır, ezan okurmuş. Bu yapı strüktürü, Emevi Devleti (Şam’daki Al-Valid Camii -705-715) ve Abbasiler (Samarra’daki Halife Mutevekkil İmareti, IX. yy) için örnek teşkil etmiştir. Kahire’deki İbn Tulun Camii (876-897), Kurtuba’daki Mezquita (Kurtuba Camii -785, defalarca değiştirilmiş) de sütunlu camiilerdir. Mekânın arketipi Hz. Muhammed’in evi olsa da, ama mekân ve yapı strüktürün evveliyatları Yakın Doğu’da bulunur: En erken arketipi olarak, Ahameniç İmpa-

Daha sonraları sanat alanında idareyi her alanda çok köklü ve eski geleneklere sahip olan İran eline aldı. Onlar da açık, kubbesiz ve avlulu camii türünü geliştirdiler.⁷² Bu tür camii-ler özellikle Güney ve Doğu İran'da bugün de çok yaygındır. Bunun yanı sıra bu dönemde el sanatlarında ve edebiyat alanında da İran ağırlığını hissettirmektedir. Böylece İslam dininin ortaya çıktığı topraklar, Arabistan, artık sadece bilim alanlarında öncülük edebilmektedir.

Bununla birlikte İslam'ın ilk dönemlerinde İslam dünyasının kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yeni bir camii türü ortaya çıkmıştır. Bu kapalı ve kubbeli camiidir. Kafkasya'nın güney bölgelerinde ve Horasan'da olağanüstü büyük kubbeli mezar türbeler inşa edilmiştir. Daha sonra XII-XIII. yüzyıllarda bu tür binalar İran'da ve Azerbaycan'da da inşa edilmeye başlar.

Bunların nereden kaynaklandığını araştırmaya başladığımızda karşımıza hep Ural Altay halkları çıkmaktadır. Bu binalar Moğollar ve Selçuklular tarafından inşa edilmiştir. Kubbeli türbeler daha sonra İran'a kadar girecek ve orada da uygulanmaya başlanacaktır. Ancak bu mimarî tarz orada, ilerde İran'ın Moğolların ve Türk boylarının hâkimiyeti altına gireceği zamanlara kadar değişmeden ve gelişmeden kalır. Ardından bu

ratorluğu'ndaki, merkezi, çok sütunlu (*hypostyl*) revaklı mekân olarak 'apadana' strüktürü (Persepolis: I. Darius ve I. Serhas hazinesi) belirtmektedir (KG).

- 72 Avlulu, dört eyvanlı camii tipi Yakın Doğulu arketipine sahiptir: M.Ö. 3500-3000 arasında, Sümer çağıının en önemli binalarından birisi, Tepe Gaura Kilisesi'dir. Strüktür, eksenin giriş kısmında çatılı ve açık bir giriş holüyle, dört ayrı binanın birleştirilmiş eksenli bir kompozisyonudur. Bu mekân strüktürü, Yakın Doğu mimarisinin sonraki örneklerinde de bulunur, mesela Part ve Sasanî İmparatorluğu'nun başkentinde, Tizpon (Ktesifon) Sarayı'nın büyük ve desteğe ihtiyaç olmayan, çarpık kemerlerden inşa edilmiş, açık bir mekânının, eyvanının gölgesinde imparator oturmuş. Avlulu camii tipinde, iç avlunun bütün duvarlarının ortasında bir eyvan bulunur. En güzel örneği İsfahan'daki İmam Camii, Kahire'deki Sultan Hasan Camii ve Medresesi (XIV. yy) veya Erzurum'daki Çifte Minareli Camii'dir (KG).

mimarînin çok büyük bir hızla bu bölgede gelişmesi İran'ın Doğu Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezi olmasıyla başlar.

Timur'un varisleri, Semerkant⁷³ ve Buhara'da⁷⁴ bu binaları daha da geliştirirler ve Memlükler de sonradan bu tarzı Mısır'a taşırlar.

Sanat tarihinin şimdiye kadar yapmış olduğu tespitlerin ilerde pek çok konuda değişeceği kanaatindeyim.

Zira Bizans tarzının temel özelliklerinin klasik stilden alınan ve daha sonra eski Hristiyan tarzıyla geliştirilen tarzdan geldiği düşüncesi, artık fazla taraftar bulmamaktadır. Sadece Bizans'ın değil, Batı Hristiyanlığının Ortaçağ stiline temellerinin ve ruhunun da Ön Asya'nın gelişmiş inşaat tekniğinde ve düşünce tarzında bulunabildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Bizans mimarîsinin ana yapısı olan kubbenin ve de Ortaçağ Batı dünyasındaki kiliselerin temel ögesi olan çapraz çatının, devamlı, sütunlu ve dehlizli bazilika mimarîsinin Roma tarafından geliştirilmediği, hatta buna Roma tarafından aracılık edilmediği ortadadır. Bunlar Asya'nın mimarî buluşlarıdır ve doğrudan Asya tarafından Avrupa'ya sunulmuştur. Yine İslam tarafından birleştirilen üç büyük halk arasından Türklerin sanata olan yetkinliklerini küçümseyerek sanatsal

73 Orta Asya'da, bugünkü Özbekistan'da bulunan Semerkant'ın en güzel binalarından birisi, XIV-XV. yy'da inşa edilen Bibi Hanım Camii ve Medresesi'dir. Sütunlu ve dört eyvanlı avlulu strüktürü birleştirmektedir. Meydanındaki büyük avlusuna (sahn) dört eyvanla damlı mekân açılır ve dört sahınlı, sütun üstünde bulunan, kubbeye kapatılan mekân strüktürü girişin karşısındaki eksen 33 m yükseklikte bir mekânla devam eder, onun arka duvarında mihrap bulunur, bk., Erzsébet Tompos, *A bizánci és iszlám építészet [Bizans ve İslam Mimarîsi]*, Budapest 1986 (KG).

74 Yine Özbekistan'da bulunan Buhara'da, eşsiz mimarlığa sahip olan bu eski ticaret merkezinde, çeşitli camii tiplerinin karışımı özgüdür. Güzel bir örnek olarak, inşası 1514'de tamamlanan Kalyan Camii belirtilmelidir. Büyük 127x78 metrelik alanını 208 tane sütun ve 288 kubbe kapatmakta, merkezi avlunun etraflarında eyvanlar bulunmaktadır (KG).

yaratımların aslan payını İranlılara bırakan görüşler de sonunda yıkılacaktır.

Buradan çok uzak sonuçlara varmadan da şu tespit de yapılabilir ki, bugün artık Asya kökenli merkezî kubbe taşıyan binaların ortaya çıkması ve bu mimarînin gelişimi Türk-Turan halklarının ortaya çıkmasıyla ve de Ön Asya’da yerleşmeleriyle doğrudan bağlantılıdır.

Şu da ortaya çıkmıştır ki, Ön Asya’da el sanatları alanındaki gelişmenin hızlandırıcısı ve yönlendiricisi de Turan kavmiydi.⁷⁵ İran sadece Turan materyaline ya da Turan tarafından bir yerlerden taşınan materyale kendi tarzını ve teknik yeteneğini katmıştır. Şunu kesin olarak biliyoruz ki, Fars minyatürleri

75 Turan bölgesi ilk olarak Firdevsî’nin Farsça Şehnâme destanında Orta Asya, İranlı olmayan halkların bölgesi için kullanılmıştır. Turan ifadesinin halk ismi olarak bilimsel kullanımı Max Müller isimli Alman bilim adamı kullanmış, 1861 yılında yayınlanmış makalesinde Orta Asya Sami ve Hint-Avrupalı olmayan halkları için kullanmış, sonra bilimsel olarak kullanılmayan ifade Macar halkını diğer Asyalı, özellikle Türk insanlarla ilişki kuran romantik bir hipotez olmuş. Böylece Batılı, özellikle Habsburglar’ın yönetiminden bağımsızlığın ifadesi için ve serbest bir Macar karakter ve ulusal kimliğin oluşturması için uygun bir alet olmuş. Dönemin önemli Macar mimarlarının amacı, bazıları Doğu’dan gelen motifler ve süslemenin kullanılmasıyla, bir Macar üslubunun tanımlamasıdır. Doğu’daki ve Macar kültürel ve bilimsel ilişkilerinin güçlendirilmesi için İstanbul Macar Enstitüsü kurulmuş. Enstitüsü, o bölgeyle ilgilenen Macar araştırmacılar için burs sağlamıştır. Macaristan’da 1914’te Macar Turan Topluluğu kurulmuştur; sanat komitesinin katılımcısı József Huszka, Károly Kós, Róbert Kertész K. ve Ignác Alpár’dır. “Turan motifler”in mimarlıkta kullanımının en güzel örneği, Ödön Lechner tarafından tasarlanan Uygulamalı Sanatlar Müzesi (*Iparművészeti Múzeum*, 1891-1896) ve Ignác Alpár’ın Milenyum Sergisi Tarih Galerisinin Yarışma Projesi (1893)’dir. Bk., Péter Oláh “A török és a magyar turanizmus kapcsolata a 20. század első felében [20’nci Yüzyılın İlk Yarısında Türk ve Macar Turancılığının İlişkisi]”, *Keletkutatás*, Budapest 2012 tavasz; Göksun Akyürek: “A Comparative Reading of the Pursuit into the ‘East’ for National Expression in Turkish and Hungarian Architecture”, *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Hungarian National Museum*, ed. Géza Dávid-Ibolya Gerelyes, Budapest, 2009, p. 59-60.; Kovács Máté Gergő, Rabb Péter, Krähling János, “The Ottoman Sultan’s Album at Budapest University of Technology and Economics”, *Turkish Historical Review*, 6/2 (2015), pp. 1-13; M. Dila Gümüş, “A Turkish Architect at Technical University of Budapest: Semih Rüstem”, *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol. 46, No. 1 (2015), pp. 38-45 (KG).

olarak tabir edilen çizim sanatı Çin'den Batı'ya Moğollar tarafından taşınmıştır. Yani doğrudan ne İran'a ve hatta ne de Hindistan'a gelmiştir. Şu husus da bu etkiyi net göstermektedir: Ünlü ve tipik İran tarzında faaliyet gösteren resim atölyeleri Semerkant, Buhara, Herat, Sivas ve Horasan gibi şehirlerde, tam da Timur zamanında, yani Moğol-Türk döneminde ve de İran'ın tam da Moğol-Türk-Turan kavimlerinin yerleşimi altında bulunan bölgelerinde boy vermiştir. Şunu da biliyoruz ki, fayansın⁷⁶ gerçek memleketi Çin'dir (Türk, fayansı bugün de "çini" olarak adlandırılmaktadır. Çini, yani Çin'den). Bu sanat da Çin'den Moğollar aracılığıyla Batı'ya, İran'a getirilmiştir.

Son olarak Avrupa'da en çok bilinen ve sevilen Doğu kaynaklı sanat ürünü olan halıya gelince, ortalama bir Avrupalının aklına halı ve kilim deyince İran gelmektedir. Hâlbuki bu ürün özellikle çadırlarda yaşayan ve hayatı bozkırlarda dolaşarak geçen göçebe halkların sanatının bir ürünüdür ve geliştirilmesi de Türk halklarının halk sanatlarının bir değeridir. İran'ın bu alanda çok büyük bir rolü yoktur.

Bu notlarımdan kesin sonuçlara ulaşma gibi bir niyetim bulunmamaktadır. Ancak şunu da belirtmek zorundayım ki, bugün genel olarak bilinen ve yine genel olarak kabul edilmeyen gerçekler, Ön Asya tarihinin ve kültür tarihinin neredeyse sadece İndo-Cermenler tarafından yapılan bilimsel araştırmalarından çıkan sonuçlarıyla örtüşmemektedir. Bu nedenle biz Macarlar açısından şu hususun fevkalade önemli olduğunu düşünüyorum: Nasıl ki bugün Avrupa tarih anlayışı da eski Yunan-Roma kültürü tarafından inşa edilen ve yüz yıllar boyunca eğitimimizi sınırlandıran görüş açımızı daraltan zincirlerden kurtulmak istiyorsa, biz Turan'ın bir parçası olan Macarlar da Asya halklarının kültürünü tek taraflı ve önyargılı

76 Fayans: Kurşundan bir katmanla kaplanan seramik kap.

olarak değerdendiren Avrupa biliminin şovenist düşünce sisteminden kurtulmalıyız.

Osmanlı Türkleri hem kubbe ve hem de merkezi mimarî düşüncesini kendileriyle birlikte getirmişlerdir. İlk sultanların zamanında inşa edilen Bursa camiilerinde⁷⁷ ve özellikle de 1392'de İznik'te yapılan Yeşil Camii'de o zamana kadar İslam dünyasında inşa edilen camiilerden farklılık, hem binanın dış ve hem de iç özellikleri anlamında belirgin bir şekilde kendini gösterecektir. Bu mimarî tarzın merkezinde, üzerinde kubbe olan bir bina vardır ve önünde de avlu bulunmaktadır. Yine binanın üzerinde tipik Türk tarzında silindir biçiminde minareler bulunur. Camiinin olmazsa olmaz bir parçası da camiinin (Cuma namazlarının kılındığı ve büyük camiilerin) arkasında bir mezarlık ve türbe bulunmasıdır. Ve son olarak da bütün bu binalar topluluğunun etrafında bir meydan ve diğer kültürel binalar vardır.

Türklerin tüm mimarî çabalarında bu eğilim görünmektedir. Bundan taviz verilmediği gibi, başka bir eğilime de meydan verilmez. Ne İranlıların Osmanlılar tarafından da aşırı ölçülerde kabul edilen kültürel üstünlükleri, ne Bizans'ın doğrudan (ve ölçülebilen) güçlü etkisi, ne Anadolu medeniyetlerinin kültürü, ne Suriye'nin Akdeniz kıyılarındaki mimarî veya Mezopotamya mimarîsi ne de Ermenilerin bağımsızlık ve değer açısından sorunlu binaları Türklerin bu tarzını değiştirebilir. Onlar tüm bunlardan örnekler almışlar ve herkesten

77 1326'da Bursa Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Dolayısıyla erken Osmanlı mimarîsinin en güzel örnekleri Bursa'da bulunur. En önemli ibadethaneler, erken Osmanlı camii tipine, 'zaviye' mekân strüktürüne sahiptirler. Bu tipin Bursa'daki en önemli örneği Yıldırım Camii'dir, bk., Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, The University of Chicago Press, Chicago 1968 (KG).

bir şeyler öğrenmişlerdir. Ancak bütün aldıkları, kendi temel mimarî düşüncelerinin mükemmelleştirilmesine yöneliktir.

II. Mehmed, 29 Mayıs 1453'de Konstantinopolis'i fethettiğinde yirmi üç yaşındaydı ve üç yıldır da padişah'tı. Ağaçların çiçeğe durduğu bir Mayıs'tı. Şehrin en güzel ayıydı o ay. Rüzgâr doğunun bin bir kokusunu güneşin parlak ışıklar altında yıkanan şehre getiriyordu.

Surların üzerinde şehrin son imparatoru can verdiğinde ve şehrin son savunucuları da kaçarak mevzilerini terkettiklerinde şehrin sokaklarına derin bir sessizlik çökmüştü. Halkı direnmeye çağıran silahlı rahiplerin saf dışı bırakılmasından ve kiliselere sığınan halkın boşaltılmasından sonra Fatih Sultan Mehmed atı üzerinde şehre girdi. Pırıl pırıl güneşli bir öğle vaktiydi. Sultanın yanında veziriazamı, beylerbeyileri, yeniçeri ağası ve muhafızları vardı. Sultan doğruca Ayasofya'ya gitti. Atından indi ve yürüyerek, belindeki kılıcıyla birlikte kiliseye girdi. Orada mihrabın önünde kendisini molla bekliyordu. Sultan durdu; imamın bir Hristiyan kilisesinde İslam dininin gereğini yerine getirmesini sessizce dinledi.

Daha sonra da bizzat sultan, hep hor görülen, reddedilen Osmanlı kültürünün ebedî övgü kaynağı olarak anılan o emri bizzat verdi: "Bu şehrin altınlarını, gümüşlerini hep size bırakıyorum. Ancak binalar benimdir!". II. Mehmed, bu şehrin büyüklüğüne layıktı. Dünyanın en büyük şehir yaratan liderlerine, Konstantin'e ve Justinianus'un büyüklüğüne denkti.

Ayasofya'dan haçı indirtip yerine hilali koydu (Hep yanlış bilindiği gibi, bu aslında İslam'ın değil, şehrin sembolüydü).⁷⁸

78 Hilalin anlamına dair araştırmalar yapan Emel Esin'e göre, Asya çevresinde Türklerin gök ibadetlerinde yer alan astral ikonografileri zengin olmuştur. Gü-

Şehri feth ve imar eden sultan, belki de bu muazzam öneme sahip anda, Ayasofya'da, camiilerde olmayan ama Ayasofya dışında diğer tüm kiliselerde de eksik olan özelliği keşfetti. Türk mimarîsi tam da bunu arıyordu işte; merkezî yapının imkân verdiği muazzam büyüklükteki iç mekânı.

Yani dokuz yüzyıl önce Asya'nın burada yarattığı ve dokuz yüzyıl boyunca Hristiyan Avrupa'nın bir türlü yeteri olgunluğa ulaşip uygulayamadığı çözümü Asya'nın bağrından kopup gelen Osmanlı Türk halkı kullanacaktı. Bu tarzı, bu düşünceyi sahiplenecek ve özümseyecek ve daha da geliştirecekti.

Mimarînin her dönemde en önemli ödevi iç mekânın nasıl oluşturulacağı olmuştur. Bunu, tuğlanın⁷⁹ bir inşaat mal-

neş ve ay, Göktürklerin, Hunların ve Uygurların hükümdar sembolü olarak kullanılıyordu, bk., Emel Esin, "Kün-Ay (Az-Yıldız Motifin Proto-Türk Devirden Hakanlılar'a Kadar İkonografisi)", *VII. Türk Tarihi Kurumu Bildiriler*, Ankara 1972, I, 313 vd. (KG).

- 79 Yakın Doğu ve Küçük Asya mimarlığında, özel doğa koşullarından ötürü en önemli malzeme kildir. Bu malzemeden, güneşte kurutulup veya ateşte pişirilip tuğla hazırlanır. Bu iki teknik, sonra paralel olarak kullanılmıştır. Yakın Doğu'nun erken ve orta kültürleri, Sümerler, Asurlular ve Babil İmparatorluğu tarafından büyük ölçüde kullanılmıştır. İlk olarak Sümerler tarafından yapılmış tuğlanın şekli, kayış tuğlasıdır (20x9x9 cm). Akadlar döneminden itibaren kare şeklinde yapılmış tuğla kullanılmıştır. Bu ilk prefabriğe, inşaat malzemesi ve binanın modülü olarak da önem verilmektedir. Tuğla, Roma mimarisinde, ateşte pişirilip kullanılmıştır. Roma'daki duvar tuğlası, 4-5 cm kalınlıkla, kare şeklinde hazırlanmış, iki ayak (59,2 cm -*bipedalis*), bir buçuk ayak (44,4 cm -*sequepedalis*) ve 2/3 ayak (19,7 cm -*bessalis*) boyutlarındaydı. Diğer profil elemanlar, tüpler, çatı seramikler de hazırlanmıştır. Bu, Osmanlı mimarlığına da mahsus; mesela hamamların duvarlarındaki seramik boru hava tüpleri gibi. Roma tuğlaları, üstlerine yazılmış imzalardan dolayı önemli bilgi kaynaklarıdır. Antik Yakın Doğu ve Roma tuğlalarının yanında Orta Asya tuğla mimarîsi de önemli bir örnektir (Buhara'daki İsmail Samanî Türbesi veya Hezare Cami). Çeşitli süslemeli yüzeye sahip olan tuğla duvarlar, Karahanlılara ve Türkiye Selçuklarına ait türbe, kümbet (mezar binaları) ve kervansaray mimarîsinde de bulunmaktadır (Fahreddin er-Razi Kümbeti, Sultan Tekiş Kümbeti, Karagan Kümbeti, Ebu Said Türbesi ve Türkiye Selçuklularında, Konya İplikçi Camii, Akşehir Ulu Ca-

zemesi olarak kullanmaya başlanmasıyla ve tonoz⁸⁰ fikrinin yaratılması ve uygulanmasıyla Asya keşfetmiştir, ancak Avrupa daha da geliştirmiştir. Buradaki fark Batı Hristiyanlığının bunu uzun kemerli sütunlu koridorlu katedrallerde yapması, Bizans'ın bunu kubbeli bir merkezi bina içinde gerçekleştirmesidir.

Batı Hristiyan dünyası soruna kendi geliştirdiği kavisli tavana sahip kilise tarzıyla yaklaşır ve meselenin üstesinden gelir. Bizans ise inanılmaz bir şekilde daha VI. yüzyılda Ayasofya'yı inşa etmeyi başarmakla birlikte, bu tarzla aslında önüne koyduğu hedefe yaklaşır, ancak eşiği atlamaya bir türlü cesaret edemez. Orada durup, geri dönmeyi tercih eder. Bütünsellik ilkesini reddederek, her ne kadar kubbeli çözümleri uygulamaya devam etmekle birlikte, kubbenin yapıdaki ana rolünü elinden geçirir. Kubbe bu çözümde bir dekorasyon olarak kalmaya mahkûm olur. Bizans kiliselerinde yan yana dizilen quadratik mekânlar kubbeler tarafından kapatılır, aydınlatılır ve bu çözüm bu kiliselerin en önemli duvar süslemeleri olan altın mozaiklerin yerleştirilmesi için de mükemmel bir yüzey sunar.

mii, Konya Ulaş Baba Türbesi). Dolayısıyla erken Osmanlı mimarisinde, bazen küp taşlarla birlikte, tuğlanın çeşitli ve zarif kullanımı şaşırtıcı değildir (Bursa Hüdevendigar Camii, İznik Nilüfer Hatun İmaret, Edirne Yıldırım Camii, Bursa Muradiye Camii), bk., Hüsrev Talya, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2007; Hajnóczi J. Gyula, *Az építészet története-Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák., Ókor II. Klasszikus kultúrák [Mimarlık Tarihi –Antik Çağ, Doğu ve Geçici Kùltürler, Antik çağı II –Klasik Kùltürler]*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991 (KG).

- 80 Küçük Asya'daki tonozlu konstrüksiyonların şekillenmesine tuğlanın teknik olanakları ve konstrüksiyonun şekline dair kozmik düşüncüler yardımcı olmuş. Yeni Sümer çağına kadar genellikle 'yalancı tonoz' duvarların üst kısmından başlayarak yukarıya doğru cıkıldıkça daraltılan taş halkalarla oluşturulmuştur. Muazzam tonozların inşası Kassitlar döneminde başlamış ve yaygınlık kazanması Asurluların aracılığıyla olmuştur, bk., Hajnóczi J. Gyula, *Az építészet története-Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák., Ókor II. Klasszikus kultúrák. [Mimarlık tarihi –Antik Çağı, Doğu ve Geçici Kùltürler, Antik çağı II –Klasik kùltürler]*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1991 (KG).

Ayasofya'nın VI. yüzyıl mimarîsinin en önemli sanatsal ve teknik kazanımı, bütünsel ve muhteşem bir iç mekân sunmasıdır.

Dört olağanüstü, büyük sütunun üzerinde dört tonoz ve onun üzerine de kubbe yerleştirilmiştir (6. ve 8. resim).

Tonozların üzerinde, iki tarafta, önde ve arkada yarım kubbe oturtulmuştur. Bunların üzerine de üçer yarım kubbe daha yerleştirilmiştir. Temel plan tertemiz bir görünüşe sahip, net ve çok anlaşılır bir özelliktedir. İç yapıyı karmaşıklaştıran ya da bir ölçüde kapatan unsurlar bulunmamaktadır. Tam tersine bu durum vurguyu daha da arttırmaktadır. Renk uyumu ve aydınlatma da dâhicedir. Temel planın, kemerlerin, kubbelerin, zarif eğim açısı ve kubbedeki pencerelerin uyumu, atmosferi daha da zenginleştirmektedir. Kubbenin iki tarafındaki uzun alanların ve emforaların⁸¹ aralıkları ve onların üzerinde bulunan kısımlardaki pencere sistemleri ışığın ve gölgenin harika dağılımını sağlayarak sanatsal etkiyi yoğunlaştırmaktadır.

Her öge, yapının her parçası, her bir renk ve çizgi tek bir amaca hizmet etmektedir. Bu muazzam büyük ama uyumlu, şimdiye kadar görülmemiş ebatlara varan, ama mantıklı planlamasıyla iç denge sağlayan, birbirini destekleyen ve hatta birbirini tamamlayan bir sistem kurarak bu sistem içinde tek tek parçaların değil sistemin bütünselliğini yücelten yapı, bütün gücüyle ve varlığıyla tek hususa vurgu yapmaktadır: Bu olağanüstü büyük tasarının mimarî dilde de uyumlu hayata geçirilmesini vurgulamak.

81 Emfora, kubbenin yan tarafındaki uzun koridora benzeyen kısımların tavana yakın bölümünde oluşturulan ve çepeçevre yürünebilen alanlar.

Ancak Ayasofya merkezî kubbe taşıyan kilise sorununu sadece kısmen, iç mekânın oluşturulmasında çözebilmiştir.⁸²

Dış mimarîsi -sanatsal anlamda- yok denecek durumdadır. İç mimarîde harika bir şekilde dile getirilen, yapıyı ayakta tutan, destek veren ve kapatan öğelerin mantikî gruplandırılması, her bir öğenin asıl amacın hayata geçirilebilmesi uğrunda birliğe ulaştırılması çabası da mimarîde ilkel bir şekilde dile getirilebilmektedir. Binanın silueti sadece uzaktan bakıldığında ve bazı noktalardan iyi bir görüntü vermektedir (Resim 5). Basık, ağır bir havası vardır ve iç atmosferi dile getirememektedir. Eğer binanın etrafındaki dört minareyi oradan kaldıracak olsak bu ağır hava daha da ağırlaşacaktır.

Şehrin fethedilmesinden dokuz yıl sonra Havariyyun Kilisesi'nin yerine inşa edilen Fatih Mehmed Camii tamamlanmıştır⁸³. Bu camii İstanbul'un ilk büyük camiisidir ve daha sonra Osmanlı Türk tarzında inşa edilecek olan bütün camilerin de habercisidir (Resim 8 ve 14).

Ayasofya'nın halledemediği sorunu Osmanlı Türk camii-leri çözmüştür. Binanın iç mekânındaki muazzam hava, camiilerin dış görünüşüne de yansımıştır. Ayasofya'nın uzunlamasına düzenlenen planlaması aynen alınıp taklit edilmez. Örnek alınan kilisenin kendi içinde çok mantıklı iç mekânı,

82 Klasik Osmanlı mimarîsi Ayasofya'nın mekân strüktürünü kısmen kullanmıştır. Zira Ayasofya'nın mekânının özelliği eksenli ve merkezî kompozisyonun birleştirilmesi, ama Osmanlı mimarîsinin en önemli özelliği merkezî mekân strüktürüdür. Kilise eksenli ana kubbe, yarım kubbe ve *eksedralardan* (yarım daire planlı hücre) oluşturulan mekân ve yapı strüktürü dünyanın sembolüdür; büyük, desteksiz merkezî alan bin kişi için uygundur. Eksenli mekân strüktürün sebebi Bizans lituryadır: Kudasta, küçük ve büyük girme *atrium-exonart-hex-endonartex* mekânlarında ve üçlü kapıda kilisenin eksenli iç mekânında devam etmektedir. Bu mekân strüktürü, Roma'daki *termal-binalar (therma)* ve Domus Augustiana'nın yanı sıra -Küçük Asya ve Suriye'deki binalarda da görünür (KG).

83 Fatih Camii, 1470'de tamamlanmıştır.

tam merkezî bir şekilde, hatta daha sonraları ana eksen üzerinden birazcık dik açıyla kaydırılarak yayılan bir plan temel alınarak inşa edilir. Aynı mantık, yapısal ustalığın tüm bilgileri kullanılarak, kolayca ve doğallık içinde kubbeden temel taşlına kadar binanın dış cephesinde de uygulanır.

Kubbenin yaratacağı büyük baskının dengelenebilmesi için ilkel bir çözüm olan kalın duvarların yoğunluğuna başvurulmamış, baskı parçalara ayrılarak kubbenin altındaki dört ana unsura dağıtılmış ve bunlar da belli yerlerde üzerleri küçük kubbelerle kapatılmış olan silindir şeklindeki kolonlarla yere indirilmiştir. İşte bu kolonlar arasına, binanın ana mekânının etrafını dört bir koldan çevreleyen yan alanlar ve onlara bağlanan holler ve başka kullanım alanları oluşturulmuş ve bunların üzerleri de yarı kubbelerle veya kubbeciklerle kapatılmıştır. Yani iç alanın oluşturulmasında kullanılan yapısal unsurlar aşağıdan yukarıya doğru, ağır, hantal, ağırlıkları taşımaya elverişli unsurlardan, giderek kolay, hafif ve zarif unsurlara dönüşür ve en üstte pencerelerle çevrili kemerli kubbeyle bütünleşir. Dış mimarîde ise ana kubbenin kitlesinin baskısı eğimli unsurlarla dışarı ve aşağı doğru taşınmaya çalışılır ve bu yönde ilerlerken giderek daha küçük ve zarif unsurlara yer verilir. Sonunda kilisenin bütün kitlesinin ağırlığı direkler arasında, çevreyi saran avlular arasında kimseye hissettirilmeden dağıtılır. Nasıl ki Ayasofya asil mermer kaplamalarıyla, mozaikleriyle ve biraz da olsa heykel süslemeleriyle yetinmişse, camii de iç süslemelerinde çini kaplamalarıyla yetinir. Dış mimarîsinde ise tamamen denebilecek ölçüde süslemeler dışlanır. Binanın bütün süsü zarif taş işçiliği ve binanın yapısal unsurlarına olan vurgudur. Elbette binanın üzerindeki büyüklükle oranlı ve dağılımı da iyi sağlanan pencereleri de unutmamak lazım.

Binanın dışarıdan bıraktığı etkinin arttırılmasında kulanılan, görece yeni ve önemli unsurlar, kilisenin yanına ve kısmen de üzerine inşa edilen, çok iyi yerleştirilen zarif ve silindirik minarelerdir. Üzerlerinde sivri ve kubbe biçiminde başlıklar bulunur. Minarelere bir iki ve üç sıra halinde şerefeler yerleştirilmiştir. Bu minareler camiinin yoğun ve yaygın kitlesinin yarattığı görkemi kendi zarif ve düşey yapılarıyla daha da vurgulamaktadırlar.

Camiinin ana girişi, zengin bir şekilde bezenmiş giriş kapısının yanı sıra, bu kapıya dışarıdan ilave edilen sütunlu bir avluyla daha da vurgulu hale getirilmektedir. Bu avlu bir yandan insanda yarattığı lirik bir huzurla ve ruhta yücelme duygusu oluşturan atmosferiyle kiliseye geleni içerdeki görkemli ortama hazırlamaktadır. Dışarıdan bakıldığında ise dört köşe temel planıyla tamamen kapalı, ancak küçük kubbelerle taçlandırılan duvarlarıyla -ki bu duvarlara ön taraftan iki adet kısa ve sonra da binaya bağlandığında iki adet de yüksek minare eklenir- her bakımdan hazır hale gelen bir camii modelinde olduğu gibi (Süleymaniye Camii 1510-1566) yine görkemliliğe olan vurgu tekrarlanır.

Merkezî binaya olan vurgunun kararlı bir şekilde uygulanmasıyla, hem avlunun hem de minarelerin ana giriş tarafında oluşturulmasıyla, tepenin üzerindeki bu görkemli bina sadece her bir yönden mükemmel bir görüntü vermekle kalmaz, aynı zamanda bu görüntü asla sıkıcı hale de gelmez. Çünkü ne taraftan bakarsanız bakın her yönden başka bir şekilde kendini sunmaktadır.

Osmanlı Türk mimarisi tam da Konstantinopolis'in bu kilisesinde, yani Ayasofya'da kendi camii modelinin tam olarak geliştirilmesinde kullanabileceği anahtarları bulmuştur. Hâlbuki bu binanın içerdiği Bizans mimarîsinin sırrı bugün bile

tam olarak çözülememiştir. Bu sırrı Bizans bile anlamamış ve başka kopyalarını gerçekleştirmemiştir. Bu bina günümüzde ve özellikle de yakın geçmişte sanat tarihçileri tarafından Bizans mimarî tarzının olağanüstü büyük ve son eseri olarak değerlendirilmiş, ancak bina yaşayan mirasın içinde, Havarıyyun Kilisesi'nden Kiev ve Moskova kiliselerine uzanan zincirin içine oturtulamamıştır. Bu da kesin olarak göstermektedir ki Osmanlı Türk mimarîsi, taşıdığı gücün sağlam genç ve sağlıklı olduğu dönemlerde kendi oluşturduğu yollardan kendine özgü bir şekilde ilerlemiştir.

III. İSTANBUL

Sultan şehrin fethedilmesinin ardından askerlerine üç günlük Şehri yağmalama izni vermiştir. Bu sürenin sona ermesinin ardından ise derhal şehrin düzenlenmesine, organizasyon ve imar çalışmalarına başlanmıştır. Şehri terkedenlerin serbestçe geri dönüp kendi evlerine, mülklerine yerleşebilecekleri, kendilerine bir zarar gelmeyeceğini ve daha önce nasıl yaşıyorlarsa, hayatlarını aynı şekilde sürdürebilecekleri ilan edilmiştir. Sultan, şehir sakinlerinin ölen patriğin yerine, geleneklerine uygun olarak yeni bir patrik seçebileceğini de ilan eder. Kardinalliğin merkezi de Havariyyun Kilisesi olacaktır. Rum Ortodoks Kilisesi özerk yapısını korumaya da devam edecektir. Hatta Patrikhane kendi iç işleyişinde kendi kanunlarını uygulayabilecek ve yargılama işlemlerini de kendi yapabilecektir. Yeni patrik bir yıl sonra Patrikhane'nin merkezini Havariyyun Kilisesi'nin hem ıssız bir yerde olması, dolayısıyla güvenlik sorunları yaşamaları ve hem de bakımsızlığı nedeniyle Kutsal Bakire Kilisesi'ne (Fethiye Camii) taşıma arzusunu dile getirdiğinde bu konuda kendisine onay verilir. Bu arada şehrin imarı başlamıştır ve şehir nüfusu da hızla artmaktadır.

Şehrin bu üçüncü kez gerçekleşen yeniden doğuşunu ve Sultan Mehmed'in şehrin imarı ile ilgili çabalarını yeteri kadar ve tarafsız olarak hissettirebilmek amacıyla, şehrin fethedildiği tarihteki halini tasvir etmeyi deneyeceğim.

Bizans İmparatorluğu'nun son dönemleriyle ilgili kayıtlar sadece yıkımları, şehrin harap olmasını, soygunları, yangınları anlatır. Tabii tüm bunlar şehrin içinde bulunduğu keder verici ve yıkıntı halindeki durumu sadece genel olarak hissettirebilmektedir. Ancak bu yıkımın hangi hususlarda somutlaştığını ve özellikle de fetih anında şehrin ne durumda olduğunu bilmiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bizans İmparatorluğu'nun son elli yılı ile ilgili olmak üzere elimizde sadece bir harita bulunmaktadır. Bu harita Boundelmonte haritasıdır⁸⁴. Ancak şehri Türklerin ele geçirmesinden sonraki ilk yüz yılla ilgili olarak elimizde birkaç harita vardır ve bu haritaların kıyaslanması bize ana hatlarıyla görmek istediğimiz alanlarda yardım edebilecek bilgiler içermektedir.

Onufrius Panvivijs tarafından çizim mahallinde hazırlanmış olduğuna dair üzerinde kayıtlar bulunan, Hipodrom ve çevresini tasvir eden haritanın (Resim 9) 1450 civarında çizildiği ileri sürülmektedir. Schedel Kroniği'nin tam şehir haritası⁸⁵ (Resim 10) 1493'ten kalmaz. Ve yine aynı yıldan kalan bir bölge haritası daha vardır.

Bu dört haritadan, daha doğrusu harita şeklindeki gravürden XV. yüzyılın ortalarında şehirde hüküm süren tüm yıkım, yoksulluk ve bakımsızlık bütün dehşetiyle gözler önüne serilmektedir.

Hipodrom, şehrin en eski, en görkemli ve deniz tarafından bakıldığında da en çabuk göze çarpan yapılarından biridir ve eski belgelerde hakkında çok bilgi vardır. Burası bu haritalarda harabe halindedir. Tam ortada, üzerinde bir çatı bulunan, direkler üzerinde olduğu görülen bir bina bulunmaktadır

84 1422'de Floransalı Cristoforo Boundelmonte tarafından hazırlanan harita (KG).

85 Hartmann Schedel (1440-1514) tarafından hazırlanmış renkli, tahta kalıpla basılmış Konstantiniyye resmi. Resim, Nürnberg'de, Anton Koberger tarafından 1493'te basılmıştır (KG).

(herhalde bu bina bir zamanlar yarış arabalarının çıktığı binadır). Ancak Hipodrom'un bizzat kendisi artık görünmemektedir. Sadece bir harabe halindeki arkadaki binalar farkedilmektedir. Bir zamanların kroniklerinde gururla bahsedilen ve Hipodrom'la birleşik bir şekilde inşa edildiği bilinen imparatorluk saraylarının olması gereken yerde Boundelmonte haritasında sadece mütevazı bir kubbeli bina bulunmaktadır. Bunun dışında, bu çevrede bir zamanlar saraya dâhil olduğu bilinen Aziz Lukas Kilisesi ayakta durmaktadır. Ancak bu kilise de çevresindeki yıkıntıların arasında yapayalnızdır.

Buna mukabil haritaların her birinde bugün Tekfur Sarayı olarak adlandırılan ve dış bölgede, Blachernon'da bulunan ve imparatorların son yüzyıllarda bizzat yaşadıkları bir zamanların imparatorluk sarayı, yani Palatium İmperatoris haritaların tümünde belirgin bir şekilde görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki, imparatorların şehrin merkezinin epeyce dışındaki bu kale gibi sarayda yaşamalarının sebebi, bir yandan burada kendilerini daha güvende hissetmeleri, diğer yandan ise şehrin merkezindeki sarayların Latinlerden bu yana artık içinde yaşanamaz durumda olmalarıydı. Çünkü büyük bir kısmı yanmış ya da yıkılmıştı. Son iki yüz yıl içinde ise artık yeni saraylar inşa etmek için maddî kaynak kalmamıştı.

Şehrin Ayasofya'dan sonra ikinci en büyük kilisesi olan Havariyyun Kilisesi⁸⁶ ile ilgili olarak şunu biliyoruz ki, bu kilise şehrin ele geçirilmesinin ardından henüz ayakta idi. Ancak kayıtlardan anladığımız, kilise iyi bir durumda değildi. Zira patrik kısa bir süre bu kiliseyi merkez olarak almış, ama sonra oradan ayrılmak zorunda kalmıştı. Ve gerçekten de Boundelmonte haritasında (Resim 2) bu kilise son derece

86 Havariyyun Kilisesi (Hagioi Apostoloi), Konstantiniyye'de 528-565 yıllar arasında, erken Bizans döneminde inşa edilen, beş kubbeli, haç planlı kiliseydi. İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasından sonra yıkılarak yerine Fatih Camii yapılmıştır, bk., Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, Ankara 2006 (KG).

mütevazı bir yapı olarak görünmektedir. Bu kiliseyle kıyaslandıklarında, haritada Saint Jean Kilisesi (İn Petra) ve Pantokrator Kilisesi daha büyük kiliseler olarak resmedilmişlerdir. Oysa bu iki kilisenin önemsiz ve küçük kiliseler olduklarını biliyoruz. Ancak buradan çıkan sonuç o dönemde bu kiliselerin daha iyi durumda oldukları ve daha fazla ziyaret edildikleridir. Schedel'in adıyla anılan haritada, Ayasofya dışında şehirdeki önemli binalar arasında Tekfur Sarayı, Fatih Mehmed Camii, ayrıca beş kubbesi bulunan bir Hristiyan kilisesi (ki bu şimdiye kadar herkes tarafından Havariyyun Kilisesi olarak düşünülmüştür. Aslında Fatih Camii'nin bu kilisenin yerine yapıldığı bilinmektedir. Ve bu bina minareleri nedeniyle diğer binalardan kolayca ayrılabilir), Patrikhane binası (Fethiye Camii), Eski Saray (Szeraszkeriatus) ve Yedikule gösterilmektedir.

Şehrin sahip olduğu nüfus veya nüfus yoğunluğu üzerine elimizde ne yazık ki hiçbir veri bulunmamaktadır. Bu konuda bize Boundelmonte ve Schedel haritaları da bilgi vermiyor. Latin İmparatorluğu döneminden bu yana şehrin nüfusu hızla azalmış olmalı. Şehir geriledi, yangınların kurbanı oldu ve harabeler çoğaldı. Türklerin şehri bir çember içine almaları ticareti, sanayiye etkiledi ve şehirde yoksulluk artmaya başladı. Şehrin tüccarları ve esnafları burayı terketmişlerdi. Türklerin şehrin etrafına çektikleri çember daraldıkça şehri terkedenlerin sayısı da buna paralel artıyordu. Şehir açısından bu nüfus azalmasına paralel olumsuz bir gelişme de göçe tepki olarak şehre Türklerin yerleşmesiydi. Boğaziçi'nde şehir yakınlarında Türk göçmenlerden oluşan yerleşim mahalleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Marmara Denizi etrafında da Türkmenlerin yerleştiği yolunda verilerimiz var. Büyük bir ihtimalle boşalan, terkedilen evlere, mülklere yerleşiyorlardı. Ama şunu da kesinlikle biliyoruz ki, sultan, şehrin fethedilmesinin ardından

çağrıda bulunmuş ve şehri terkeden sakinlerine geri dönme-leri halinde güvenlik içinde mülklerine yerleşebilecekleri ga-rantisini vermişti. Sultan onlara belli ölçülerde otonom bir hayat sürebileceklerini, kendi aralarındaki işlerin sürdürül-mesinde ve din hayatlarında özerk olabileceklerini vaadet-mişti. Yani şayet geri dönerlerse derhal mülklerine sahip ola-bilecekler ve zanaatlarına devam edebileceklerdi.

Geri dönenlerin sayısının yüksek olduğunu biliyoruz. Sul-tan Mehmed onları şehrin “Fener” adı verilen bölgesine yer-leştirdi. Bunu yaparken de şehrin başka bölgelerinde malı mülkü olanların zararını, kendilerine bu bölgeden mülk ve-rerek tazmin etti. Ancak zaten gelenlerin çoğu bu bölgeden, Haliç bölgesindendi.

Zaten imparatorluğun son birkaç on yılında şehrin kuzey kıyısındaki tepeler ve Haliç arasındaki bölgeler ayakta kala-bilmişti. Şehir hayatı buradaki ticaretle ve canlılıkla sürüyor, insanlar iyi kötü şehrin bu yakasında var olabiliyorlardı. Şeh-rin diğer kısımları Latin döneminin yıkımından, yangınlar-dan sonra belini doğrultamamış ve harabe haline gelmişti. Şehirdeki kiliselerin çoğu da bu bölgede kalmıştı ki, bunun izleri günlerimizde de hâlâ görülebilir. Sultan da hem Rum-ların geri getirilmesinin ve iskânın ve hem de şehre gelecek olan Türklerin kuracağı mahallelerin bu bölgede olmasını dü-şünmüştü. Ancak diğer yerlerden gelecek olan ve öncelikle de Slavlardan oluşan kalabalık göçleri şehrin güney kısımlarına yerleştirmeyi planlıyordu.

Şayet şehirdeki sokakların dağılımını çizmeye çalışsak, eli-mizdeki verilerin buna yeteceğini sanmıyorum. Bu haritalar ne yazık ki, şehrin sokak ağıyla ilgili olarak bize hiçbir bilgi vermiyorlar. Ama daha sonraki, mesela XVI. yüzyılda hazır-lanan haritalardan yola çıkarak daha geriye dönük bazı tes-pitlerde bulunabiliriz. Zira Theodosius’dan başlayarak bugüne

kadar, yani yaklaşık bin beş yüz yıl boyunca ana caddeler değişmeden kaldılar ve bu caddeler fetih yıllarının ardından da varlıklarını sürdürmeye devam ettiler.

Sultan Süleyman döneminde hazırlanan haritaların bize gösterdiği gibi üç ana cadde ya da bulvarlar ve de bu caddelere dik bağlanan sokaklar daha önce de vurguladığımız gibi şehri bir ağ gibi örmektedir. Bu cadde ve sokaklar şehrin güney yakasındaki hafif eğimli bölgelerde neredeyse geometrik bir düzen içinde dağılmış ve inşa edilmiş durumdaydılar. Şehrin kuzey yakasında, yani şehrin dik ve eğimli bir şekilde Haliç'e bağlandığı bölgelerde dahi bu uygulama biraz zorlama şeklinde de olsa yine de hayata geçirilmişti. Bu sokak dağılımı o yıllardan bu yana hâlâ geçerlidir, çünkü değiştirilmesine gerek görülmemiştir. Ancak sokak dağılımının başka bir şekilde uygulanmasının, bu coğrafi yapı içinde pek şansı da yoktu. Ne o zaman ve ne de daha sonraki dönemlerde buna imkân yoktu. Zira farklı bir uygulama gündeme getirilecekse, bu var olandan çok daha kötü olmak zorundaydı.

Şehri sahil tarafından çevreleyen surların hemen dibinde, neredeyse bir bahçe uzaklığından başlamak üzere ana yollar inşa edilmişti. Bu yollar, 1520'de hazırlanan Vavasorre haritalarında (Resim 12) net bir şekilde görülmektedir. Daha sonraki yıllarda hazırlanan haritalarda da vardır. Bu yollar doğal olarak bugün hâlâ mevcut. Çünkü sonuçta deniz kıyısına veya rıhtımlara şehir kapılarından çıkarak bir şekilde ulaşımı mümkün kılmak gerekiyordu. Deniz yoluyla gelen mallar hızlı ve kolay bir şekilde ancak bu yollar kullanılarak nakledilebilirdi. Bu alanlar, arabaların kullanımı için uygun alanlardı.

Ara yollar ise, bildiğimiz gibi inanılmaz bir şekilde dardı. Ancak şehir sakinlerinin geniş ara yollara bir ihtiyacı da bulunmamaktaydı. Çünkü at arabalarıyla yapılan nakliyatlar ancak ana yollar üzerinde geçerliydi. Dik, dönemeçli ve hatta

bazı yerlerde basamaklarla dolu ara yollar ancak yaya bir şekilde ulaşılma imkân veriyordu. Buralarda taşıma işlemleri ve yüklerin götürülmesi, bugünkü hamalların öncülleriyle, sırtlanarak veya eşek, katır ve küçük atların yardımıyla gerçekleşiyordu. Konstantinopolis'in bu dar ve dik sokakları aslına bakılırsa sadece buraya özgü bir durum değildir. Dalmaçya kıyılarının yerleşim birimlerinde de sadece şehirlerin modern yeni kesimlerinde düzgün sokaklar bulabilirsiniz. Kalan sokaklar aynen bugün burada gördüğünüz gibidir.

Ana caddelerin genişliği 15-20 metre kadardır. Bunlara bir de iki taraftaki avlulu kısımlar eklenebilir ki, onlarla birlikte 200 metreye kadar çıkabilir. Ancak bu daimî bir genişlik olarak algılanmamalı. Ara sokaklar, özellikle de VI., VII., VIII. ve X. bölgelerde o kadar dardı ki, imparator sonunda sokak genişliğinin en az 12 lab⁸⁷ olabileceğine dair emir vermişti. Ayrıca cumbalar ve balkonlar sokağa doğru 1 lab'dan⁸⁸ daha fazla çıkamazdı. Böylece sokak içinde karşılıklı iki evin cephesi birbirine 10 lab'dan⁸⁹ daha yakın olamazdı.

Bir zamanlar forumların etrafında ve ana yollar boyunca birçok devlet binası ve saray vardı. Ancak son imparatorlar zamanında bunların pek azının ayakta kaldığını tahmin ediyoruz. Boundelmonte haritasına ve daha sonraki haritalara baktığımızda ve birbirine tarih olarak yakın haritaları kıyasladığımızda şehirde bir zamanlar sıralanan birçok saraydan, imparatoriçe saraylarından, sirklerden, tiyatrolardan, hamamlardan, nymphaeumlardan⁹⁰ artık sadece Tekfur Sarayı'nın, bir diğer mütevazı imparator sarayının ve de Hipodrom

87 Lab (ayak), tarihi bir uzunluk ölçü birimidir. 1 lab, 31,6 cm'dir. Bu genişlik yaklaşık 3,79 metredir (Viyanadaki ayak) (KG).

88 Yaklaşık 31,6 cm (Viyanadaki ayak) (KG).

89 Yaklaşık 3,16 m (Viyanadaki ayak) (KG).

90 Nymphaeum: Antik Yunan ve Roma'da, nemfleri (periler) kutsamak için yapılan anıtsal çeşmeler.

harabelerinin dışında başka bir şey kalmadığını görürüz. Bu da şehrin ele geçirildiği tarihte bunların artık gerçekten olmadığını kanıttır. Çünkü Boundelmonte haritasında bütünsel bina olarak var olduğu işaretlenen binaların neredeyse tamamı günümüze kadar varlığını korumuştur.

Bizans'ın sivil binalarının, yani şehrin sokaklarında var olan konutların şeklini elde veriler olmadığı için ne yazık ki kafamızda canlandıramıyoruz. Bazı sanat tarihçileri tarafından öne sürülen, Fener semtinde günümüzde de hâlâ mevcut olan eski Rum evlerinin o dönemki Bizans mimarîsindeki sivil konutların ve ticaret birimlerinin doğrudan devamı olduğu şeklindeki tezler, çok mümkün görünmediği gibi, bunların gerçekleştirilmesi de zordur. Zira bu tarz evlerin kardeşi olan Galata semtindeki binalardan biliyoruz ki, bu binalar Ceneviz tarzı İtalyan mimarîsinin devamıdır. Aynı dönemin Fener bölgesinden ise ev kalmamıştır.

Büyük bir ihtimalle şehrin fethedildiği dönemden kalan Türk ve Bizans evleri arasında, ki bunlar ahşap ya da taş binalar da olabilir, çok önemli bir fark bulunmamaktadır. Çünkü bu şehir Asya'ya dayanmakta ve o bölgeden gelen kültürel etkileri kullanmaktaydı. Her tür kültürel ve sanatsal akımları kendi bünyesine çeken şehrin konut ve bina inşaatlarında da Anadolu'nun etkisi altında olduğu açıktır. Çünkü şehir sakinlerinin bir kısmı zaten Anadolu kökenliydi ve zenginliğini de oraya borçluydu. İnşaat sektöründe çalışanların ise neredeyse tamamı Anadoluluydu. Şunu da biliyoruz ki, Bizans, Türkiye Selçukluları ile sadece savaşmamıştır, aynı zamanda ticarî ilişkiler de geliştirmiştir. Türk tarihçiler, Selçuk sultanı Ertuğrul'un⁹¹, Kürt beyi Selâhaddin'in⁹² ve I. Bâyezid'in Bizans'la

91 Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi'yi kastedilmektedir. Ancak Ertuğrul Gazi'nin Selçuklu sultanı olduğu bilgisi doğru değildir.

92 Eyyubî hükümdarı, Selâhaddin Eyyubî kastedilmektedir.

Konstantinopolis'te yaşayan Türk ve Müslümanların haklarını korumak için sözleşmeler yaptıklarını kayıtlara geçmişlerdir.

Bu iki ülke birbiriyle komşu olarak ve sıkı ilişkiler içinde iki yüz yaşamıştır. Her iki ülkeye de inşaat ve yapı malzemelelerini ve inşaat ustalarını veren de aynı Anadolu olmuştur. İkiyüz yıllık süre zarfında, ki bu süre şayet Selçukluları da hesaba katarsak çok daha uzun bir zaman dilimini kapsar, iki halk, ihtiyaçlarının dile getirilmesinde ve buna uygun inşaat tarzının yaratılmasında birbirlerine çok yakınlaşmışlardır. Unutmayalım ki, 1364'de hem Edirne ve hem de Konstantinopolis neredeyse yüz yıllık bir zaman dilimi boyunca tek başlarına kalarak ve üstelik etrafları dört bir yandan genç, başarıya ve fethe aç Türklerle sarılmış bir şekilde yaşamışlardır. Şehirlere ise bu süre zarfında Türkler de yerleşmiş, okullar, camiiler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu da bu şehirlerin görüntüsünü değiştirmiş, şehirleri deyim yerindeyse Doğululaştırmıştır. Yani bu şehirlerin görüntüsü o zamanlar da 1450 yıllarındaki Bursa veya Edirne'nin artık bir Türk şehri halini alan görüntüsünden çok da uzak değildir.

Yani özet olarak şu söylenebilir ki, II. Mehmed 29 Mayıs 1453'de öğle saatlerinde atının üzerinde şehre girdiği zaman önünde dörtte üçü zaten harabe olan, kimsenin yaşamadığı bir şehir bulmuştur. Bir zamanların parlak dönemlerini anımsatan kısmı ise Türk gözüyle bakıldığında diğer Anadolu şehirlerinden çok da farklı olmayan bir manzara aksettiren bir şehir görüntüsü vermektedir.

Şehrin fethedilmesinin ardından, üç gün sonra, şehirde yeniden yapılanma ve imar çalışmalarına başlanmıştır. Bu tempo sultanın tüm saltanatı boyunca da aynı şekilde devam etmiştir.

Galata'nın duvarları yıktırılmış, hendekleri doldurulmuştur. Ancak İtalyan semtinin imtiyazlarına dokunulmamıştır. Sultan, semtin Bizans'la olan sözleşmelerine, toprak kullanımıyla ilgili haklarına da saygı göstermiştir. Bu nedenle Galata bölgesinin Cenevizlileri ve Venediklileri ticari imtiyazlarını korumuşlar, satış noktalarını işletmeye devam etmişler ve de Marmara Denizi'ndeki ticarî imtiyazlarını da ellerinde tutmuşlardır. Gerileme dönemindeki Bizans onlarla rekabet edemediği gibi, gelişmekte olan Osmanlı da onlarla rekabet etmek istememiştir.

Daha önce de bahsettiğim gibi, Rum ahali şehre geri çağırılmıştır. Bunun dışında Sırbistan'dan, Mora ve çevresinden ve Anadolu'dan kabileler halinde İllirler, Rumlar, Lazlar, Karamanlılar ve fethedilen on iki şehrin en varlıklı aileleri iskân edilmek üzere İstanbul'a getirtilir. Bu yeni sakinler arasında sadece Karaman'dan gelenler etnik olarak Selçuk Türklerindendir. Diğer yerleşimcilerin çoğu Slav kökenlidir. Şehir surlarının tamir, hatta yer yer yeniden inşa edilmesi amacıyla Trabzon'dan, Sinop'tan ve Ergirikasrı'ndan (Argirokastro) beş bin inşaat işçisi aileleriyle birlikte şehre getirilmiştir. Bu büyük inşaat işi 20 yıl boyunca devam etmiştir. Nihayet 1477'de şehrin surları en az eskisi kadar güçlü ve gururlu bir şekilde yeniden hizmet vermeye başlamıştır. Sultan, bu faaliyetlerin yanı sıra Iulianus'un⁹³ adını taşıyan limanı⁹⁴ da hem yenilemiş ve hem de güçlendirmiştir.

Sultan, kendisine ilk mekân olarak Tekfur Sarayı'nı kullanmıştır. Şehrin içinde bir sultanının oturabileceği mahiyetteki

93 Flavius Claudius Iulianus (331 Konstantinopolis-262 Maranga): 361-363 yılları arasında Roma imparatorudur. Son pagan imparator.

94 Bugünkü Kumkapı'nda bulunan Iulianus Limanı (sonradan Sofia Limanı). Bu liman, Notitia'da Portus Novus olarak geçiyor ve Iulianus tarafından mı yoksa II. Iustinos (565-578) tarafından mı tamamlandığı meçhuldür.

tek bina buydu.⁹⁵ Latin istilasından bu yana Bizans imparatorları da bu sarayda oturmaktaydılar. Ancak saray dar bir binaydı ve yer olarak da neredeyse şehrin dışında bulunuyordu. Sultan Mehmed, Forum Theodosianum, yani bugünkü adıyla Seraskerlik civarında kendisi için bir saray inşa ettirmiştir. Bu saray 1520’li yıllardan kalan Vavassore haritasında Seraglio Vecchio (Eski Saray) adıyla anılmaktadır.⁹⁶ O zamanların Rum tarihçisi (ki kendisi Fatih Sultan [Mehmed]’in ilk tarihçisidir) bu sarayı şöyle tanımlamaktadır:

“Kendisi (Sultan Mehmed) şehre geldiğinde yaklaşık sekiz stadion ve hatta daha büyük bir alanı ölçüp ayırmış ve oranın çevresinin kapatılıp bir saray inşa edilmesini buyurmuştur” (Ducas XLII. 317).

Bu alanı çeviren duvarlara hem Vavassore ve daha sonra da XVI. ve XVII. yüzyılın haritacıları tarafından her çizimde yer verilmiştir. Ancak bu duvarların arasında ne inşa edildiği, bunun nasıl bir bina olduğu konusunda bütün çizimler ve haritalar kararsız ve hatta eksik bilgi vermektedir. Zira muhtemeldir ki bu harita ve çizimlerin sahiplerinin çoğunluğu buradaki Eski Saray’ı uzaktan ya da yakından görmemişlerdir. Ancak elimizde bir harita bulunmaktadır. Bu harita 1550-1560 yılları civarında hazırlanan Dillich haritasıdır⁹⁷. Daha sonra detaylı bir şekilde tanıtacağım bu haritadan, çok iyi bir şehir bilgisiyle ve doğrudan tanıklıklar temelinde uzmanca hazırlandığı açıkça anlaşılmaktadır. Hem bu haritadaki bilgiler-

95 Bk. Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2012, s. 183-184 (KG)

96 Osmanlılar tarafından İstanbul’da inşa edilmiş ilk imparatorluk sarayı olan Eski Saray, şehrin merkezinde, Tauri Forumu’nun kuzeyinde, bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü’nde bulunuyordu. II. Mehmed’in hükümdarlığı döneminde bu bölge “Kal’a” diye anılıyordu. Eski Saray, Topkapı Sarayı tamamlandıktan sonra da XV. ve XVI. yüzyıl ortasına kadar sultanların ana konutu olarak kalmıştı. Sonra harem kadınların meskeni olmuştur (KG).

97 Wilhelm Dilich tarafından 1600’lü yılların başında İstanbul planı çizilmiş (KG)

den hem de yine Dillich tarafından Eski Saray'ı tasvir eden resimden ve de Dillich'in notlarından yola çıkarak şunu söyleyebiliriz; bu saray etrafında iki duvar sistemi olan bir saraydır. Bu duvarlar araziye iç ve dış avluya ya da bahçeye ayırmaktadır. Dış avluda çok büyük ağaçlar bulunmaktadır. Ağaçların altında ufak binalar serpiştirilmiştir. İç avluda ise büyük, altı taş, üstü ahşaptan inşa edilen bir bina bulunmaktadır. Bina'nın etrafında değişik amaçlarla kullanılmak üzere hazırlanmış pek çok irili ufaklı bina vardır. Büyük bir ihtimalle bu bina bu dönemde bu amaçla inşa edilen yegâne bina değildi. Çünkü bununla aynı zamanda Akropolis'in yerinde imparatorluk sarayı olarak bugün hâlâ ayakta olan Topkapı Sarayı (Yeni Saray) inşa edilmesine başlanmış ve inşaat 1472'de tamamlanmıştır. Kanımca gerçek temsil gücüne sahip bir saray olarak inşa edilen, Eski Saray değil bu binadır.

Topkapı Sarayı çok büyük, burçlu, kuleli surlarla çevrili, Doğu geleneklerine göre sivil ahalinin yaşadığı şehirden ayrılmış bağımsız bir alandır. Şehirden kapalı duvarlarla ayrılan bu alanda zaman içinde birbirinden güzel, günümüze kadar Osmanlı Türk inşaat ve konut sanatının genel tarihini de gösteren binalar inşa edilmiştir. Bâb-ı Hümayûn (Hükümdar kapısı) 1467'de tamamlanmıştır.⁹⁸ Burası dış avlunun ana giriş kapısıdır. Ayrıca Hünkâr Camii, Çinili Köşk (mimarı Kemaleddin'dir) ve mutfaklar bölümü gelir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar saray hanımlarının Eski Saray'da ikamet etmiş olmaları muhtemeldir. Çünkü harem inşaatı üzerine ilk bilgiler bu dönemde kayıtlara girmiştir.

Eğer buraya kadar anılan imar ve inşaat çalışmaları sadece şehrin güçlendirilmesi, ahalinin nüfusunun arttırılması

98 Topkapı Sarayı'nın üç törensel kapısından biri olan ve I. Avlu'ya geçit veren Bâb-ı Hümayûn, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1478 tarihinde yaptırılmıştır (KG).

ve şehrin idaresinin ve saltanatın güçlendirilmesine yönelik olarak algılanmışsa, şimdi sıralanacak olan çalışmalar İslam dininin ve Osmanlı millî kültürünün yansıması olarak gerçekleştirmiş imar çalışmalarıdır.

Sultan, fethin ardından şehirdeki sekiz kiliseyi camiye çevirtmiş ve bunlara ek olarak da üç camii inşa ettirmiştir. Yeni camiiler arasında Eyüp Camii⁹⁹, şehrin surları dışında, Haliç kıyısında Peygamberin sancaktarı olarak bilinen Sahabe¹⁰⁰ Eyüp'ün, şehir bir zamanlar Araplar tarafından kuşatıldığında surların altında can verdiği ve sonra da mezarının bulunduğu yerde inşa edilmiştir. Yani bu camiinin inşası, sultan tarafından bilinçli olarak bu şekilde ister planlamış olsun isterse olmasın, neticede yeni başkentin Türkleştirilmesinde ve bir İslam şehri haline gelmesinde atılan çok önemli sembolik bir adımdır. Böylece Doğu Roma bir anda İslam'ın kutsal şehirlerinden biri haline gelmiştir. Camiinin yanına medrese de yapılmıştır.

Bir sonraki camii olan Orta Camii, sultan tarafından Yeniçeriler için inşa ettirilmiştir. Etmeydanı'nda¹⁰¹ inşa edilen bu camii yeniçerilerin kışlalarının hemen karşısında bulunuyordu.

En büyük camii inşaatı ise Havariyyun Kilisesi'nin yerinde olmuştur. Burada harabe halinde bulunan kilisenin yapıtaşları kullanılarak ve hatta büyük bir ihtimalle aynı temeller üzerinde inşa edilen camii, Fatih Camii'dir¹⁰² (Resim 14). Bu ca-

99 Hz. Muhammed'in çağdaşlarından biri olan Zeyd Ebû Eyyûb-el Ensârî'nin mezarı Eyüp Semti'nde bulunmaktadır. Tek kubbeli, mihrap tarafında bir yarım kubbeli, iki minareli camii, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır, camii Osmanlı devlet törenlerde sultanın kılıç kuşandığı yerdir. Bina 1766 yılındaki büyük depremde büyük ölçüde harap olup, tümüyle yıkılarak, yerine 1800'de bugünkü camii yapılmıştır (KG).

100 Metinde, "Evliya".

101 Metinde, "Etmeydanı".

102 Fatih Camii, İstanbul'un Fatih ilçesinde, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463-1470 arasında yaptırılmış olan camiidir. 1766 depreminde yıkılmış ve III. Mus-

mii, en eski camii mimarî tarzını Ayasofya'nın güçlü yapısıyla bütünleştiren Osmanlı Türk camii tarzının habercisi olacaktır. Bu tarz, aynı zamanda İslam dünyasındaki ibadet mekânlarının inşaatında en ideal mimarî olduğu gerçeğini de vurgular. Çünkü çok sayıda mümini kapalı ve korunaklı bir mekâna alabilmesiyle Arapların direkli camiilerle ve İranlıların avlulu camiilerle, devasa eyvanlarla¹⁰³ yapmak isteyip de başaramadığını hayata geçirir.

Tamamen Turan halklarına mahsus bir düşünce ve irade neticesi ortaya çıkan Sultan Mehmed'in istediği türden camiiyi inşa eden mimar büyük ihtimalle de bir Anadolu Rum'u olan Kristodulos'dur. Dâhi sultanın düşüncelerinde belirginleşen camii mimarisini o kadar mükemmel bir şekilde hayata geçirmiş olmalı ki, sultan 1462'de inşaat bittiğinde kendisine koca bir sokak bağışlamıştır¹⁰⁴.

Camiinin önündeki muazzam büyüklükteki alan sekiz medresenin çepeçevre inşa edilmesiyle kapatılmıştır. Her medrese binasının arkasına dershaneler bulunuyordu. Ayrıca mabette, imarethane, hastane, tımarhane, kervansaray, mektep ve hamam da vardı. Camiinin içinde bir kütüphane inşa edilmişti. Avlunun ortasında büyük bir şadırvan vardı ve bahçesine de sultan, kendisi ve valide sultan için birer türbe inşa ettirmişti¹⁰⁵.

tafa tarafından yeniden yaptırılmıştır. 1999 depremlerinde de zarar görmüş, 2008 yılında restorasyon çalışmalarına başlanmış ve 2012 yılında tekrar ibadete açılmıştır (KG).

103 Eyvanlı camii, Arapça ivân/livân adıyla anılan, İslam dünyasında avluya doğru açılan kemerli camii türüdür.

104 Fatih Külliyesi'nin inşaatı 1463'de başlanmış ve 1470'de tamamlanmıştır. Külliye'nin mimarının Kristodulos adlı bir Rum olduğu yönünde Dimitri Cante-mir'in ortaya attığı iddia asılsız olup, camii ve külliye Atik Sinan'ın eseridir. Yine camiinin, Havariyyun Kilisesi'nin temelleri üzerine inşa edildiği bilgisi yanlıştır, bk. Semavi Eyice, "Fâtih Camii ve Külliyesi", *DİA*, XII, 244-249.

105 Fatih Türbesi'nin padişahın sağlığında mı yoksa vefatından sonra mı inşa edildiği tam olarak tespit edilememiştir. Ayrıca metinde zikredilen diğer türbe ile ilgili bir karışıklık mevzu bahisdir. Zira Fatih Camii'nin haziresinde, Fatih'in

Selâtin camii ve çevresi, bu şekliyle büyük bir binalar birlikteliği ve aynı zamanda da bir kültür merkeziydi.¹⁰⁶ Kendi so-

zevcesi Gülbahar Hatun Türbesi ile XIX. yüzyılda inşa edilen Nakşidil Valide Sultan Türbesi bulunmaktadır. Fatih Külliyesi'nde bir tımarhane bulunduğu dair de bir malumat yoktur. Muhtemelen burada, tabhane ile tımarhane karıştırılmıştır. Son olarak, Fatih devrinde külliyenin bir kütüphanesi vardı, ancak müstakil bir binasının yoktu. Camiinin kible tarafındaki kütüphane binası, XVIII. yy'da inşa edilmiştir.

- 106 Károly Kós tarafından ifade edilen 'kültür merkezi', külliye'dir. Bu tarihi Osmanlı mimarisinde duvarla çevrilmiş, şehir veya mahalle merkezinde olan birleşik bir yapı manzumesidir. İsminin anlamı, çeşitli fonksiyonlu binaların birleşimidir. Külliye kamusal, herkes tarafından ziyaret edilebilen bir yerdir, içerisindeki binalar insanlar serbest kullanımına açıktır ve temel kutsal ve sosyal fonksiyonlara sahiptir. Şahıslar veya padişahlar tarafından kurulmuş külliyeler olabilirler. Padişahların külliyelerin kurma sebebi iktidar reprezentasyondur. Şahısların kurduğu külliyeler ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel mülkiyet anlayışıyla açıklanabilir. Hanedanı ve imparatorluğu kuran Osman Gazi iki devletin sınırında (Bizans ve Selçuklu İmparatorluğu) küçük bir beyliğin hükümdarıydı. 1326'da vefat etmesinin ardından oğlu Orhan döneminde başlayan fetihlerle küçük beylik birkaç kuşak sonra büyük bir imparatorluk oldu: 1512-1520 arasında Yavuz Sultan Selim, Küçük Asya, Balkanlar ve Akdeniz bölgesinin doğu kıyılarının padişahı oldu. Hızlı bir şekilde sağlanan genişlemeden ötürü Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli din, dil ve kökenden milletler yaşadı, fakat etnik değil toplumsal (askerî ve reaya) ve dinî birliktelikler önemliydi. Bu büyük ve çeşitli kökenli nüfusa sahip heterojen imparatorluğu birleştiren güç, padişaha bağlılık olmuş, imparatorluğun bütün tebaası padişahın kulu sayılmıştır; dolayısıyla özel mülkiyete sahip değillerdi. İnsanların hayat ve mülkiyet güvenliği padişahın lütfuna bağlıydı ve mülk, miras olarak kalabilen değildi; sahibi vefat ettiğinde mülkü padişaha geri dönerdi (bk., Pál Fodor, "Török és oszmán: az oszmán-rabszolga elit azonosságátudatáról. [Türk ve Osmanlı: Osmanlı kul elitinin aynılık bilincinden]", *Történelmi Szemle*. 37 (4) Budapest 1995, p. 370; Hacı Mehmed Günay, "Vakıf", *DİA*, XLII, s. 457-479). Ama kendi mülklerini ailesine bırakmak isteyenler için tek çözüm vakıf kurmaktı. Zira böylece vakıfların işletme hakkı kendi ailesinde kalabilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah tarafından kuran külliyeler yanında özel külliyeler büyük yekûn tutar. Külliye'yi kuran insanlar, kendi mülklerini ailelerine bırakmakla beraber, yoksullara hizmet verdikleri için hem sevap kazandıklarına inanır hem kendi toplumunda büyük saygı görürlerdi.

Bu yapı birleşimde ibadet yeri, hamam, imaret, türbe ve medrese de bulunur. Temel olarak kutsal bir bina kompleksidir, ama İslam dininin özelliklerine göre bütün binaların sosyal hizmet ve kamusal fonksiyonu da vardır. Hamam bir temizlik mekânıydı, aynı zamanda insanlar arasında kamusal bir görüşme noktası ve külliye'yi işleten vakıf için finans kaynağı idi. İmaretin inşasının sebebi

kaklarıyla, meydanlarıyla, bahçeleriyle, çimenlik alanlarıyla, ağaç ve çiçekleriyle Doğu'ya özgü sükûnetiyle ve vakarıyla başlı başına bir şehir gibiydi. Aslında Asya'dan yola çıkıp Batı'da kök salan manastır sistemiyle aynı köklerden gelmekteydi. Ancak ondan daha muhteşem, daha tabii ve güzeldi. Daha insanî ve daha bilgece olduğu da açıktı. Zira Hristiyan manastırları canlı hayatı kendilerinden dışlarlar. Hâlbuki burası, doğrudan hayata bağlanmaktadır. Çünkü birincisi şehri terkedip uzaklaşırken ya da şehirde kalsa bile kendini ondan dışlarken, ikincisi bulunduğu şehrin bir merkezini oluşturmaktadır. Ayrıca sultan, kiliseden camiye dönüştürülen sekiz adet mabedin her birinin yanına birer de medrese inşa ettirdi. Ayasofya da bunlara dâhildi ve oranın *Baptisterium* adı verilen vaftizhane kısmı da sultan tarafından kütüphaneye dönüştürülmüştür.

Burada daha sonra şehrin gelişmesinde belirleyici öneme sahip iki büyük inşaattan daha bahsetmemiz gerekmektedir. Bunlardan biri Bedesten¹⁰⁷, yani bugün hâlâ mevcut olan Ka-

de dinidir, çünkü Müslümanlar zorunlu olarak sadaka vermelidir; ama aynı zamanda burası, sosyal hizmet veren bir bina olarak büyük öneme sahiptir. Camiinin fonksiyonu da komplekstir, çünkü hem kutsal alan, hem kamusal alan, hem Cuma hutbesiyle padişahı meşrulaştırma mekânıdır. Bunlarla beraber camiide dinlenen, bahçesinde sohbet eden kişilerle buluşabiliriz, camiye gidenlerin hukuki danışmanlığı kabul görür, mekânında eğitim veren hocalardan Kur'an dersi alınır (KG).

- 107 Bedesten genellikle dikdörtgen planlı, merkezinde bazilikalı şekilde yükseltilmiş, kubbelerle kapatılmış, etrafında dükkânlara sahip bir ticaret merkezidir. Adını, Arapça tekstil ticaretine ait *bezzazistan* ifadesinden alır. Temel mekân strüktürü bazilikalıdır; bu, yükseltilmiş bir orta mekân anlamına gelir, böylece iki taraftan duvarlardaki pencerelerden iç mekânın aydınlatması sağlanabilir. Bu mekân strüktürü uzun bir tarihe sahiptir. İlk izlerinin Mısır kutsal binalarının *hypostil* salonu (sütun salonu) olduğu söylenilebilir. Bu salon, sütunlarla yükseltilmiş ortak mekân ve daha düşük iki yan mekândan oluşturulur. Diğer arşetipi hem Katolik kiliselerinin (*bazilikaların*) hem bedestenlerin mekânına emsal olan Roma'daki hukuk veya ticaret salonlarıdır. Bedestenler özellikle kentlerin merkezinde bulunur, çeşitli malların, baharatların satış ve depolama noktası olarak hizmet verir. En güzel örneklerinin birisi Edirne'deki Çelebi Mehmed döneminde inşa edilmiş bedestendir (KG).

palıçarşı'nın ilk merkezidir. Burası Beyazıt Meydanı ve Haliç arasındaki yamaç arazide inşa edilmiştir. Sultan, bu binayla şehrin ticaret merkezinin yerini de belirlemiştir. Diğer ise su-yollarının tamiri, yeninden inşası ve genişletilmesidir. Bununla da şehir ahalisinin en önemli sosyal ihtiyacına cevap vermiş ve de sağlık alanında çok büyük bir hizmette bulunmuştur.

Fatih Sultan Mehmed otuz yıl tahtta kalmıştır. Ve bu otuz yılın yirmi yedisinde Şehr-i İstanbul sultanın elinde olmuştur. Elli iki yaşında hayata gözlerini yumduğunda tüm zamanların en büyük, en zeki, en iradeli ve en başarılı hükümdarlarından biri olduğunun bilinci içinde bu dünyadan ayrılmış olsa gerekir¹⁰⁸. Zira bu eski yıkıntılar üzerinde yepyeni bir hayata yol vermiş, çok başarılı bin yıllık bir tarihe, emsalsiz bir kültüre sahip olan, ancak yıkılan, yok olmaya yüz tutan bu dünya şehirinde yepyeni temeller üzerinde yeni bir gelişme perspektifi yaratmıştır. Onun soyundan gelenler onun çizdiği yolu takip ederek Konstantinopolis yerine yeni İstanbul'u inşa etmişlerdir, yani daha önceki Doğu şehri yerine daha Doğu'ya çekilen bir "Işıkların kapısı" olan dünya şehrini var etmişlerdir.

Otuz yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu dünyanın en büyük imparatorluğu haline gelmiştir. Bu süre zarfında imparatorluğun genişleyen sınırlarına paralel olarak kültürel gelişmesi de aynı oranda yükselmiştir ve bunun en büyük kanıtı da İstanbul'dur.

Konstantinopolis'in Doğu kültür ve zihniyetinin başkenti olması gibi, İstanbul da halifeliliğin merkezi olarak İslam

108 Fatih Sultan Mehmed, ilki 1444-1446, ikincisi de 1451-1481 arasında olmak üzere toplam 32 yıl Osmanlı tahtında kalmıştır. Yeni bir sefere çıkmışken Hünkâr Çayırı'nda 49 yaşında vefat ettiğinde İstanbul'u fethinin üzerinden 28 yıl geçmişti.

kültürünün dünyadaki merkezi, en önemli temsilcisi olmuş, gelişmesinin en yüksek aşamasında tarihî bir kültüre sahip olan İran'ı bile gölgede bırakmıştır.

Sultan Mehmed'den sonra tahta geçen padişahlar II. Bâyezid, I. Selim ve onun ardından kırk yıl süren saltanatıyla¹⁰⁹ Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Türklerini tarihî ve kültürel gelişmenin öylesine yüksek bir evresine taşımıştır ki, bu noktada imparatorluk duramamış, doğal olarak daha sonra gerilemek durumunda kalmıştır. İmparatorluğun sınırları Hindistan'dan Bratislava'ya, Habeşistan'dan İran üzerinden Lehistan'a kadar genişlemiştir. Akdeniz'de Osmanlı sancağı hüküm sürmüştür. Kanuni'nin saltanat sürdüğü yıllarda, onun himayesinde ve hizmetinde o dönemlerin en büyük mimarı ve dâhi mimarların en dâhisi olan Sinan Hoca yetişmiştir. Mimar Sinan sıradan bir Arnavut Rum asıllı yeniçeriden Edirne'deki Selimiye'nin ve İstanbul'daki Süleymaniye'nin yaratıcısı olarak dünya sahnesine çıkar¹¹⁰.

Osmanlı'nın bugüne kadar en büyük millî şairi ve belki de Türkçenin en usta kullanıcısı olan Abdülbâkî de şiirlerini ilk olarak ona okuyacaktır.

109 Kanuni Sultan Süleyman, 1520-1566 arasında 46 yıl Osmanlı tahtında kalmıştır.

110 Mimar Sinan, 1489-90 doğumludur. Kökeni bilinmemektedir (kabul edilen anlatıma göre Arnavut, Sırp ya da Anadolu Rum ailesinde doğmuş). Klasik Osmanlı mimarisinin en bilinen ve üretken mimarı olmuştur. 118 camiisi arasında İstanbul'daki Süleymaniye ve Şehzâde Camii, Edirne'deki Selimiye en güzel eserlerindendir. Ayrıca 12 tane köprü, 31 kervansaray, 48 hamam ve küçük binalar yaptığı bilinir. Dolayısıyla Sinan Osmanlı mimarlığını altın çağının ustası, merkezi kubbeli camii tiplerinin mükemmelleştirilenidir, bk. Ernst Egli, *Osmanlı Altın Çağının Mimarı Sinan*, çev. İbrahim Ataç, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009; Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2005 [Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2013]; Doğan Kuban, *Ottoman Architecture*, Woodbridge: Antique Collectors' Club 2010; Péter Rabb, "We are all servants here!" Mimar Sinan—architect of the Ottoman Empire", *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol. 44, No. 1 (2013), pp. 17-37 (KG).

Nasıl ki bir zamanlar şehrin kurucusu [Büyük] Konstantin ve büyük eserin tamamlayıcısı Justinianus ise, şehri fetheden Sultan Mehmed ve şehri kanunlarıyla yeniden var eden Kanuni Sultan Süleyman da birbirleriyle böyle bir ilişki içindedirler. Aslında bu büyük hükümdarlar arasındaki benzerlikleri ve paralellikleri bazı konularda severek ayrıntılandırmak da isterim. Ancak şu kadarını belirtiyim ki Justinianus ve Süleyman arasındaki en büyük benzerlik kanunlar alanındadır. Her ikisi de toplumda uygulanmaya başlanan kanunların adlarıyla anıldıkları hükümdarlardır. İmar ve mimarî alanında ise tarih Justinianus'u Ayasofya'nın adıyla anarken, Kanuni Sultan Süleyman'ı da Süleymaniye ile anacaktır.

Büyük sultanın son derece yüksek zekâsı ve isabetli seçimleri, hükümdarın yaygın ve ayrıntılı faaliyetlerinin her alanına çok uygun insanları bulmakta ona yardım ediyordu. Sultan, nasıl ki adını taşıyan camiinin inşa edilebilmesi için sıradan bir yeniçeri iken sonra mimar olan Sinan'ı, millî şiirin temsilinde Bâkî'yi bulmuşsa, ülkesinin en güvenilir ve en zeki veziriazamı olarak Bosnalı Sokullu Mehmed Paşa'yı, devlet ve kanun işlerinde kendi düşüncelerini hayata geçirecek olan Ebusuud el-İmadî'yi ve son olarak da döneminin tarihsel kayıtlarını tutacak olan Celâlzâde'yi bulup göreve getirmişti. Burada isimleri anılanlar alanlarında en büyük olanlardı. Ancak sultanın etrafında bunların dışında da çalıştıkları alanlarda başarılı işler yapan önemli isimler vardı ve o, her birini teşvik ediyor, destekliyor ve başarıları için ödülleri veriyordu.

Sultan devletin yasama görevlerini ne kadar ayrıntılı bir şekilde ve ustaca düzenliyorsa, devlet idaresini ve ordunun yapılanmasını da aynı şekilde iyileştiriyordu. Malî işler de yolundaydı. Kendisi de milletin kültürel kalkınmasına büyük özen göstererek başkentin imarına ve kültür kurumlarıyla donanmasına o kadar büyük önem veriyordu ki, amacı buradan

yayılacak düşünsel ideallerin imparatorluğun en ücra köşelerine bile ulaşması ve İslam'ın şehir idealinin başkentte somutlaştırılmasıydı. Her ne kadar bu dönemde İstanbul, Tebriz, İsfahan, Bağdat, Şam, Kahire gibi çok büyük merkezlerle yarışmak zorunda kalsa da sonuçta kültür silahını kullanarak kazanmasını bildi.

II. Bâyezid döneminde şehrin ikinci büyük camisi olan Bâyezid Camii, şehrin üçüncü tepesinde, sarayın yanı başında inşa edildi. Camiinin yanında bir imarethane de vardı (Resim 15). Şeyh Şemseddin Buharî'nin camii ve tekkesi de onun zamanında yapılır. Osmanlı tarihinin en büyük tarihçisi olan Neşrî'ye de Türk tarihini bu dönemde o yazdıracaktır¹¹¹. Sultan Selim de daha sonra Sultan Bâyezid'in eserini devam ettirecektir.

Bâyezid ve Selim'in saltanatları İstanbul açısından şanslı bir geçiş dönemidir. Bu dönem Sultan Süleyman ve hemen ondan sonra gelecek padişahların kalkınma hamlelerinin hazırlığı olarak da algılanabilir.

Sultan Süleyman, 1520 yılında tahta çıkar (bizim tarihimizde II. Süleyman olarak anılması hatadır, zira Türk tarihçiler onu "Birinci" olarak adlandırırlar- ve 1565'de Zigetvar'da vefat eder.¹¹² Biz Macarlar açısından onun adı Macaristan'daki Türk varlığının, büyük acıların, hayat ve ölüm mücadelesinin başlamasının sembolü olmuştur. Bizim tarihimizin en karanlık sayfaları onun adıyla anılır. Ancak aynı zamanda bu Macar şövalyelik döneminin başlangıcı, millî bilincimizin filizlenmesi, millî duygularımızın boy vermesinin de çıkış noktasıdır. Habsburglulara karşı Macar özgürlük mücadelesinin

111 Neşrî, 1520'li yıllarda vefat etmiştir. Elimize eksik olarak ulaşan *Cihânnümâ* adlı eserinde II. Bâyezid dönemine kadar Osmanlı tarihini kaleme almıştır, ancak eserin II. Bâyezid'in emriyle hazırlandığına dair bir malumat yoktur.

112 Tam olarak 6/7 Eylül 1566.

başlaması, Macar dilinin ve millî kültürünün yeşermesi ve vîcdan özgürlüğünün kabulü de bu gelişmeye bağılı olarak gündeme gelecektir. Aynı zamanda bu Batı'nın düşmanlığından sultanın himayesine sığınan Erdel'de ayrı bir Macar dünyasının ortaya çıkması ve başka pek çok gelişmenin başlaması anlamına da gelecektir ki bunlar bizim için çok önemli olan hazineler, değerler ve bize güç veren sonsuz kaynaklardır. Ama acı anılar da vardır ki ben bu nedenle de Büyük Kanuni Süleyman Han'ın adını duyduğumda içimde yeşeren her şeyi bu sıraladıklarım nedeniyle tarafsız bir şekilde bakıp değerlendiremiyorum.

Tarihin ve sanat tarihinin Osmanlılarını, onların kültürünü ve başkentleri olan İstanbul'u şimdiye kadar değerlendiregeldiği gibi değerlendiremiyorum. Ben orada barbarlık ya da kültür düşmanlığı görmüyorum. Çünkü bu doğru değil. Sahip olduğu güçle, akıyla, egemenliğiyle uzun bir süre Avrupa'nın oynadığı küçük oyunları bozduğu için onları suçlayamıyorum. Çünkü biz Macarlar onların Turancı yardımlarıyla kendi Asya Turan menşeli kimliğimizi muhafaza etmeyi ve bizi yutmak isteyen Cermenlerin bitmek tükenmek bilmeyen girişimlerini bertaraf etmeyi başardık. Anayasalarımızı ihlal eden, milletimize ihanet eden, soyumuzu reddeden krallarıımız tarafından ele geçirilmek istenen millî kahramanlarımız, özgürlük talep eden isyanlarımızın bastırılmasının ardından her defasında İstanbul'a sığındılar ve yeni savaşlar için güç ve kuvvet biriktirdiler. Kral Janos'dan¹¹³ ve Lajos Kossuth'a¹¹⁴ kadar bu hep böyle oldu.

113 Janos Szapolyai (1478-1540), Erdel beyidir. 1526'dan 1540'a kadar Macaristan kralıdır.

114 Lajos Kossuth (1802-1894): 1848-49'daki Macaristan'ın Avusturya'dan bağımsızlık mücadelesine ve özgürlük savaşına önderlik eden Macar siyaset adamı, avukat ve gazeteci. Mücadelenin bastırılmasından sonra Kossuth iki yılını Kütahya'da sürgün olarak geçirdi, bk. Géza Dávid, "Macarların Milli Kahramanı Lajos Kossuth ve Kütahya'da Kaleme Aldığı Eserler", *Doğumunun 200.*

Büyük Süleyman'dan bahsederken, onun şehir yaratan özelliklerini ve onun imar ve organizasyon çabalarıyla ortaya çıkan şehrin yeniden dünyanın en büyük ve en güzel şehri olduğunu vurgulamakta yarar var. Bu şekilde yeniden doğan şehir, Turan kültürünün ve Turan inşaat ve imar tarzının da hep ilham veren sonsuz kaynağı olmuştur.

Ne kadar temelli ve ayrıntılı düşünen bir sultan ve ne kadar vicdanlı bir imar ustası olduğunu belki de, sağlık açısından birincil derecede öneme sahip olan, şehir su şebekelerinin nasıl yeniden inşa edildiği ve bütün şehirde su sorununun nasıl halledildiği anlarsak kavrayabiliriz.

Bizler gibi çok sıcak olmayan iklim bölgelerinde yaşayan insanlar açısından belki de hayatın temel nesnesi ekmektir. Bizim halkımız tahıla “hayat” der. Doğu’da ise, yani güneşin toprakları kavurduğu topraklarda ise bu değerlendirme farklıdır. Orada yaşayan insanlar açısından “hayat” sudur.

Şehrin büyümesine ve şehir sakinlerinin sayısının artmasına paralel olarak su ihtiyacının giderilmesi o döneme kadar da ciddi sorunlar yaratmıştı. Bu ihtiyaç şehirdeki camiilerin ve onlara bağlı olarak şadırvanların sayısının artmasıyla birlikte giderek daha da büyüdü. Ama aradan geçen zamanla birlikte zaten çok eski olan Bizans su şebekeleri de giderek köhneleşmeye ve dolayısıyla daha az su nakledebilmeye başlamıştı.

Sultan II. Mehmed saltanatı esnasında, Hadrianus ve Konstantin tarafından inşa ettirilen ve de Justinianus ve Valens tarafından restore ettirilen su şebekelerini, sarnıçları ve I. Andornikos Komnenos (Komnenos Andronicus) tarafından

Yıldönümünde Lajos Kossuth, 1848-49 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı-Macar İlişkileri Sempozyumu, ed. Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002, s. 105-112 (KG).

yaptırılan su kulesini Kavasköy’de ve Halkalı’da¹¹⁵ yapılan sarnıçlarla desteklemişti. Bu sarnıçların amacı Valens’in su kemerlerini beslemektir. Ayrıca Turunçköy’deki alanların su kaynakları da bu kemerlere bağlanır ve kemerler de onarılır. Bu kapsamlı restorasyon aslında şehrin su ihtiyacını uzunca bir süre boyunca karşılayabilecek nitelikteydi. Ancak 1563’de 24 saat süren korkunç bir sağanak Fatih Sultan Mehmed’in bu alandaki bütün çalışmalarını yerle bir etmişti.

Sultan Süleyman daha sonra çok kapsamlı bir çalışmayla su sorununu neredeyse günümüze kadar yetecek bir şekilde çözüme kavuşturdu. Bizans su şebekelerini tamir ve onların bazı kesimlerini yeniden inşa ettirdi. Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilen şebekeleri de tekrar gözden geçirtip yeniletti. Bunlara yeni su kaynaklarını bağlattı. Tüm bu çalışmalar Sinan Hoca’nın planları uyarınca hayata geçirildi. Türk tarihçilere göre bu amaçla Mısır’dan özel olarak alanında uzman inşaat işçileri getirtilmişti¹¹⁶.

İmparatorluğun pek çok önemli yöresinde yeni yollar, köprüler yapıldı, var olanlar elden geçirildi. Bu arada başkente giden en önemli yollar -özellikle stratejik öneme sahip olanlar- tamir edildi. Sinan, Melas ve Athias derelerinin kavşağında İmparator Justinianus tarafından inşa ettirilen ama daha sonra yıkılan, zamanla ahşap ve geçici köprülerle ulaşım

115 İstanbul’un kuzeyindeki ormanlık alandaki Halkalı bölgesi, Bizans döneminden itibaren ve Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde şehre su sağlayan en önemli bölgeydi. İstanbul’un fethinden sonra sistem yenilenmiş, Fatih Külliyesi’ne su getiren kanallar tamamlanmıştı (KG).

116 Süleymaniye’nin tamamlanmasından önce yeni kanallar açılmıştır. Halkalı suları yeterli olmayıp, Sinan tarafından Kırkçeşme Suları olarak bilinen suyolları yapılmıştır, bk. Doğan Kuban, *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2012 (2010), s. 327-331 (KG).

sorunu çözülmeye çalışılan noktada bugüne kadar hâlâ kullanılan taş köprüyü¹¹⁷ inşa etti.

Başkentte sürekli bir şekilde devam eden imar çalışmaları, ülkenin değişik yörelerindeki yerel beylerin ve önde gelenlerin çabalarıyla yaygınlaştı.

En önemli eseri olan Süleymaniye Camii'nin temeli 1550'de atıldı ve Osmanlı Türklerinin en önemli mimarî eseri olan camiinin inşaatı altı yıl içinde tamamlandı¹¹⁸. Sinan'ın ikinci en iyi eseri idi ve İstanbul'un da gururu oldu (Resim 16). Camii, kendisine bağlı diğer binalarla birlikte şehrin kocaman bir semti gibidir. Külliye dev bir duvarla çevrilmiştir, ön avlu ve mezarlıkların ötesindeki camii dışarıdaki geniş meydanı birbirinden ayırmaktadır. Külliye sırayla mektep, dört medrese, dârülhadis, dârülkurrâ¹¹⁹ bulunmaktaydı, sonra bir tıp medresesi, bir hastane, bir imaret, kervansaray, kütüphane, sebil, şehre gelen yabancılar için bir konaklama yeri ve hamam gelmekteydi.

Sultan kendi adını taşıyan camiinin haricinde babası için de bir camii (Selimiye Camii¹²⁰), oğlu için bir camii (Şehzâde Camii)¹²¹, en gözde eşi olan ve entrikalar ustası Rus asıllı

117 Sinan tarafından inşa edilen köprüler: Alpulu (Sokullu Mehmed Paşa), Büyüçekmece (Kanuni Sultan Süleyman, 1567), Eszék (Oşijek) (Kanuni Sultan Süleyman, 1526), Çorlu (Sokullu Mehmed Paşa), Gebze (Kanuni Sultan Süleyman, 1534?), Halkalıpınar Odabaşı, Hasköy (Çoban Mustafa Paşa, 1528-1529), İstanbul Kapıağası, İstanbul Sultan Süleyman (Silivri, 1566?), Lüleburgaz (Sokullu Mehmed Paşa), Meriç (Mustafa Paşa, 1529), Visegrád (Sokullu Mehmed Paşa, 1577-1578), Bkz: *Péter Rabb*, "We are all servants here!" Mimar Sinan—architect of the Ottoman Empire", *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol. 44, No. 1 (2013), pp. 17-37 (KG).

118 Süleymaniye Camii, temel atıldıktan yedi yıl sonra 15 Ekim 1557'de merasimle ibadete açılmıştır.

119 Metinde, "darül kirayet".

120 Yavuz Sultan Selim Camii ve Külliyesi.

121 Mimar Sinan tarafından 1543-1548 yılları arasında tasarlanmış Şehzâde Camii, Osmanlı klasik mimarlık sanatının başlangıcı olarak kabul edilir. Şehzâde Camii, Sinan'ın eserleri arasında en güzel romantik mimarlık öykülerden birisidir.

Roxana¹²² için bir camii (Haseki Sultan Camii) ve kızı için de bir camii (Mihrimah Camii¹²³) inşa ettirmişti. Haseki Sultan Camii'nin mektebi, medresesi, imarethanesi ve tımarhanesi¹²⁴ de vardı. Mihrimah Camii'nin külliyesinde ise medrese, hamam ve çarşı bulunuyordu.

Eski Saray'da 1544 yılında¹²⁵ bir yangın çıktı ve neredeyse tamamı ahşap olan binalar tamamen yandı. Her ne kadar bu sarayda bu dönemde tamamen Harem mensupları kalıyor olsa da Sultan Süleyman imar çalışmalarına, Süleymaniye'nin inşası faaliyetine görkem ve rahatlık açısından uygun olması için yeni bir saray inşaatını da ekledi. Ancak Eski Saray'ın arazisinin bir kısmını doğrudan camiiye bağlattı: Hastane ve kervansaray (Dillich'deki verilere göre) Eski Saray'ın arazisine inşa edilmişti. Gillius'a göre Eski Saray'ın uzaklığı en az 6000 adımdı¹²⁶ ve Süleymaniye'nin inşasından sonra bu mesafe 3000 adıma düştü.

Sanırım şu tespiti yaparken yanılmıyorumdur; Sultan'ın Topkapı Sarayı'nın Harem binalarını inşa ettirmesindeki en önemli sebep diğer sarayın bir yangın neticesinde yanıp kül olmasıydı.

Başkentin Sultan Süleyman dönemindeki durumu ve de şehrin XVI. yüzyıldaki görüntüsüyle ilgili olarak bu dönemde

Merkezi kubbesi dört büyük yarım kubbeye yaslanır. Şadırvan avlusu, 12 sü-
tunda 16 kubbelidir. İkişer şerefeli çift minaresi vardır. İçi rengârenk çinilerle
süslüdür (KG)

122 Hürrem Sultan (KG)

123 Mihrimah Sultan, birisi Üsküdar'da, diğeri Edirnekapi'da olmak üzere iki külliye
inşa ettirmiştir. Yazar burada Edirnekapi'daki külliye bahsetmektedir.

124 Darüşşifa.

125 Eski Saray, 1540'da iki defa yanmıştır. Edirne'den İstanbul'a dönen Kanuni Sul-
tan Süleyman, Eski Saray'da büyük bir tamirat yaptırdı, bk. Mustafa Cezar, "Os-
manlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler",
Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I (İstanbul 1963), s. 331.

126 1 adım (gessus, Schritt) = 2-2,5 ayak = 63-79 cm.

6000 adım = 3,78 - 4,74 km. KG

hazırlanan harita ve şehir gravürleri bize en doğru bilgileri verecek nitelikte belgelerdir.

Bu dönemden kalma dört harita hakkında bilgi sahibiyiz. Bunlar arasından ikisi, yani Vavasorre haritası 1520 yılında, Venedikli haritası ise 1574 civarında hazırlanmıştır (Resim 17). Bunlar aslında tek bir harita gibi algılanabilir. Çünkü ikinci, birincinin sadece bir kopyasıdır. Ancak şu söylenebilir ki, her ikisi de gerçekten kullanışlı haritalardır ve de bu haritalar işinin ehli insanlar tarafından hazırlanmışlardır. Üçüncü haritamız olan Dillich haritası 1556 civarında hazırlanmış olsa gerektir (Resim 18). Ve bu harita daha önce bahsedilen haritalar da kullanılarak hazırlanmış belki de en kapsamlı ve en değerli haritadır. Ve son olarak da Süleyman dönemi tarihini taşısa da büyük bir ihtimalle XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde hazırlanan çok değerli bir harita daha bulunmaktadır: Hacı Mehmed Pirî Reis'in "Denizler Kitabı"nın¹²⁷ Berlin'de yayınlanan elyazması (Obwerhummer tarafından yayınlanmıştır). Bu haritada (Resim 20) şehir çok ilginçtir. Yarımadanın çizgileri daha önceki tüm haritalarla kıyaslandığında daha doğrudur. Binaların hem birbirleriyle kıyaslanarak ve hem de yön- lere göre konumlandırılması tamamen gerçeğe uygundur. Bu haritada ana binalar da yerli yerindedir. Topkapı Sarayı, Yedikule ve çevresindeki binalar sadece bu haritada doğru yerleştirilmişlerdir. Büyük bir ihtimalle bunun nedeni de Avrupalı haritacıların bu binalara asla sokulmamış olmalarıdır. Bir Türk haritacı ise bu bölgelere girebilmiş ve dolayısıyla doğru orantılı haritalar hazırlanabilmiştir. Bu harita sokaklar üzerine hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak yine de haritadan, İstanbul, Üsküdar ve Galata bölgelerinde farklı mimarî tarzların

127 Pirî Reis'in tam adı, Pirî Muhyiddin b. Hacı Mehmed'dir. Kitab-ı Bahriye isimli meşhur eserini 1526 yılında Kanunî'ye takdim etmiştir. Metinde zikredilen İstanbul haritası, Pirî Reîse ait olmayıp daha sonraki müellifler tarafından yapılmıştır.

uygulandığı da hissedilmektedir. Sanatsal anlamda da bu harita (orijinal olarak da renkli haritadır) diğer haritalarla kıyaslandığında İstanbul'u tasvir eden en güzel haritadır.

Şehri tasvir eden iki büyük resim de Süleyman döneminde dir. Her ikisinde de şehre bakış perspektifi Pera yönünden, yani Haliç'e doğru uzanan istikamettendir. Bunlardan biri Lorichs'indir.¹²⁸ 1559 yılında hazırlanan olağanüstü büyük sanatsal bir gravürdür (günümüzde Leiden Üniversitesi'ndedir). Diğeri ise Dillich tarafından hazırlanan gravürüdür (Resim 19). Bu tasvir, temel olarak Lorichs'in resmini almış, ancak basit bir şekilde kopya etmeden, yerel düzeyde de gözlemlerde bulunarak ve kıyaslamalar yaparak, bazı tabii eklemelerde de bulunarak hazırlanmıştır.

Bu haritalar ve şehir gravürleri temelinde ve bugünkü şehir gravürüyle (Resim 29) de zenginleştirilerek bakıldığında önümüzde muazzam bir şehrin görüntüsü şekillenmektedir. İstanbul, Süleyman ve daha sonra onun varisleri tarafından eklenen zenginliklerle bu görünümü kazanmıştır. Ki bunlar zaman içinde eskimiş, yıpranmış, çoğu yerde eksik ve bozulmuş da olsa, tüm bunlar bugün hâlâ İstanbul'u dünyanın en güzel şehri yapmaktadır. Bugün hâlâ devasa bir görüntü çizen ve yıkılmış haliyle bile insanda saygı uyandıran kara surları o dönemde tamamen yerli yerindeydi. Blachernon (44) Tekfur Sarayı (ki bu o dönemde Süleyman'ın fil ahır olarak kullanılmıştır) gibi binalar, Kıbrıs Bahçesi (43) (Angelus İshak Kulesi) henüz iyi durumdadırlar. Şehirden çıkış altı ana kapı vasıtasıyla gerçekleşmektedir: Eğrikapı (A), Edirnekapı (B), Topkapı (C), Yenikapı (D), Silivrikapı ve Yedikule Kapısı (F). Ve kale surlarının Marmara denizine ulaştığı noktada eski

128 Melchior Lorichs tarafından 1559'da İstanbul'un büyük ve etkileyici bir panoraması çizilir. Danimarka asıllı Melchior Lorichs elçilik heyeti ile İstanbul'a gelip, Üsküdar'dan Eyüp'e kadar uzanan 45 x 11.275 santimetre uzunluğundaki İstanbul panoramasını çizmiştir (KG).

Pentapürğon'un yerinde bütün ihtişamıyla Yedikule durmaktadır. Burası zindan olarak kullanılmaktadır. Ancak Yedikule binasının içine ne Dillich ve ne de diğer Avrupalı haritacıların giremediği bellidir. Çünkü bu haritalarda hep gösterilen ortadaki kubbeli binanın orada hiç olmadığını bugün artık tarihî Türk kaynaklarından biliyoruz.

Şehrin surlarının dışında Haliç kıyılarında kubbeli bir binayla karşılaştık. Bu bina 1540'lerde inşa edilen Mukeyyedin Sirek Türbesi'dir, yani bu bina Sultan Süleyman zamanından kalmadır (48) ve yine Eyüp Camii de bu kıyıda (51).

Tekfur Sarayı'nın ötesinde ve (40) numarayla işaret edilen binalar grubu Kariye Camii'ne¹²⁹ denk düşmektedir. Dillich bunları Almaratro olarak adlandırmaktadır. Oberhummer'e göre ise bu adlandırma "hastane" demektir.

Şehrin güney tarafında çok büyük ve hisarlı duvarlarla çevrili bir alan bulunmaktadır. Duvarların dışında büyük ağaçlar arasında kubbeli bir bina da vardır ve yine çevresi duvarlarla örülmüş bir grup bina daha göze çarpmaktadır. Harita burayı Moscia olarak adlandırmaktadır. Yani burası Bizans dönemindeki Aziz Mokios Kilisesi olsa gerektir. Bu bölge bugün Çukurbostan olarak adlandırılan bölgedir ve bu binalardan artık burada eser yoktur.

Kıbrıs bahçesinin üzerinde bir (L) ibaresiyle işaretlenen bir grup bina bulunmaktadır. Burası Rum Patrikliği'nin binasıdır ve şimdiki Fethiye Camii'dir (Bizans dönemindeki

129 1261-1330 arasında Bizans'taki *Paleiologos Rönesansı* döneminde inşa edilen Khora Manastırı, naos, kuzey taraftaki iki katlı ek yapı (*anneks*), iç *narteks*, dış *narteks* ve güney taraftaki mezar şapeli (*parekklesion*) ile beş ana mimarî birimden oluşturulan Yunan haçı planlı bir yapıdır. Bizans sanatında, mozaik ve fresko bina süsleme teknikleri oldukça yaygın olarak kullanılmıştır, Khora Manastırı'nda her iki süsleme tekniğini bir arada görebilmekteyiz, bk., Erzsébet Tompos, *A bizánci és iszlám építészet [Bizans ve İslam Mimarisi]*, Tankönyvkiadó, Budapest 1986, s. 304; Cyril Mango, *Bizans Mimarisi [Bizánci építészet]*, Ankara 2006 (KG).

Pammakaristos Kilisesi).¹³⁰ Bu bina 1591 yılına kadar Patrikhane'nin katedrali olmuştur.

Eski Saray (26) Dillich haritasında ayrıca ahşap bir bina olarak resimlendirilmektedir (Resim 13). Ancak haritada da çok net olarak yer tespitinde bulunmaktadır ve notlardan bu binanın ayrıntılı olarak incelendiği anlaşılmaktadır.

“İki kapısı var, ancak genellikle sadece birini kullanıyorlar. İçeride çok sayıda bina bulunmaktadır. Bunların her biri kendi iç odalarıyla, erzak deposu ve mutfaklarıyla birbirinden ayrı ayrı işlev görmektedir. Malum yangının ardından Süleyman tarafından çok daha görkemli olarak tekrar inşa ettirilmiştir”.

Ancak bu görkemli inşaat öncelikle Süleymaniye Camii'ne ve Külliyesi'ne ait olan binalarda gerçekleşmiştir ki bu ayrıntı Dillich tarafından ayrıca belirtilmektedir.

“Ardından da güzel bir camii, hastane ve imarethane yapılmıştır ve daha sonra burada (yani camiide) 1566'da kendisi defnedilecektir.”

Yani buradan çıkan sonuç, inşaatların sarayla değil Süleymaniye Camii ve sultanın türbesiyle ilgili olarak gündeme geldiğidir.

Haritada Süleymaniye ve yanındaki saray tamamen net ve anlaşılır bir şekilde tasvir edilmektedir. Binalar bütünsellik oluşturan bir grup halinde ve çevresi duvarlarla çevrilmiş vaziyette görülmektedir. Kervansaray bunlardan ayrıdır (29) ve onun biraz ötesinde de Beyazıt bulunmaktadır (27).

130 İstanbul'un Fatih İlçesi Çarşamba Semsiti'nde bulunan Fethiye Camii'nin yerinde Bizans döneminde *Pammakaristos Manastırı* bulunmaktaydı ve İstanbul'un fethinden sonra Patrikhane olarak kullanılmıştır. 1601 yılında İran savaşlarında fethin hatırası olarak camiye dönüştürülmüştür. Camiye dönüştürülürken kilisenin apsis kısmı yıkılarak yerine kible yönüne uygun bir mihrap yapılmış, bir minare ve medrese inşa ettirilmiştir. Bugün esas bina camii olarak, ek şapel ise müze olarak kullanılmaktadır (KG).

Vavasorre haritası sarayın yanında çok büyük ve artık harabeleşmeye yüz tutmuş bir binayı daha tasvir etmektedir. Bu binada *Colleseo de spiriti* ibaresi bulunmaktadır. Bu bina Dillich haritasında ise görünmemektedir. Ancak bu haritada aşağı yukarı aynı mevkiide “Yeni Sultan Mehemet des Sultan Solymas sohns Mosca” ibaresi göze çarpmaktadır. Yani burası Şehzâde Camii’dir (30).

“Yanmış Sütunlar” (Constantinus Sütunu) (III) ibaresiyle belirlenen meydanda bulunmaktadır.¹³¹ Bunların yanında Atik Ali Paşa Camii ve de Mahmud Paşa Camii vardır. Biraz batıya doğru gidildiğinde karşımıza Bedesten çıkacaktır (I). 1546’da çıkan yangında çarşının bulunduğu semt tamamen kül olmuştur. Gillius’a göre bu yangının ardından 15 kubbeli Sandal Bedesten ve 20 kubbeli Büyük Bedesten inşa olunmuştur. Çarşının çevresinde daha o zamanlardan itibaren büyük han binaları bulunmaktaydı. Bunların arasından bazıları Dillich haritası üzerinde de belirtilmiştir. Her ne kadar bunlar haritada ismen belirtilmemiş olsa da han binalarının¹³² arasında bugün hâlâ ayakta olan Çuhacı (Cokacı) Han¹³³ ve yakınlarda yıkılan Elçi Han’ın¹³⁴ yerini saptamak kolaydır.

131 Çemberlitaş sütunu, MS 330 yılında İmparator I. Konstantin tarafından inşa edilmiş ve Sultan II. Mustafa (1695-1704) sütunun kaidesini duvarla takviye ettirmiş, sütunu da demir çemberlerle sardırarak sağlamlaştırmıştır. Bu nedenle o günden sonra Çemberlitaş olarak anılmıştır (KG).

132 Han, yolcuların barınacağı, hayvanlarla insanların geceleyebileceği yerlerdir, aynı zamanda isim olarak “*Kervansaray*” olarak da adlandırılır. Merkezi avlusu, hayvanlar ve yolcuların konaklama yeri olarak kullanılan bina çerçevelemektedir (KG).

133 Çuhacı Han, Damad Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış tek avlulu Lale Devri hanlarındadır (KG).

134 İstanbul’da yabancı elçilerin ikametine ayrılan, günümüze ulaşmamış XV. yüzyıl hanı. İstanbul Çemberlitaş’ta Atik Ali Paşa Cami ve Külliyesi’nin parçası olarak yapılmıştı. Şehrin eski ana caddesi olan Divanyolu (şimdi Yeniçeriler Caddesi) tam önünden geçiyordu (KG).

Hipodrom alanı (Atmeydanı) civarı (Resim 21) büyük değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler özellikle de [Kanuni Sultan] Süleyman zamanında gerçekleşmiştir. Dillich haritasında iki büyük bina bulunmaktadır: Bunlardan biri sultanın damadı Rüstem Paşa'nın (15), diğeri ise Sadrazam İbrahim Paşa'nın sarayıdır (23).¹³⁵ Dillich'in notlarına göre İbrahim Paşa'nın sarayı Hipodrom'un kuzeydoğu yönünde bulunan merdivenlerin taşlarının kullanılmasıyla inşa edilmiştir.

Gerlach 1575'de Ayasofya Meydanı'ndaki binaların yıkılarak meydanın açılmasının tanığı olduğunu belirtir. Bunlar arasında St. Jean Manastırı da bulunmaktadır ki yerine daha sonra Sultan Ahmed Camii inşa edilecektir. Yine depremde ağır hasar gören Ayasofya'nın destek duvarlarla güçlendirilmesine tanık olan tarihçi de odur.¹³⁶

Boundelmonte ve Vavasorre haritalarında Dillich haritasında artık görülmeyen merdivenler henüz yerli yerindedir. Yine onun haritasında Ayasofya ve Hipodrom arasındaki binalar da henüz mevcuttur. Yani Türkler meydana yeni inşaatlar yapmak için çok zaman kaybetmemişlerdir. Meydan, Bizans zamanlarındaki geniş ferah haline ancak daha sonraları tekrar kavuşmuştur.

Haritamızdan net bir şekilde görülmektedir ki Ayasofya'yı ve hatta İrene Kilisesi'ni¹³⁷ de içeren Topkapı Sarayı'na ait olan

135 XVI. yüzyıl Osmanlı saray mimari örneklerinin en önemlilerinden birisi olan İbrahim Paşa Sarayı. Daha önce "Atmeydanı Sarayı" olarak bilinen yapı, İbrahim Paşa'nın Kanuni'nin kız kardeşi ile evlenmesinden sonra İbrahim Paşa Sarayı olarak anılmaya başlanmıştır. Günümüzde Türk ve İslâm Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır (KG).

136 Ayasofya'nın dört tarafındaki payandaların bir kısmı II. Selim döneminde (1566-1574) Mimar Sinan tarafından eklenip, bina sağlamlaştırılmıştır (KG).

137 Aya İrini Kilisesi'nin isminin anlamı "Kutsal Barış"tır. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda bulunur. I. Konstantin (324-337) zamanında yapıldı, yangın kazasında yıkılınca İmparator Justinianos Ayasofya'nın yanı sıra Aya İrini'yi de yeniden yaptırmıştır (KG).

arazi, üzerinde burçlar bulunan, taştan örölmüş surlarla çevrilmiştir. Bu duvar, Haliç'ten başlar Ayasofya'ya doğru ilerler ve binanın etrafından dönüp güneydoğu istikametinde ilerleyip Marmara Denizi kıyısındaki Ahırkapı'da (Achor Kapısı) son bulur. Bu dış duvarlardan başka sarayın etrafında bir iç duvar daha bulunmaktadır. Bu duvarların bir kısmı hâlâ ayaktaadır.

Şehir deniz istikametinden de taş surlarla çevrilidir. Bu deniz surları Yedikule'ye, Blachernon'da kara surlarına bağlanmaktadır. Deniz surları üzerinde özellikle de Haliç tarafında çok sayıda kapı bulunmaktadır. Bunlar genellikle eski Bizans kapılarıdır. Sadece Ahırkapı'dan Sarayburnu (ya da Topkapı) Kapısına kadar surlarda kapı bulunmamaktadır. Ve Dillich aldığı notlarda bunun sebebinin denizin bu kıyısında gemilerin demir atmasının yasak olmasıyla açıklar. Burası saraya aittir. Şehir surlarının saray surlarıyla birleştiği noktada bir bina görölmektedir. Gurli'te göre burası Demirkapı'dır. Yani sultanın kadirgalarının demir attığı rıhtımdır. Körfez boyunca sırasıyla şu kapılar da bulunmaktadır. Porte Neorii, Türkçe adıyla Çifid (Çifud) Kapı (Yahudi kapısı); Porta Piscaria, Türkçe adıyla Balıkçı Kapısı; Porta Gemisia; Porta Lignaria, Türkçe adıyla Odunkapısı; Porta Farinaria, Türkçe adıyla Unkapısı; Jubalika Porta; Hagalia Porta, Türkçe adıyla Ayakapısı; Fanaria; Diplofanata, Türkçe adıyla Balat Kapısı; Porta Cynigi; Xılıporta, Türkçe adıyla Ayvansaray Kapısı. Marmara Denizi kıyısı boyunca Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar Dillich kapı işareti vermemektedir. Bunun nedeni oraları inceleyememiş olması ya da o bölgeye girmesine izin verişmemiş olmasıdır.

Dillich, Topkapı Sarayı'yla özel olarak ilgilenmektedir. Ayrıntılı bir temel plan vermekte ve de gözlemlere dayalı kroki-lerle açıklamaktadır.

Vavasorre haritasında saray çok büyük bir arazi üzerinde, etrafı birden fazla duvarla örölmüş, çatısı düz bir bina olarak

tasvir edilmektedir. Belki de bununla Marmara Denizi'nden uzaktan da görülebilen, içi hazinelerle dolu bir bina hissi yaratmak istemiş olabilir. Dillich'in temel planından (resim 22) anlaşılmaktadır ki, kendisi üçüncü kapıya¹³⁸ kadar olan kısmı iyi bilmektedir. Oradan itibaren ise Harem daireleri bulunmaktadır ve oraya giremediği de aşikârdır.

Dillich'in krokilerinde (19) numara ile işaretlenen yer en dıştaki kapı olan ünlü Bâb-ı Hümâyûn'dur. Bu kapı II. Mehmed tarafından inşa ettirilmiştir. Birinci Avlu'da İrene Kilisesi bulunmaktadır (18). Türkler zamanında önce mühimmat deposu olarak kullanılmıştır. Bugün ise artık Silah Müzesi'dir. (17) surlar. (16) dilsizler binası, Demirkapı'ya yakındır. (15) Sultanın idari işlerinin yürütüldüğü bina, bugünkü Çinili Köşk binasıdır ve bu bina da II. Mehmed zamanında yapılmıştır. (14) sultanın kadırgaları için yapılan bina, (13) bir camii, (12) yeniçeri avlusu, (11) ikinci kapı, yani Orta Kapı, (10) ikinci ve üçüncü kapı arasındaki avlu. Bu avluda mutfaklar ve yeniçeri kışlası görülmektedir. Ama görünmeyen kısmında, yani arkada ahırlar bulunmaktadır. İlerlediğimizde yanında bir kule de olan Süleyman'ın Divanı vardır. Burada haritada kemerli büyük bir bina da görülmektedir ki burası belki de II. Mehmed'in camisinin bulunduğu yerdir. (9) sultanın devlet işlerini idare ettiği yer (belki de burası Süleyman tarafından yaptırılan Arz Odası'dır). (8) üçüncü kapı. (7) Çok büyük ve birden fazla kubbesi bulunan bir bina. Burası büyük bir ihtimalle sadece Dillich'in hayal dünyasının ürünüdür, çünkü bu noktaya kadar gidip kendi gözleriyle göremediği kesindir. (6) sultanın sarayı (bugünkü Harem binalarının bulunduğu nokta). (5) Got Sütünü. (4) hayvanat bahçesi. (1) Topkapı. (2) St. Demetrius Kilisesi. (3) kıyıda bulunan Yalı Köşkü.

138 Bâbüssaade.

Topkapı Sarayı'nın Süleyman zamanında inşa edilen kısımları şunlardır: İkinci Avlu'nun Divan kısmı; yine İkinci Avlu'da yanan mutfakların yeniden inşası; Arz Odası; üçüncü kapıdan sonraki köşk ve Harem.

Topkapı Sarayı'nın tarihiyle ilgili bilgileri, sarayın diğer binalarının inşa edildiği tarihi de vererek tamamliyorum: En iç avluda bulunan iki görkemli bina olan Bağdat Köşkü¹³⁹ (Resim 23) ve yıkılan Erivan Köşkü¹⁴⁰ IV. Murad zamanında inşa edilmiştir. Gizemli Doğu'nun insanı cezbeden güzelliklerini içeren ve bugüne kadar Avrupalıların ayağını sokamadığı Harem dairesi 1665 yılında bir yangına kurban gitmiş ve ardından yeniden inşa edilmiştir. Yarımadanın hemen ucunda bulunan ve sonra da demiryolu inşaatına kurban giden Yazlık Köşk 1735'de I. Mahmud zamanında inşa edilmiştir. III. Ahmed 1719 yılında Üçüncü Avlu'da bir kütüphane, Birinci Avluda bir darphane yaptırmıştır. Ve son olarak Abdülmecid döneminde Üçüncü Avlu'da Rokoko tarzında bir bina ve bahçe yapılmıştır.

O dönemlerin seyyahlarının kayıtlarına göre şehir halkın oturduğu evler, son derece sıradan ve hatta yoksul binalardır (Resim 24). Sokaklar dar ve dolambaçlıdır. Protestan bir rahip olan ve Süleyman döneminde İstanbul'da bulunan ve gözlemlerini kendi basit ama yalın üslubuyla kâğıda döken Schweiger'e göre Türklerin oturdukları evler karanlık ve odaları tek bir pencerenin aydınlattığı evlerdir. Pencerele de, ahır pencereleri gibi küçüktürler. Odada ocak vardır. Zenginlerin evleri badanalı taş duvarlardan inşa edilmiştir. Evin etrafı çok yüksek, içeriyi görmeye imkân bırakmayan duvarlarla

139 Topkapı Sarayı içinde bulunan Bağdat Köşkü'nün inşaatını IV. Murat Bağdat seferine giderken başlatmış ve 1639 yılında da yapımı bitirilmiştir. Köşkün planı, kubbeli mekânın dört tane tonozlu mekânla genişletildiği sekizgen şemadan oluşmaktadır (KG).

140 Revan Köşkü, IV. Murad tarafından 1635 yılında, Revan zaferinden sonra yaptırılmıştır (KG).

çevrilidir. Bu duvarların arkasında bir manastırdaki gibi sessizlik hâkimdir. Alman gezginin buradan vardığı sonuç, Rum ve Türk inşaat ustalarının Alman veya İtalyan ustalar gibi iyi evler inşa edemediği yolundadır. Türk evlerinin ahşap kirişlerinin olduğu tespitini de yapar. Direklerin arası tahtalarla kaplanmıştır ve ahşap da kerpiçe sıvanmıştır. Pencereleri kaplayan kafesler ona hapishaneleri hatırlatmıştır. Ve bu evlerdeki mobilya ve eşya azlığı var olan sefaletle işaret etmektedir. Atın dışında ev havyalarının olmayışı da yoksulluğun belirtisidir. Süleyman devrindeki Türk evlerinin temel krokisini de çıkaran Schweiger gözlemlerini yayınlamıştır.

Bizans evlerine dair Süleyman döneminde gezginlerin hiç biri bilgi vermemektedir. Pera ve Galata'daki binalarla ilgili olarak, ise, Fener'dekiler gibi, İtalyan tarzında inşa edilen evlerdir kaydı bulunmaktadır. Yani buradan yola çıkarak şu söylenebilir ki, Bizans sivil ahalisinin oturduğu evlerin önemli kısmı da ahşap binalardı ve bunlar sık sık çıkan yangınlara kurban giden evlerdi. Bunların dışında eğer taş binalar varsa bile bunlar büyük bir ihtimalle Fetih yıllarında çok kötü durumda olduklarından daha sonraki Türk hâkimiyeti altındaki ilk yüzyılda tamamen yenilenmişlerdir.

Bu sebeple olsa gerek, yüz yıl içinde şehir tamamen Türk karakteristiğe sahip bir hale gelmiştir. Oysa şehrin sakinlerinin büyük kısmı bu dönem içinde Türk ırkından değildi ve Türk egemenliği altında hiçbir şey kasten yok edilmedi. Bazı şeyler kendiliğinden harap oldu ve Türkler kullanabildikleri şeyleri de aynen alıp kullandılar.

Şehrin görüntüsünde değişiklikler oldu. Forumlar ve meydanlar kayboldu. Bunların yerine tepelerin silüetlerine minarelerle süslü camii kubbeleri yerleşti. Minareler şehrin gri ya da kahverengi çatılarından oluşan muazzam bir denizin içinden yükselen soğuk yeşil birer ünlem işareti gibiydiler. Tüm

şehir bir yandan da bir kemer gibi dümdüz uzanan ve üzeri burçlarla süslü surla da ortadan bölünmüştü. Bu muazzam görüntü hem renk olarak ve hem de şekil olarak şehrin karakteristikliğini elbette belirliyordu. Bu görüntü dünyanın diğer tüm şehirlerinden de farklıydı. İstanbul sadece bir Doğu şehri değil, onun ötesinde Osmanlı Türk şehriydi. Bu görüntü, Sarayburnu'nun renkli, neşeli haliyle şehrin genel olarak ciddi havasını biraz dağıtıyordu ve görüntüye kara tarafına doğru Eyüp civarında yeşillikler de içeren mezarlıklar ayrı bir renk katıyordu (Resim 42). Bu renkli ve aynı zamanda da sakin görünümü, ritmik ve dinamik silüetiyle bir afiş gibi görkemli duran şehrin önünde de parıltılı yaldızlı bir deniz, fon oluşturuyordu. Sarayburnu'nda gökyüzüyle bütünleşen maviliklerin sarayın altın renkleriyle menevişlendiği doğal kubbesiyle İstanbul şehirlerin şehri haline geliyordu.

Şehrin Bizans zamanındaki dış görüntüsü hakkında pek bir bilgimiz yok. Ancak şehir hakkında yazılanlardan yola çıkarak şunu iddia edebiliriz ki, o zamanların şehir görüntüsü renk ve çizgi olarak Süleyman döneminin şehir görüntüsü kadar sanatsal bir derinlik içermiyordu. Her şeyden önce şehrin görüntüsünün en güzel point de vue-ları¹⁴¹, yani kendi tarz ve renkleriyle tepelere birer taç gibi oturtulan camiiler eksikti. Öte zandan şehrin iki yakasının karakteri de değişmişti; Akropolis'in keskin ve soğuk görüntüsü yerine sarayın renkli ve yumuşak, neredeyse hareketli hatları belirmişti. Şehrin diğer yanında, duvarların dışında ise Rum mezarlıklarının soğukluğunu, çınar ağaçları arasında yükselen türbelerin ve camii kubbelerinin silüetleriyle Eyüp Türk mezarlığının renkli, tebessümlü görüntüsü dengelemişti.

Dış görüntüsüyle paralel bir şekilde şehrin iç görüntüsü de değişmişti. Meydanlar kayboldu, bu meydanlara genellikle

141 Fransızca kıstas, bakış açısı; buradaki anlamı, özellik, şehre özgü noktalar.

camiiiler inşa edildi. Camiiler ve çevrelerindeki onlara bağlı binalar bulundukları bölgelerde bu camiileri şehrin merkezi haline getiriyordu. İki saray da şehir içinde çok önemli ve geniş bir alan kaplıyordu. Bu saraylar, bu alanlarda sarayın bir parçasını oluşturan binalarla birlikte Batı Avrupa şehirlerinin saraylarından farklı, renkli ve cezbedici bir görüntü oluşturunuyordu.

Ayasofya'nın önlerinde ve Hipodrom civarında da yeni bir görüntü oluşmuştu: Meydana binalar yapılmıştı. Ve Bizans saraylarının yerinde artık Türk paşalarının sarayları duruyordu.

Sokakların çoğunluğu Bizans dönemindeki gibi kalmıştı, ancak ana caddelerde görüntü farklılaşıyordu Bizans cadde-lerinin özelliği olan, iki yanda binaların altlarındaki yarı kapalı pasajlar kayboluyor, buralar yeni inşaatlarla kapatılıyor ve bunların yerine ön cephesi tamamen kapalı binaların ardında çitlerle kapalı bahçe duvarları ötesinde çimenli ağaçlı mezarlıklar belirliyordu. Müslüman mezar taşlarıyla dolu mezarlıklarda, türbeler ve küçük camiiler inşa ediliyordu. Köşe başlarında harika çeşmeler, şadırvanlar vardı.

Türk şehirlerinin önemli bir özelliği de olağanüstü çok sayıda hamama sahip olmasıdır. Eski zamanlarda da bu şehirlere giden gezginler, bu binaların büyüklüğü, kubbeye yerleştirilen küçük pencereler yardımıyla gerçekleşen gökyüzüne benzeyen ilginç iç aydınlatması ve hamamın içindeki süslemeler nedeniyle hayranlıklarını gizlememişlerdir. Doğu arkeolojileri üzerine araştırma yapanlar Türklerin bu bina tasarımını nereden aldığı ve bu binanın Bizans kökenli olup olmadığı üzerine çok kafa yormuşlardır. Ancak bu araştırma istenildiği gibi bir netice vermemiştir. Zira bu konuda kafa yoranlar en basit alternatifi, yani Osmanlıların bu bina türünü, birçok başka şeyle birlikte kendileriyle birlikte Doğu'dan getirdiklerini pek

hesaba katmak istemezler. Şurası kesin ki, çok sayıda hamam da İstanbul'un sokaklarının en önemli özelliklerinden biridir.

Sokaklarda bir diğer sık karşılaşılan bina türü de hanlardır. Taştan ya da tuğladan imal edilen bu büyük binalar, temele göre dışarıya doğru taşan katlarıyla ya da taş kolonlar üzerine oturtulan kapalı balkonlarıyla, bazen muazzam kemerli kubbeleriyle, demirli, çeperli ve çivili büyük kapılarıyla her yerde karşınıza çıkabilir. Bu tür binalarla her yerde karşılaşabilirsiniz, ancak en sık bulundukları yerler şehirlerin çarşıların bulunduğu bölgelerdir ve bu bölgelerdeki binalar da zaten diğer yerleşim yerlerine göre ağırlıklı olarak taş binalardır.

Şehir sakinlerinin çoğunluğunun oturduğu ara yollar belki de eski Bizans havasının en fazla korunduğu yerlerdir. Çünkü bu sokakların o zaman da dar olduğunu ve sokaklarda bitişik nizam inşa edilen balkonlu binaların bulunduğunu biliyoruz. Herhalde bu binalar o zaman da ahşap binalardı. Tarih kayıtlarına geçen yangınlar bunu kanıtlıyor. O zamanın kayıtlarında, bu binaların görünüşte nasıl ilkel binalar olduğu (binaların içindeki mobilya ve eşyalar da aslında bunların nasıl kullanıldığı bilinmediği için) eleştiriliyordu. Zira bu şehrin her dönemdeki sakinlerinin bu tür evler yapmalarının sebebi olan pek çok gerekçenin farkında değildiler. Öte yandan bu dolambaçlı, kâh kıvrılarak yokuş yukarı çıkan kâh dolanarak inen bu sokakların hoş atmosferini de hissetmiyorlardı. Dar cepheli gri ya da kahverengi binaların birbirine benzerliği monotonluk yaratmıyor. Onların birbirine benzerliği bir tarz yaratıyor. Sokakların sessizliği onlara bir tür esrarlı bir hava veriyor: Kapılar hep kapalı, evlerin pencereleri kafesli. Güneş bir taraftan gölgeler bir taraftan da hep loş bir ortamda olan yollara parlak çizgiler çekiyor.

Her şey alacalıdır burada. Tezatlar belirginleşiyor. Tesadüfler çoğalıyor. Ancak görüntü asla bulanıklaşmıyor, renkler

uyumunu kaybetmiyor. Her şey açık ve aydınlık bir tebessüm içinde, daha parıltılı bir hale geliyor. Hayat ebedî bir eğlence değil, ama ölüm de ümitsiz bir hüznün anlamına gelmiyor. İstanbul sokaklarında pek çok türbe ve küçük mezarlıklar şehre bir ciddilik ve karakter kazandırıyor.

Büyük Süleyman ve onu takip eden [II.] Selim ve III. Murad'ın saltanatları dönemi Türk İmparatorluğu'nun ve İstanbul'un en parlak dönemi olmuştur. Şehir, daha yüz yıl önce, yani Fetih döneminde bir harabe yığını halindeyken ve o dönemde şehir sakinlerinin nüfusu 100 bini bulmazken, XVI. yüzyıl sonuna gelindiğinde binalarla ve insanlarla dolmuştur. Sultanlar seferlerin ardından nihayet şehre geri dönüp dinlenmeye başladıklarında öylesine renkli ve canlı bir saray hayatı yaratmışlardır ki, bu ihtişam Avrupa'nın değme saraylarında yoktu. Padişahlar hem Doğu'da ve hem de Batı'da inanılmaz bir üne sahiptiler. Her ülkenin saray mensubu iltifatlarla, övgülerle İstanbul'a geliyordu. Kanuni Süleyman zamanından bu yana büyük devletler Osmanlı başkentinde elçilikler açmıştı. Şehir tekrar eski haline dönüyor, Justinianus döneminde olduğu gibi dünyanın merkezi oluyordu, hâlbuki o zamandan beri dünyanın kendisi de büyümüştü.

Doğal olarak şehir Avrupa ve Asya arasındaki mal değiş tokuşunun ana merkezi olma özelliğini de muhafaza etmişti. Şehir piyasanın en değerli mallarının alınıp satıldığı yerd; bu şehir köle ve altın ticaretinin merkeziydi. Doğu'nun ve Batı'nın müteşebbisleri soluğu burada almışlardı; zenginler alış veriş etmek için, yoksullar da biraz para kazanmak için geliyorlardı. Hindistan'dan İngiltere'ye kadar mallar gemilerle, kervanlarla, ordularla getiriliyor, götürülüyordu. Oluk oluk para akıyordu şehre. Elbette şehir de bunun etkisiyle yenileniyor, imar ediliyordu. Bu olumlu büyümenin etkisiyle Süleyman zamanında, şehrin surlarının içinde, Galata-Pera'da,

Üsküdar'da ve Boğaziçi boyunca yerleşen sakinlerinin nüfusu yarım milyonu aşmıştı.

Şehrin kendisi, insan işgücünün, hem düşünsel ve hem de maddî üretimin tüketicisiydi. Zaferler devam ederken, sultanlar ordularının başında seferlere çıkarken, imparatorluğun hem iç ve hem de dış düzenini bilfiil kurup muhafaza ederken durum buydu. Ve şehir tükettiği her şeyin yeniden gelmesini talep ediyordu. Tabii bir süreçti bu. Ancak Süleyman'ın halefleri kendilerini ülkenin askerî ve sivil idaresinden dışlamaya başladıklarında, şehrin taleplerini artık ihtiyaçlar değil lüks tüketim belirlemeye başlamıştı. Seferler de artık orduyu bir şeylerle meşgul etmek için yapılır olmuştu. İmparatorluğun sınırları da artık sadece para ve köle sağlamak için yeni kaynaklar bulmak üzere genişletilmeye çalışılıyordu. Yani imparatorluk kendi iç dinamiklerinin doğal sınırlarını da aşarak genişlemeye çalışılıyordu ve tüm bunların sonucu olarak elbette bir geri dönüşün olması kaçınılmazdı.

İmparatorluk, tâ ilk başlardan bu yana sadece saldırgan bir siyaset üzerine oturtulmuştu. Savunma söz konusu değildi. Diğer yandan inat ve tüketime vurgu vardı ve konsildasyon ya da var olanın korunup güçlendirilmesi gündeme gelmemişti. Türk ırkı asker bir millettir. Bunun ötesinde en fazla hayvancılıkla uğraşırdı. Tarım bile onun işi değildi. Ticaret alanında tüketiciydi. Zanaatta ise sipariş veren ya da yönlendiren taraf olmuştu. Askerî seferler Türk milletinin severek giriştiği bir işti. Görece kısa bir süre içinde Türklük, bir etnik ulustan politik bir ulus haline gelmişti. Aynen Macarlar gibi. Bir zamanlar Anadolu'da küçük bir boyken hısım boylardan, savaştıkları ve hatta yenildikleri Moğollardan, Tatarlardan, özellikle Selçuklu Türklerinden, sonra Türkmenlerden, Özbeklerden sürekli güç almışlardı. Bu destekler sayesinde hızlı zaferler kazanmışlar, bu zaferleri daimî hale getirmişlerdi. Daha sonraları Avrupa

içlerine akmaya başladıklarında bütün bu güçleri aynı potada eritmeyi başarmış, tabii yollardan iç içe geçtikleri diğer ırklarla birlikte yürümüşler ya da sultanlarının dâhice idaresiyle ve planlı olarak hazırlanan ve gerçekleştirilen nüfus yerleştirmeleriyle kendi aralarına katılan yabancı ırkları da idare etmişlerdi. Ancak bunun gerçekleştirilmesinde elbette İslam dininin de özel bir yeri vardı.

Gördüğümüz gibi İstanbul yüz yıl içinde harabe bir şehirden, sürekli imar edilen ve nüfusu artan bir şehir haline gelmişti. Hatta düşman tavırlar içinde olan Batı milletlerinin gözlemlerine göre bile, İslam Türk Devleti orijinal Rum nüfus ve onun kilisesi üzerinde olağanüstü bir baskı uygulamadan da şehir Türk özelliklerini kazanmıştı. Ancak bundan da önemlisi savaş alanlarındaki ve politika alanındaki başarılarının yanı sıra kültürel üstünlüğü ve dinamikliği de halkları kendisine çekiyor, onlarda hayranlık uyandırıyor. Onlar, İslam dinini gönüllü olarak kabul ediyorlar, Osmanlı milletinin bir parçası olmaya çalışıyorlardı. Çünkü böyle olursa iktidarı paylaşabilecekler, ondan pay alabilecekler, servet ve başarı sahibi olabileceklerdi.

Türk halkı nüfusu fazla olmayan bir halktı. Diğerlerini kabul edip, kendi bünyesinde eritme sınırları da belliydi. Dış genişlemenin artık durulacağı, imparatorluk içinde yoğun iç faaliyetlerin ya da gerilemenin başlayacağı dönemin gelmesi kaçınılmazdı.

Osmanlı hanedanının Süleyman'a gelinceye kadar saltanat süren her sultanı hem fetihler ve hem de imar için gerekli faaliyetleri sürdürebilecek dâhilerdi. Ancak barış döneminin iç istikrarını sağlamak için ülkenin daha büyük devlet adamlarına ve hatta ülkeyi imar edecek daha kalabalık ve modern işgücüne ihtiyacı vardı. Ama her şeyden önce, imparatorluğun

güç kaynaklarını bu alana yönlendirecek, gerekli uzmanları harekete geçirebilecek sultanlar gerekiyordu.

Ancak sürecin bu aşamasında ülke o zamana kadar kendisini terketmeyen talihini yitirdi. Osmanlı hanedanı tam da en gerekli zamanda gerektiği kadar büyük çapta sultanlar çıkaramamaya başladı.

Avrupa'nın özellikle de batı bölgelerini XVI. yüzyılda etkisi altına alan büyük Rönesans fırtınası Osmanlı topraklarını hiç ama hiç etkilememişti. Bu öyle bir fırtınaydı ki sadece eski dönemlerin klasik kültürünün yeniden canlanması değil, aynı zamanda ulusların ruhlarının yeniden dirilmesi idi. Bu öyle bir reform hareketiydi ki, kilisenin vicdanının yeniden canlanması, kırılma noktalarının netleşmesi değil, halkın öz bilincine kavuşması, üzerindeki baskıyı atarak kendi olağanüstü gücünün farkına varması, insanlık onuru için ayağa kalkması ve köleliği reddetmesi idi. Ve işte Avrupa'nın batı ülkelerinin halkları -kitleler olarak değil, orta katmanlar ve burjuvalar olarak- kendi güçlerinin farkına varmaya başladıklarında ülkeler kendi kaderlerini kendileri tayin edebilmek için ya da en azından bu konuda söz sahibi olabilmek için harekete geçtiklerinde Osmanlı topraklarında her şey değişmeksizin aynı kalıyordu. Sultanlar İslam dininin en üst yetkilisi olan halife sıfatıyla görev yapıyor ve ülke olarak sadece Osmanlı var oluyordu. Türk milletinin adı bile anılmıyordu. Batı ülkelerinde daha ilk başlardan beri mutlak hâkimiyet uygulayan kralların ya da imparatorların veya beylerin yanında asiller sınıfı, kilise veya toprak ağaları katmanları bulunurdu ve bunlar hiç olmazsa bir yere kadar millî vicdanın yaratabileceği dengeleme unsurunu hayata geçirebilirlerdi. Ancak Osmanlı'da bu hiç olmamıştı. Ülkeyi tek bir insan, tek bir güç yönetmekteydi. İmparatorluğun kaderi sorumluluk da almadan tek bir eldeydi. Ancak sultanların bu dâhice, bilinçli ve bütün ülkeyi

kapsayan idaresi bir şekilde sekteye uğrayacak olursa, bu konuda etki yapabilecek millî bir güç bulunmamaktaydı. Avrupa'da saldırıya uğrayan ve yenilen milletlerin savaşında dejeneren olmuş sultanlar ve bu nedenle de moralini kaybetmiş bir Osmanlı idaresinin çaresizliği kaçınılmazdı.

Dışarıda kazanılan başarılar Süleyman'ın ölümünden sonra da bir süre daha devam etti. Bu durum sultan ve imparatorluk açısından yanıltıcıydı ve onlar da kolayca bu yanılgının etkisi altına girdiler. Dışarıdan bakıldığında Osmanlı Türk imparatorluğu henüz aynı şekilde parıldamaktaydı. Bu durum uzunca bir süre, ülkede iç potansiyellerin azaldığı gerçeğini gözlerden saklamıştı. Sultan Süleyman tarafından yetiştirilen büyük devlet adamlarının ölümünün ardından gelen kuşak henüz ülkeyi seleflerinin yöntemleriyle idare etmeye devam etti. XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başları İstanbul'da imar çalışmalarının henüz aynı şekilde devam ettiği yıllardı. Belki de kültür alanındaki faaliyetler duraklama döneminin başladığını ilk olarak farketmişlerdi. Henüz çok küçük olsa da gerileme ve çürüme sürecinin en küçük işaretlerini aldıklarında içe kapanıp kendi varlıklarını korumaya yöneldiler. Bir bahçeye yeni fidanlar dikilmediği zaman var olan eski ağaçlar daha büyük hale gelir ve büyümeleriyle bahçedeki yok oluş sürecini durdurmaya çalışırlar. 1609-1614 yılları arasında inşa edilen Sultan Ahmed Camii¹⁴² (Resim 25) ve 1615-1665 yılları arasında inşa edilen Valide Sultan Camii (genellikle Yeni Camii olarak anılır)¹⁴³ yeni bir özellik içermemekteydi. Bir şeyin aşılması veya yeni bir ümit anlamına gelmemekteydiler.

142 1609-1616 yılları arasında I. Ahmed tarafından, Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırılmıştır (KG).

143 Yeni Cami ya da Valide Sultan Camii'nin, Eminönü'nde 1597 yılında Sultan III. Murad'ın eşi Safiye Sultan'ın emriyle inşasına başlanıp 1665'te IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından tamamlanmıştır. Osmanlı dönemi Türk mimarisinde yapımı en uzun sürede tamamlanabilen camii olarak bilinir (KG).

Ancak onların varlığı XVI. yüzyılın büyük kazanımlarının birinçili olarak vurgulanmasıydı.

Bu iki olağanüstü büyük bina şehrin Süleyman döneminde oluşan çehresini nihaî olarak tamamlayan bir özellik taşımaktaydı. Sultan Ahmed [Camii,] deniz tarafından bakıldığında Hipodrom tarafındaki boşluğu dolduruyor, Ayasofya önündeki meydanı kapatıyordu. Bizans abidesinin ona denk düşen bir eşi oluyordu. Yeni Camii ise çarşı bölgesine yine deniz tarafından bakıldığında ortaya çıkan boşluğu tamamlıyor ve rıhtımlar bölgesine mükemmel bir arka plan sunuyordu.

Otuz yıllık savaşın ardından gerileme dönemi, artık durdurulamayan ve giderek sürüklenmeye dönüşen bir süreç oldu. Belki bu süreçte, XVIII. yüzyılın ortalarındaki dönemde ülke biraz nefeslenebildi, ama o da bir anlıktı. Sultan III. Ahmed ülkesinin her şeyden önce bir iç yenilenmeye ihtiyacı olduğunu kavramıştı ve ne iyi ki talihsiz İran savaşının¹⁴⁴ ardından bir intikam değil, barış sürecini gündeme getirdi. Patrona Halil isyanında sultan tahtını kaybetti ve sürecin bedelini üç damadını ve sadrazamını kaybederek ödedi, ama oğlu¹⁴⁵ Mahmud, Arnavut Patrona Halil'i alaşağı edip isyanı bastırmayı başardı. İmparatorluğun tüm düşmanlarıyla barış anlaşmaları imzaladı. Ülkenin malî durumunu düzeltti ve tekrar imar çalışmaları gündeme geldi.

İmparatorluğun en uzak köşelerindeki değişiklikleri bile hemen hisseden İstanbul, avantajlı dönemden derhal yararlanmayı başarmıştı. Uzunca bir zamandır ihmal edilen dış

144 1720 yıllardaki Osmanlı-İran savaşları kastedilmektedir. İlk başta Osmanlılar başarı kazanmış ve sonradan İran toparlanarak karşı taarruza geçmiştir (KG).

145 I. Mahmud, III. Ahmed'in değil II. Mustafa'nın oğludur. 1754'e kadar tahtta kalmıştır (KG).

görüntüsünü elden geçirmeye, eskiyen kıyafetlerini yenilemeye, yıprananların yerine yenilerini yerleştirmeye başlamıştı. İşte bu süreçte Osmanlı Türk Barok tarzı doğdu.

En ilginç Rönesanslardan biriydi bu; zira bu sürecin öncesinde doğal bir dönüşüm aşaması yaşanmamıştı. Birden dışarıdan yabancı etkilerin atağı sonucu gelişmişti. Hem de iki yönden: Bir yandan Fransa'dan o dönemde en şaşıla, en renkli dönemini yaşayan Kral Louis'in kültürü, diğeryandan da Nadir Şah'ın döneminde ve zaferlerinin etkisiyle yeni Fars millî kültürünün geliştiğı İran'dan aynı zamanda Rönesans etkisi ulaştı.

Bu iki akım İstanbul'da kesişti. Bu şehir, bu tarihlerde tekrar etkileri bünyesine kabul eden ve onu dönüştüren bir şehirdi. İmparatorluğun kısa, neredeyse yarım yüzyıllık barış döneminde bu şehirde büyük sanat eserleri doğdu.

Ancak bunlar dev sanat eserleri değildi. Süsleyen, restore eden, yeni yaratılan değil, güzelleştirilen eserlerdi. Şehrin bugün hâlâ mevcut olan iç mekân temel süsleme motiflerinin önemli bir kısmı bu dönem Türk Barok tarzının ürünüdür.

1750-1754 yılları arasında Nuruosmaniye Camii inşa edildi.¹⁴⁶ Yüzyılı aşkın bir süre sonrasında inşa edilen ilk büyük sultan camiisidir. Ve aynı zamanda ilk Barok camiidir. 1773-1789 yılları arasında Laleli Camii inşa edildi.¹⁴⁷ Bu İstanbul'un son büyük camiisidir. Ancak bu dönem dev eserler veren bir dönem değildir. Bu iki camii şehrin genel görünüşü ile ilgili olarak hiçbir önemli değişiklik yaratmayacaktır. Anlaşılan bu

146 Nuruosmaniye Camii, 1749-1755 yıllarında inşa edilmiş ilk Osmanlı Barok özellikli camii olarak Çemberlitaş'ta, Kapalıçarşı girişinde yer alır. Yer aldığı alanda daha önce Fatma Hatun Mescidi bulunmaktaydı. Camiinin inşasına I. Mahmud'un emriyle başlandı, fakat onun ölümünden sonra III. Osman zamanında "Nûr-u Osmânî" adıyla tamamlandı (KG).

147 Laleli Camii, 1760-1764 yılları arasında III. Mustafa tarafından inşa ettirilmiş (KG).

inşaatlar var olan ihtiyaçların tatminine yönelik bir inşaat değil, daha çok gerileme döneminin gerileyen sanatının geçmiş büyük dönemlere öykünmesini dile getiren bilinçli bir özlemdir.

Ama bu dönemin gerçek sanatsal faaliyeti olarak, şehir süsleme sanatı kendine yer buldu. Bunlar arasında en akılda kalan sanatsal abideler III. Ahmed'in üç çeşmesidir; bunlardan birincisi Tophane Çeşmesi, ikincisi Arapkapı Çeşmesi¹⁴⁸ ve üçüncüsü de Babiâli'de Ayasofya'da Bâb-ı Hümayun'un önündeki Sultan Ahmed Çeşmesi'dir (Resim 26). Her üç anıt da Osmanlı Türk çeşme sanatının en önde gelen temsilcileri arasındadır. Her üç çeşme de (ki bunlardan ilk ikisi belli ölçüde harap olsa da ve de restorasyonları son derece aptalca gerçekleştirilmiş olarak günümüze kalsa da) çok eskilerden kalan ve çok sağlıklı olan şu düşüncenin kanıtıdır; bu tür sanatsal eserler tek başına var olma amacıyla yapılmaz. Yani sanatın araçları ve biçimleri, gerçekleştirilen binanın yararı için kullanılır. Hem yapı ve madde, hem biçim, hem çizim ve hem de renk, sadece bir tek şeyin sanatsal olarak çerçevesinin hazırlanması için kullanılır. Yani başka biçimde de tekrarlayacak olursak, burada gördüğümüz, Ortaçağ Hristiyanlığı dönemine damgasını vuran ve onu hem doğallığıyla hem sanatsal içtenliğiyle muazzam bir şekilde yücelten sağlıklı görüştür. Bu tarz, sanatı insan ruhuna yakınlaştırmaktadır ve işte bundan uzaklaşan Avrupa Rönesansı bu nedenle doğduğu anda bile ya da sonraki çöküşünün filizlerini kendi içinde barındırmaktaydı.

Bu çeşmeler, hem içerik ve hem de biçim olarak, şekillenmeleriyle, çizim ve renkleriyle ve oluşturuldukları materyallerle asil ve narin oluşlarının yanı sıra aynı zamanda sıcaklık ve Doğu cazibesi taşımaları anlamında da özeldiler ve bu

148 Tophane Çeşmesi, I. Mahmud tarafından 1732 yılında yaptırılmıştır. Metinde "Arapkapı çeşmesi" olarak anılan Azapkapı Çeşmesi de yine I. Mahmud tarafından 1732/1733 yılında inşa ettirilmiştir (KG).

sebeple de Roma'nın ünlü Rönesans çeşmelerinin de üzerinde yer almaktaydılar.

Bu büyük çeşme abidelerinin yanı sıra şehrin çok değişik bölgelerinde, bilhassa da ana caddeler üzerinde, sokakların kavşak noktalarında veya binaların dış duvarları üzerine inşa edilmiş şekilde irili ufaklı çok sayıda küçük çeşme de benzer atmosferi yansıtmaktadır ki sayısı gerçekten çok fazla olan bu çeşmelerin sıralamasına burada girmek mümkün görünmemektedir (Resim 27 ve 28).

Bu sanatsal yaratım, güneşli Asya'nın önemli ama bir anlamda da Batı'ya doğru kazandığı son mevzi olmuştu. Bu aynı zamanda dekadens ama rafine Fransız zevkleriyle de bir buluşmaydı.

Bu dönem pek çok irili ufaklı türbe ve mescid inşası da gündeme gelmiştir. Ama özellikle Fatih Camii'nin restorasyonunu¹⁴⁹ burada anmak gerekir. Bu dönemin en önemli ödevi buydu ve bunu da hakkıyla yerine getirdikleri söylenebilir.

Ancak bu içe yönelik huzurlu, sakin ve her şeyin yeniden organizasyonunu amaçlayan faaliyet uzun bir süre devam etmedi.

1772 yılında Polonya'nın tarihindeki birinci bölünme süreci başladığında, bunun bir sonucu olarak Osmanlılar Ruslarla ölümcül bir savaşa tutuştu ve bunun devamında da ülke Büyük Petro'nun (Peter) varisleri olan çarlarla İstanbul için hayat memat kavgasına girişmek zorunda kaldı. Öyle ki bu savaş, çarların bilinçli Rus halkı tarafından belki de sonsuza kadar tahtlarından alaşağı edilmesine kadar da sürdü.

149 Fatih Camii'nin 1766 depreminde yıkılması üzerine III. Mustafa tarafından tekrar inşa ettirilmesi kastedilmektedir.

IV. İSTANBUL VE MODERN BÜYÜK ŞEHİRLERİN SORUNLARI

Eğer Galata Kulesi'nden doğru Haliç istikametinde İstanbul'a gün batımı civarında bakacak olursak (Resim 29) kızıla çalan gökyüzünde şehrin silüetini görürüz. Yeşilimsi bir renk alan muhteşem kubbelerin yanında kiliselerin parlak beyaz duvarları gözümüze çarpar. Sayısız ev gri kahverengi tonlardadır ve camii binaları yeşil ağaçlar arasından yükselir. Bütün şehrin kadife gibi ama karanlık tonlardaki kütlesi deniz tarafından sarmalanır. Sarayburnu'ndan uzaklardaki Eyüp'e doğru denizin parıltılı yansımalarını görürsünüz. İşte, akşamın eflatun rengindeki tülleriyle kaplanan şehrin bu görüntüsüyle karşılaşınca yüreğinizin sızlamaması mümkün değildir.

Ya da gözlerimizin önüne sabahı getirelim; daha suların üzerinde sabah sisleri dururken ve şehir de yarı yarıya sislerin arasına gömülmüşken ve bu sisin muğlaklığından keskin minareler yükselirken, geride şehrin sıcak kitlesi hissedilirken, üzerleri kırmızı kahverengi kiremitlerle kaplı sayısız kubbeler birbirinin yanında, birbirinin üzerinde sıralanırken birden sinsi güney rüzgârlarının dağıttığını ve masmavi gökyüzünün ortaya çıkıverdiğini farkedeceksiniz. Sanki çocukluk günlerimizin dünyasını ısıtan sıcacık bir masal evreninde bulunduğunuzu hissedeceksiniz ve inanılmaz bir çelişki gibi birden kilise çanları çalmaya başlayacak. Bu çanların arasında

minarelerde ezan okuyan müezzinlerin titrek, yürekten gelen vakur sesi yankılanacak.

Bu manzaranın yanında Dillich ya da Loricsh haritalarına (Resim 19) bakacak olursak, ki bu haritalar Haliç tarafını, yani Galata ya da Pera'dan bakıldığında şehri göstermektedirler, haritaları şehrin asıl görüntüsüyle karşılaştırdığımızda bunları sahte ve çirkin bulmamız kaçınılmazdır. Oysa bu haritalar güzel bir şehri şekillendirmektedirler. Parlak, görkemli, bugüne göre daha eksiksiz bir şehri anlatmaktadırlar. Çizimler mükemmeldir. Hatta Lorichs haritası sanatsal anlamda da mükemmeldir. Gördüğü şehrin manzarasını, İstanbul'u, Dersaadet'i, , Sultan Süleyman'ın şehrini yansıtmıştır.

O haritalarda bir zamanların Topkapı Sarayı'nın kulelerinin ötesinde deniz kıyısı boyunca hisarlar ve onları birbirine bağlayan surlar hâlâ ayakta idi. Bu surlar, Haliç boyunca bir uçtan bir uca Ayvansaray'a¹⁵⁰ kadar uzanmakta, sonra da orada karadaki surlara bağlanmaktaydılar. Bu surlar, şehri, Sahebe Eyüp'ten ve oradaki çınarlarla kaplı mezarlıktan da ayırmaktaydı. Bu surlardan, Sarayburnu'ndan Blachernon'a¹⁵¹ ve Ayvansaray'a kadar bugüne artık eser kalmamıştır. Ama Sarayburnu'ndan Yeni Köprü'ye kadar olan kıyı şeridi -ki bir zamanlar burası şehrin en güzel kıyısıydı- bugün artık kültür adına var olan her güzel şeyin en anlamsız bir şekilde nasıl bozulabileceğinin kanıtıdır. Bunlar uygarlık adına bir şeyin nasıl yok edilebileceğini, çirkinleştirilebileceğini, yıkılabileceğini

150 Ayvansaray, İstanbul'un Fatih İlçesi'ne bağlı mahallelerden biridir ve Haliç'in güney tarafında kurulmuştur. Ayvansaray'da Bizans ve Osmanlı döneminden pek çok tarihi eser bulunur, bunlar Atik Mustafa Paşa Camii, Tekfur Sarayı kalıntıları ve Blakhernai Sarayı (KG).

151 Blakhernai Sarayı, bir ana salon ve ona bağlı bir pavyonun, yani *triklinosun* bulunduğu küçük bir konut olarak inşa edilmiş, sonradan üç tane daha *triklinos* eklenerek büyütülmüştür. İmparator buraya genellikle deniz yoluyla geliyordu. Blakhernai Sarayı kompleksinden günümüze ulaşan tek yapı Tekfur Sarayıdır (KG).

göstermektedir. Tüm bu güzellikleri yok eden şey ise demir-yolundan başkası değildir.

Çok da eski olmayan bir zamanda gri ve işlemeli duvarların ardından, harika bahçelerdeki ağaç dallarının arasından bir çiçek gibi yükselen sarayların olduğu alanlarda bugün yıkılan duvarlar, bir yırtık gibi açılan bahçelerde inşa edilen birbirinden sıradan binalar, kirli depolar, kazanlar bulunmaktadır. Bir zamanlar mermerlerle çevrelenen rıhtımlarda narin gemilerin, kayıkların halatla bağlandığı iskelelerde bugün artık isli buharlı gemiler ve hantal yük tekneleri depolara ve gümrüklere yük boşaltmaktadırlar.

Bu belki de İstanbul için uygarlığın acımasız elinin neden olduğu en dramatik değişiktir. Yeniden inşa etmek için neden olunan yıkım ürkütücüdür. En azından bu değişikliğin çok belirgin olduğu kuşkusuzdur.

Deniz kıyısındaki surların körfeze doğru nedenli ya da nedensiz yıkılmış olması, bunların yerine zaman zaman başka binaların inşa edilmesi -ki bunların amacı ya da inşaatın nedeni de belirgin değil- bu kıyıyı bugün dünyanın en yoksul ve en sefil hayatının sürüldüğü kıyılar haline getirmiştir. Ancak bu, sarayın altlarındaki uygarlık kadar etki yapmıyor.

Ayasofya ve Yeni Köprü arasında var olan görüntünün bazı noktalarını saymazsak -mesela yeni polis “sarayı” merkezi -ki bu bina Arap ya da Endülüs stilinde inşa edilmiştir- Seraskerlik (Savunma Bakanlığı binaları) ya da Maliye Nezareti binaları ve kışlalar yaygın binaları ve yarattıkları kasvetli havayla Bâyezid ve Süleymaniye camiilerinin yarattığı narin siluete ağır zararlar vermişlerdir. Hâlbuki bir zamanlar Serasker Meydanı¹⁵², Bizans’ın Konstantinopolis şehrinin en

152 Günümüzdeki Beyazıt Meydanı havalisi.

görmekli meydanaıdı. Daha sonra da Osmanlı sultanlarının ilk sarayı olan Eski Saray'ın köşklerinin ağaçlar içinde yükseldiği meydanaıdı.

Süleymaniye'den sonra şehrin görüntüsü çok fazla zarar görmemiştir. İnce minareleriyle Şehzâde Camii ve biraz daha ilerdeki Mehmed Paşa Camii'nin kubbeleri ve minareleri bugün de aynı eski zamanlardaki gibi göğe yükselmektedirler. Fatih Camii de tepede yüksek ve beyaz renkli duvarlarıyla koyu renk ağaçlar ve gri binalar denizinden başını gökyüzüne uzatmaktadır. Bu görüntüyü ciddi bir şekilde rahatsız edecek hiçbir unsur göze çarpmamaktadır. Binaların arasında biraz kaybolmuş gibi dursa da Selimiye'nin¹⁵³ basit dikdörtgen kubbesi yerini almaktadır. Ötelerde ise şehrin esrarlı havası içinde, gri surların çemberini kıran Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihri-mah Sultan için yaptırdığı camii bir serap gibi yükselmektedir.

Ne iyi ki, kırmızı tuğladan inşa edilen, eski Helen tarzının ve zevkinin bugün artık modası geçmiş Rum Ulusal Mektebi binaları buradan görünmemektedir.

Uzaktaki tepenin yamaçlarında, üzerinde dört köşe kuleler ve testere dişleri gibi aralıklar olan Bizans surları tepeden denize doğru kademeli bir şekilde inmektedir. Bu surlar geride kalan binbeşyüz yılda nasıl var olmuşlarsa, aynı şekilde uysal, eğimli ve dönerek aşağılara uzanarak dünyanın en gürürlü şehrinin çepeçevre kuşatmaktadırlar. Bunun da ötesinde ise gözümüze çarpan kara ınar ağaçlarının arasından yükselen beyaz kubbe, yani Eyüp bulunmaktadır.

Şehrin Marmara Denizi tarafından bakıldığında önümüze çıkan görüntüsü hep mütevazı olmuştur. Her ne kadar Halie göre daha kötü olmasa da insanda hep bu etkiyi bırakır. Deniz tarafından şehri çevreleyen surların kalıntıları hâlâ burada

153 Yavuz Sultan Selim Camii.

durmaktadır. Bu şekliyle, yani harabe olarak bile orada var olmaları aslında körfez tarafında bu surlara ne kadar çok ihtiyaç olduğunu hissettirmesi açısından da ilginçtir. Bu taraftan bakıldığında şehrin görüntüsünü çok ciddi bir şekilde bozan ve oraya hiç yakışmayan bir bina vardır: Sahte klasik Adliye Nezareti binası. Bu bina, Sultan Ahmed Camii ve Ayasofya'nın asil görüntüsünün arasına sokulmaktadır (Resim 30).

Bu görüntü kelimelerle ifade edilemez, mantıklı bir değerlendirmesi yapılamaz. Neden bu kadar güzel ve bu kadar muazzam olduğunun açıklaması yoktur. Çünkü buna benzer başka bir görüntü de bulunamaz. İnsanî ölçülerde, insan elinin yarattığı hiçbir eser bu birliktelikle kıyaslanamaz. İnsan bu görüntünün varlığını olduğu gibi kabul ediyor. Başka da bir izahı yok.

Sadece bu durumu tespit etmekle yetiniyoruz.

Şehrin o yakasındaki her nokta, gerektiği şekilde ve gerektiği kadar vurgulanıyor. Buna uygun olarak da tepenin üzerindeki muazzam eserler yerini almış oluyor. Her birinin yükseldiği kitle silueti eşsiz bir şekilde kendini var ediyor. Aralarında bir rekabet de göremiyorsunuz. Çevrelerindeki karanlık binalar denizinden, kendi beyaz gri duvarlarıyla sıcak gökyüzüne doğru yükseliyorlar. Her biri ayrı ayrı da harikulade bir görüntü sergilediğinden şehrin genel manzarasının bütünlüğünde de bir dengesizlik yaratmazlar. Buna niçin sebep olmadıklarını kolay bir şekilde açıklayabileceğimi sanmıyorum. Belki yerleştirildikleri mekânın uygunluğu, şehrin coğrafyası -tatlı ve dalgalı bir eğim içinde olan ve Sarayburnu'ndan kara istikametinde hep yükselen bir arazi mevcuttur-, renkler ve tonlar, burada var olan her bir faktörün diğerlerini desteklemesine yardımcı olmaktadır ve bu da büyük uyumu yaratmaktadır.

Şehrin sokaklarının oluşturduğu ağ ve sistem şehrin genel manzarası içinde hiçbir yerden farkedilmemektedir. Yani

sokaklar kendi olası dolambaçlı şekilleriyle şehrin huzurlu havasını asla bozmamaktadırlar. Burada bu havayı bölen çizgilere şekillere ihtiyaç duyulmamaktadır.

İstanbul'un dışarıdan, uzaktan manzarasında, siluetin dışında renkler ve şehrin görüntüsündeki lekeler önemli yer tutmaktadır. Hatta renkler olmadan da sadece tonlarla bile birinci sınıf bir görüntüdür. Tonlardan biri gökyüzü, diğeri şehir ve sonuncu da denizdir. Şehri oluşturan tondan bir tek camilerin açık renk lekeleri yükselmektedir.

Renklerle bakıldığında alımlı, çizgilerle bakıldığında basit ama karakteristik, bazı yerlerde afiş gibi ve her halükarda da bir tiyatro dekoru havasındadır.

Bir afiş gibi alımlıdır bu şehir. Sanki mimarları tarafından ellerindeki tüm imkânlarla dış görüntüsü göz önünde bulundurularak inşa edilmiş gibi bir hava yaratmaktadır. Oysa dış görüntü ve renk etkisi kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu, şehrin içyapısının ya da planının bire bir izdüşümüdür sadece. Bu yapı, mimarlar tarafından geride kalan binbeşyüz yıl boyunca sadece gerekli olanın inşa edilmesiyle ve de bu yaratıcıların sağduyularına kulak vermeleri suretiyle ortaya çıkmıştır. Yani moda olan aşırılıklara taviz vermemişler, kışkırtmalara kapılmamışlardır.

Şehrin hayatına damga vuran yol Yeni Köprü'den Ayasofya Meydanı'na doğru giden, buradan Beyazıt Meydanı'na uzanan, orada ikiye ayrılan yoldur. Yol, bu kavşak noktasında tepenin doruk noktalarından ilerler ki bu aslında Bizans döneminin ana yoluyla denk düşmektedir. Şehrin tabii merkezi şimdi de eski zamanlarda olduğu gibi Ayasofya Meydanı'dır. Yollar ağı aradan geçen binbeşyüz yıl boyunca değişmemiştir ve büyük bir ihtimalle ilerde de şehrin içyapısının temeli olarak kalmaya devam edecektir. Var olan sistem geçmiş tarafından yaratılmıştır. Aradan geçen zaman zarfında doğruluğu kanıtlanmıştır ve

büyük bir ihtimalle gelecekte de yerinde kalmaya devam edecektir. Çünkü var olan çözüm *doğal* bir çözümdür.

Şehrin dış görüntüsünü belirleyen, bir ressamın fırçasından çıkmışçasına algısı, şehrin iç görüntüsü açısından bakıldığında da geçerlidir. Sokakların, meydanların görüntüsü de klasik görüntü değil ressam görüntüsüdür (aslında bu kavramlar, doğada diğer sanatlarda olduğu gibi rahat kullanılmazlar). Burada görüntüyü tarif etmek için bir ressam fırçasından çıkma tanımlamasını kullanıyorsak, bu, doğrudan bu görüntünün romantik olduğu anlamına gelmez. Bu durum bazı Ortaçağ örneklerinde de görülmekle birlikte İstanbul'da da geçerlidir. Özellikle de büyük sultanların adlarını taşıyan camiilerin çevresinde tabii, ağırbaşlı resimler halinde kendini göstermektedir. Doğal olarak burada söz konusu olan arazi yapısı da klasik "vue"ların kendiliğinden ortaya çıkmasına imkân vermemektedir. Zira bunlar genellikle düzlük, ovalık yerlerde oluşturulan şehirlerde daha çok görünmektedir. Bu yapı Paris'ten bu yana, gerekli olsa da olmasa da, pek çok yerde kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İstanbul'da ana bulvarlar oluşturma fikrine Roma'dan buraya gelen İmparator [Büyük] Konstantin bile sıcak bakmamıştır ve İstanbul'un düz tek bir yolu bile yoktur ve olamaz da.

Yine de Ayasofya'dan Beyazıt'a kadar ilerleyen Divanyolu, bilhassa da Dikilitaş yöresi kendine özgü güzelliği içinde eşsiz bir görüntü sergilemektedir (Resim 31, 32 ve 33). Atik Ali Paşa Camii¹⁵⁴, Sultan Mahmud Türbesi¹⁵⁵ ve bunların karşısındaki

154 Atik Ali Paşa Camii, İstanbul'un Fatih İlçesi Çemberlitaş Mahallesi'nde Yeniçeriler Caddesi üzerinde bulunan camiidir ve 1496'da yapılmıştır. Ana kubbesi, bir yarım ve dört adet küçük kubbe ile desteklemiştir. Kubbe tamburundaki 16 pencere ile diğer kubbelerdeki pencere açıklıkları camiinin aydınlık görüntüsüne katkı sağlamış (KG)

155 II. Mahmud Türbesi, Osmanlı padişahı Abdülmecid'in babası II. Mahmud için İstanbul'da inşa ettirdiği ve sonradan diğer padişah ve hanedan üyelerinin de gömüldüğü bir türbedir. 1840 yılında tamamlanan türbe Divanyolu

türbeler, etraflarındaki küçük bahçelerle, küçük mezarlıklarla, yolun üzerine doğru sarkan dev yüzyıllık çınar ağaçlarıyla, arada mütevazı iki katlı evleriyle, kavşak noktasındaki büyük dikilitaşıyla, yol kıyısındaki bir iki kuyuyla eşsiz bir görüntü sunar. İşte dolambaçlı ve yamaç yukarı devam eden yolun üzerindeki “point”ler bunlardır. Burada temel atmosferi rahatsız eden tek bir şey gözümüze çarpmaz. Her şey tabii ve basittir. Burada bin yıl önce yapılan ve dün inşa edilen arasında uyum görürsünüz. Bunun sebebi engin mühendislik bilgisi, dâhi mimarlık ya da fikir yürütme değildir. Çünkü mesela Ortaçağ’a ait bir tapınakta, eğer doğal olarak oraya intibak ettirilmemişse, barok tarzda bir sunak görmezsiniz.

Bugünkü anayol, Beyazıt’tan Şehzade Sokağı boyunca (Resim 34) Fatih Camii’ne götürür. Ve bu yol şehirdeki en eski, en geçmişe sâdık ve en Türk kalmış sokaklarından biridir (ama burada şunu itiraf etmeliyim ki, çok kötü ve harap bir durumdadır). Burada Valens Sukemeri civarında başlayan ve tramvayın son durağında biten yanmış mahalle bölgesi görüntüyü son derece bozmaktadır. Zira oralar yeniden düzenlenmiş ve buna göre inşaatlar, yeni sokaklar, meydanlar yapılmıştır. Buralar göze monoton görünür; düz, düzgün, geniş ve bir şablon usulü yapılan yerlerdir. Yeni yapılmış binalar da bir tarzı olmayan düz binalardır. Bu bölge kederli bir hava yaratır ve aslında daha da yaygınlaştığında daha da kederli olacaktır (Burası Budapeşte’deki “Çikago” Semti’nin Türk versiyonu gibidir¹⁵⁶).

Caddesi’nde yer almaktadır. Binanın yanındaki avlu 1860 yıllarında hazireye (türbeye bağlı mezarlık) dönüştürülmüş ve devlet adamları ve yazarlar, şairler bu avluya defnedilmişlerdir (KG).

- 156 Budapeşte’de Damjanich Sokak-Arena (Dózsa György) Caddesi-Csömöri (Thököly) Caddesi ve Rottenbiller Sokak arasındaki bölge kastediliyor. Burada 1896-1989 yılları arasında düz ve paralel sokaklar oluşturularak düzgün bir mahalle yaratılmış ve bu mahallede genellikle üç katlı, avlulu kiralık dairelerin bulunduğu konutlar inşa edilmiştir. Bu bölge halk arasında çok hızlı geliştiği

Ancak Fatih Camii'nden Edirnekapi'ya kadar olan ana cadde şiiirsel bir görüntüye sahiptir. Bu bölgede karşıımıza yüz-yıllar öncesinin başka bir İstanbul görüntüsü çıkar. Farklı ve henüz ayakta olan bir bölgedir bu. Sesiz sokaklar, büyük bahçeler, harabe ya da düzgün duvarlar ardında, ağaçların arasında saklanan konaklar vardır (varlıklı Türkler sahip oldukları zenginliklerle asla böbürlenmezler). Daha sonra iki katlı, cumbalı, yol boyunca sıralanan evler görürsünüz. Ardından pencereleri kafesli, bronz kapıları ve üzerinde koca tokmakları olan evler gelir. Sonra köy usulü ağaçlıklı küçük mezarlıklar çıkar. Buralar pek çok küçük türbeler ve yosunlu duvarlarla çevrilmiş küçük camiiler de içerir. Sokakta bakkal falan çok nadirdir. Burada oturanlar varlıklıdır. Eski bilgelikler taşıyan Doğu insanlarıdır. Burada akşam ezanından sonra sokaklar tenhalaşır, sessizleşir ve sokaklar, lambalar da olmadığı için karanlıktır. Bu bölgede kadınlar çarşaflarındaki peçeleri asla yüzlerinden kaldırmazlar.

Ayasofya'dan Edirnekapi'ya kadar uzanan yol güzergâhı üzerinde, İstanbul'un bütün diğer semtlerinde var olan sokakların özelliklerini bulmak mümkündür. Doğal olarak şehirdeki değişimlerin önüne geçmek mümkün değil. Pek çok yerde kombinasyonlar farklı şekilde gündeme gelmekte ve elbette arazinin de her bölgede farklı olduğunu burada belirtmekte yarar var.

İşte tam da bu özellik İstanbul'u Avrupa'nın pek çok modern şehirden temelde farklılaştıran bir ortam yaratıyor. Bu şehirlerde birimlerin sonsuz farklılığını yaratan bir süreç kendini gösteriyor. Bu, hem inşaat malzemelerinde ve hem de yapılarda ve tarzlarda ortaya çıkıyor. Son on yıllarda ortaya çıkan bazı sokaklarda, herhangi bir konuda birbirine benzeyen,

için, son çabuk yapılan Chicago Sokağı'na atıfla Çikago bölgesi olarak adlandırılmıştır. Yoksa Amerika'nın yer altı dünyasıyla ünlü şehriyle bir ilişkisi yoktur.

tarz olarak bir diğeri anımsatan iki bina görmek neredeyse mümkün değil. Buna Budapeşte'nin merkezini (yeni inşa edilen sokaklarıyla) ve de en son oluşturulan Ráday Caddesi'ni¹⁵⁷ örnek verebiliriz. Ancak buralara özgü tek tek binalardaki farklılaşma bütünsel olarak sokağa ya da caddeye sanatsal bir özellik kazandırmıyor; huzursuz, ama canlı değil, rahatsız edici ve doğal olarak eğlendirici değil ve sonuçta can sıkıcı.

İstanbul sokaklarının iki tarafındaki konutların inşa edildikleri malzemeler, binaların yapısı, biçimi bütün şehirdekiler birbirleriyle kıyaslandığında aralarında çok az fark olduğu görünür. Tür olarak bakıldığında çok fazla değil, tarz olarak da farklılar göstermezler, hatta tip bakımından da aralarında fark yok. Birbirleri arasına nasıl yerleştirildiklerine bakıldığında da neredeyse aynılar. Ama buna rağmen İstanbul'da sokakların görüntüsü asla sıkıcı değil. Hep bir değişim taşıyorlar ve insana huzur veriyorlar. Basit, doğal, sakin ve neşeliler. Yani tam Doğu insanların yüzü gibi.

Sanırım gerçeğe ulaşmanın yolu insandan yola çıkarak onun oturduğu evi ya da şehrin sakinlerinden yola çıkarak o insanların yaşadığı şehri (bu tersinden de doğru olabilir) ele almaktır. Biri diğeri tamamen kapsar ve açıklar. Bizim modern şehirlerimiz, yani sürekli acelesi olan, telaş içinde yaşayan, bir yerden bir yere ulaşmaya çalışan, çok şey bilen, çok şey öğrenmeye uğraşan, ama buna rağmen (ve belki de bu yüzden) yüzeysel kalan çorak insanlarımızı yansıtmaktadır. Nasıldır şehirlerimizde sokaklar? Çok çeşitli evleriyle, iyi ama standartlaşmış hayat tarzıyla, edinilen bilimle, uygarlıkla, sahip olamadığı tarzla, alçakgönüllülüğünden uzak sükseyle, ama kederli ve soluk bir çoraklık içimdedir.

157 Ráday Caddesi'ndeki ve çevresindeki saray türü binalar 1910'lu yıllarda inşa edilmeye başlanmıştır.

İstanbul'un ana caddeleri Avrupa ölçüleriyle bakıldığında çok geniş sayılmazlar. Ancak bu genişlikle bile şimdiye kadar var olan trafik açısından tamamen yeterli görülmüşlerdir. Yolum iki yanındaki cephesi dar konutlarla da bir uyum göstermişlerdir. Eğer bu yolları Avrupa standartlarına göre ve şu an uygulamada olan şehircilik planlarına göre genişletecek olsak (30-50 metre) bu durumda yolların genişlemesine paralel olarak her şeyin yeniden oranlanması gerekecektir. Hâlbuki bu oransal görüntü burada binbeşyüz yıl içinde ortaya çıkmıştır. Bugün bu yolların ortalama genişliği 10-15 metredir. Kaldırımların genişliği ise 1,5 ve 3 metre arasındadır. Buna paralel olarak bitişik nizam dizilen evler genellikle iki katlıdır ve kat başına da yükseklikleri 3 metredir. *Ancak bu şehrin dünyaca ünlü mimarî eserleri de bu ölçülerle orantılıdır. Ve bu mimarî şaheserleri değiştirme şansı da bulunmamaktadır.*

Sokakların sahip oldukları karakter tipi açısından bakıldığında, yani şehrin iç görüntüsü anlamında, birbirinden hem alan olarak ve hem de karakter olarak farklılık içeren en az dört ayrı bölge saptamak mümkündür (bundan daha az değildir, ama daha fazla olabilir).

Birinci bölge, yarımada'nın tam tepesindeki kısmı içermektedir. Bu alan şehrin diğer alanlarından Kapalıçarşı, Beyazıt Meydanı ve Kumkapı'yı birbirine bağlayan hatla ayrılır. Ancak benim tanımlamamda Serasker Meydanı ve çevresiyle birlikte Süleymaniye de buraya dâhildir.

Geçmişte olduğu gibi bugün itibarıyla de şehrin en önemli bölgesi burasıdır. Son dönemlere kadar padişahın ve İslam dünyası halifesinin sarayı olan Topkapı Sarayı da buradadır. Burası bir zamanlar duvarlarla diğer kısımlardan ayrılan başlı başına bir şehir gibiydi. Ancak bugün artık bu duvarların önemli bir kısmı yıkılmıştır. Şehrin tek garı da burada

bulunmaktadır.¹⁵⁸ Yine Osmanlı Müzesi, nezaretler, üniversite, belediye binası, polis müdürlüğü, Asya devletlerinin büyükelçiliklerinin köşkleri, otel binaları, birçok okul, kütüphane ve müze de bu bölgededir. Osmanlı'nın bütün bilim ve kültür merkezleri de buradadır. Başkentin bütün medya merkezi de buradadır; gazetelerin yazı işleri, yayınevleri, matbaalar, kitapçılar. Ama hem devlet bürokratlarının ve hem de ordu kademelerinin en önemli temsilcilerinin köşkleri de buradadır (Bunlardan bir kısmı ise daha büyük olan Pera bölgesinde ya da boğaz sırtlarında veya Üsküdar'da oturmaktadırlar). Yani görece küçük olan bu alan şehrin ve hatta imparatorluğun en önemli kültür merkezlerinin, yerel idarî, siyasî ve temsil gücü olan kurumlarının ve organlarının kendilerine yer buldukları bir alandır. Ancak bu bölge geçmişte olduğu gibi bugün de en fazla değişiklik ve dönüşüm yaşayan, belli bir düzenlenme kapsamında kurallara göre yapılandırılan bir bölgedir. Buna bağlı olarak özellikle son on yıllarda uygarlık adına gerçekleştirilen dönüşümler bir zamanlar çok parlak ve sanatsal olan şehrin görüntüsüne zarar vermiştir. Bugün en büyük asimetrik görüntü, çelişki, tarz ve equalik farklılıklar buradadır. Bu durumun kurallara bağlanmaya çalışılması, nihaî bir sonuca ulaşmaya gayret edilmesi en zor, en hassas bir görevdir ve bu dönüşümün bir an önce hayata geçirilmesi ise şehrin düzenlenmesi açısından kaçınılmazdır.

Şehrin ikinci bölgesi, tipik taş binalarıyla ve kendine özgü Ortaçağ dönemini yansıtan sanatsal sokak görüntüsüyle *çarşı bölgesidir* (Resim 44, 45 ve 50). Bu bölgede tek bir konut ya da resmî bina bulunmamaktadır. Tamamen çarşı binalarından,

158 İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan demiryolunun son noktası olarak, İstanbul Eminönü'nde bulunan Sirkeci Garı'nın temel taşı Baron Hirsch'in kontrolüyle gerçekleştirilmiş Orient Ekspres'inin parçası olarak 1888'de yerine konulmuş, garın açılış töreni II. Abdülhamid Han döneminde 3 Kasım 1890'da düzenlenmiştir (KG).

kervansaraylardan ve hanlardan oluşmaktadır. Büyük Çarşı olarak da adlandırılan Bedesten çevresinde birkaç metrelik dar sokakların etrafında 4-5 katlı taş binalar yükselmektedir. Bunların altlarında, içleri atölye ve dükkânlarla dolu pasajlar vardır. Mısır Çarşısı ayrı bir binada yer almaktadır. Burası baharat pazarıdır. Bu bölgenin görüntüsü biraz İtalya'yı andırmaktadır ama aynı zamanda Ortaçağ döneminin Doğu havası vardır ve işte bunlar yan yana gelince de tipik İstanbul görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Burası tek tek binaların inşasında kullanılan en basit ve hatta en ilkel çözümlerle sanatsaldır.

Şehrin üçüncü bölgesi, bu iki bölgeden dışarıya doğru Lykos Deresi ve Haliç arasındaki bölgedir ve burası surlara kadar devam eder. Bu bölge de tamamen Türk tarzı ve konut olarak işlev gören binalardan oluşmaktadır. Dar, hatta çok dar sokaklarla, genellikle kıvrımlı, bazen yamaç yukarı uzanan bazen yokuş aşağı kıvrımlanan yollarla dolu olan bu bölgede sokakların iki tarafında iskeleti ahşaptan yapılmış ve çoğu kez de bir, ama bazen de iki katlı evler sıralanmaktadır.

Batı Avrupa'da uygarlık dışı ve çirkinlik ifadesi olarak şehir hakkında yazılmış her kitapta, her broşürde ve her tanıtımda yer bulan tasvirlerin olduğu İstanbul, bu bölgedir. Evet, sokakların çok dar olduğu doğrudur. Ahşap binalar da çok sağlıklı değildir, dahası bu evler için yangın tehlikesi de büyüktür. Ancak tüm bunlara karşın bu evler, bu bölge güzeldir, bir şekilde alımlıdır ve en önemlisi de bir karaktere sahiptir. Yani oraya özgü, bir yerde gördüğünüzde tanıyabileceğiniz bir karaktere sahiptirler.

Evler, yan yana sıralanmaktadırlar. Aralarındaki mesafe çok dardır. Sokak üzerinde bir çizgi oluştururlar, içerde ya da dışarıda kalmazlar. Çatılarının yüksekliği istisnasız aynıdır. Bu özellik sokakların çiziminde ortaya çıkan huzuru veren özelliklerden biridir. Ve sokakların inişli çıkışlı ve dolambaçlı

olması da sokakların monotonlaşmasına engel olur (Resim 36, 37 ve 46).

Bu coğrafyadaki parlak ışık özellikleri dikkate alındığında, bir Avrupa şehrindeki tipik bir konutun sahip olduğu mimarî içinde bulunan keskin ışık ve gölge özelliklerinin İstanbul'un sokak görüntüsünü bozacağı kesindir. Burada bugün var olan bu sokaklar kendi ışık ve gölge dağılım özellikleriyle son derece huzurlu ve sanatsaldırlar (Resim 47).

Direkler, kolonlar, ayaklar ve istinat duvarları ve pencere-lerin önlerindeki çıkıntılar, binaların ön cephelerindeki sükûneti kesintiye uğratmıyorlar. Sokağın görüntüsüne hareket ve değişiklik getiren sadece binaların üst katlarının alt kata göre sokağa taşması ya da bazı balkonların kapatılarak oluşan cum-balar yahut bazı pencerelerin bir balkon gibi sokağa taşması oluyor. Binaların çatılarında, damın altını kaplayan duvarlar yok, sadece çatıların altında biraz dışarı doğru taşan su gider kanallarını görüyorsunuz. Bu da tüm binalarda aynı yükseklikte yapıldığından sokağın dolambaçlı gidişini takip eden tek bir gölgelik gibi yol boyunca kesintisiz devam ediyor ve perspektif etkisini oluşturuyor. Ancak cumbaların hem yatay ve hem de dikey biçimde oluşturdukları gölgeler, bu ortamda bir monotonluk ortaya çıkmasını engelliyor.

İstanbul'da sokaklar asla can sıkıcı değildir. Tam tersine huzur dolu ve sakin bir ruh hali verir. Bu sokaklarda insanı rahatsız edecek bir şey bulamazsınız. Görüntünün sürekli değiştiği bu ortam, ışıkların ve gölgelerin oyununda, perspektif olarak da hatları ve sokağın lekelerini ortaya çıkaran bir değişiklik arz eder, ancak bu görüntü değişikliğinde tezat yoktur. Beyaz, sıcak bir ton kahverengi ve grilerin uyumunda sokağa düşen mavi ton gölgeler ve gökyüzünün bu dar sokaklara yansıttığı parıltı yol boyunca büyüleyici bir tablo oluşturur.

Bu tablo Türk şehir düzenleyicilerinin, mimarlarının yeni İstanbul'u yaratırken asla göz ardı edemeyeceği bir tablodur.

Ve son olarak şehrin dördüncü bölgesine gelirsek, bu bölge Lykos'un sağ kıyısında yer alan bölgedir. Bu bölge hem sanat açısından ve hem de diğer bazı hususlara göre de şehrin en az değer verilen bölgesidir. Bugün de bu bölge yoksulluğun bölgesidir.

Kelimenin Avrupa'da içerdiği anlamıyla bakacak olursak, Türkleşen İstanbul'da ne herhangi bir meydan ve ne de park vardır. Bunlardan hiç birine ihtiyaç da duyulmamıştır aslında. Ticaret, çarşı ve pazarlarda (ki bunlar bugünkü büyük kapalı alışveriş merkezlerinin atasıdır), deniz kıyısında veya sokaklarda gerçekleşmekteydi.

Bizans zamanında Konstantinopolis Şehri'nin meydanları ve forumları o zamanlar birer politik ya da yerel idarî merkez gibi çalışıyorlardı ve çoğu kez bu alanların temsil işlevleri de vardı. Roma modeli örnek olarak alınarak ortaya çıkarılan imparatorluk yapısı içinde her şeye hâkim olan imparatorun yanı sıra bazen onun yanında ama çoğu kez onun karşında yer alan bir güç olarak başkentin ahalisi de büyük bir güç odağı oluşturmaktaydı. Devlet hazinesinin her gün halka, yaklaşık 80 bin kişiye bedava ekmek ya da buğday dağıtması gerekiyordu. Eğer bir sebeple bu gıda dağıtma işleminde bir aksama ortaya çıkarsa (mesela Mısır'da buğday hasadının yeterli olmaması gibi bir nedenle) bu durum imparator için hemen bir tehdit unsuru olabiliyordu, zira bu, tahtını kaybetmesi anlamına gelebildiği gibi hayatına da mâl olabilirdi. İşte forumlar bu kadar büyük bir güce sahip olan halkın bir araya gelebilecekleri yerlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle de ilk zamanlarda olmak üzere bu halkı tanımıyordu. Türk ahalinin ise bir iradesi veya söz hakkı yoktu. Başkent halkı bir araya gelemezdi, sirke, Hipodrom'a veya tiyatroya gidemezdi. Sultanı göreve getiremediği gibi, onu görevden alma gibi bir yetkisi de yoktu. Bu hak halkın değil, bir şekilde yeniçeri ağalarının elindeydi. Yeniçerilerin toplanma yerleri, kışlaları, ocakları da Etmeydanı'ndaydı¹⁵⁹. Bu şehri ele geçiren Türklerin ilk işi şehrin büyük meydanlarına binalar inşa etmek olmuştur. Ancak bunu yaparken, bu meydanların şehre sağladığı nefes alma imkânını da ortadan kaldırmamışlardır. Büyük forum olan Theodisanum alanının arazisinin bir kısmına çok eski zamanlarda yıkılmış olan Eski Saray inşa olunur. Yani aslında meydan biçim değiştirip, etrafı duvarlarla çevrili bir bahçe haline getirilir. Bu bahçede korulukların arasında yer yer köşkler ve diğer bazı binalar bulunmaktaydı. Ardından da bunların yanına, geniş avlulara, çeşmelere sahip olan ve meydan gibi geniş sokaklarla birbirinden ayrılarak halka açık bir bölge oluşturan Bâyezid ve Süleymaniye camiileri inşa edilecektir (Resim 38). Büyük camiilerin tamamı, hatta küçük camiiler de dâhil olmak üzere her camiinin etrafı avlularla, bahçelerle ve hatta meydanlarla kaplıydı. Bu camiilerin etrafında (aynen eski manastırlar gibi) içlerinde okullar ve başka kültürel kurumlar olan külliyeler de vardı ve bunlar da avlulara bahçelere sahipti. İşte bu camiilerin ve külliyelerin yerleştikleri alanlar Batılı anlamda meydan olarak tanımlanmasalar da aslında hem sağlık açısından ve hem de estetik kriterler açısından bizim meydan olarak nitelendirdiğimiz yerlerin işlevini yerine getiren alanlardı. Bizans Augustaion'u¹⁶⁰ Ayasofya Meydanı da Türkler zamanında tamamen imara açılmıştı. Ancak yakın zamanlarda çıkan bü-

159 Metinde, "Atmeydanı".

160 Antikçağ ve Ortaçağ Konstantinopolis Şehri'nin, Doğu Roma ve Bizans İmparatorluğu başkentinin en önemli, geç Bizans dönemine kadar yaşayan tören

yük bir yangın sonucunda burası tamamen yerle bir olmuştur. Şehrin diğer meydanları da aradan geçen zaman boyunca imara açılmışlardır.

İslam dininin kanunlarına göre bu toplumun kadınları ve kızları, Avrupa toplumsal hayatına tamamen yabancı olan harem hayatında yaşamak zorundadırlar. Bu durum onları neredeyse tamamen dört duvar arasında süren bir hayata zorladığı gibi, öte yandan da çocuk bakımı ve yetiştirmeyi de ev sınırları içinde gerçekleşen bir faaliyete dönüştürmüştür. Yani parklara ve meydanlara en fazla ihtiyacı olabilecek kesim, zaten bundan faydalanamayacak bir durumdaydı.

Diğer taraftan sağlık açısından bakıldığında da İstanbul'un doğası nedeniyle meydanlara ve parklara çok ihtiyacı olduğu söylenemez. Şehrin yerleştiği üçgen şeklindeki alan iki taraftan denizle çevrilmektedir. Şehrin havası da tozlu değildir. Sürekli nemli ve bazen güneyden ya da Karadeniz yönünden esen bir rüzgâr altındadır. Bu nedenle de şehrin havası en dar sokaklarda bile bizim geniş caddelerin bulunduğu ovaların üzerine inşa edilen şehirlerimizden ve hatta Budapeşte'den bile daha temizdir. Gezilecek alanları ise bütün dünyayı kıskandıracak kadar çoktur.

Evlerin durumu ise yakın zamanlara kadar herhangi bir Batı şehrindekiyle kıyaslandığında daha iyi durumda idi. Son zamanlarda inşa edilen ve çok çirkin bir görüntüye sahip olan birkaç bina dışında burada kiralık ev bilinen tanınan bir kavram değildi. Batı şehirlerinin en ciddi sorunlarından biri olan apartmanlar burada son yıllarda ortaya çıkmaya başladı. Geleneksel Türk ailesi her zaman kendine ait bir arsa üzerinde inşa ettiği bağımsız bir evde oturmuştur ve bu bugün de böyledir. Toplumun ileri gelen beyleri etrafı duvarlarla çevrili ve

meydanı, Augustaion idi. Günümüzdeki, Ayasofya ve Sultanahmet Meydanı arasında bulunuyordu (KG).

son derece büyük bahçe içerisine inşa edilen konaklarda yaşamaktadırlar. Ama daha mütevazı gelir düzeyine sahip olan şehir sakinleri de bahçesinde birkaç ağaç ya da bir iki çiçek bulunan, küçük de olsa bahçeli bir evde oturmayı tercih ederler.

Bütün bunlar göz önüne alındığında kanımca eski İstanbul'un konut ve şehir kültürü Batılı uzmanların ve onların önde gelenleri olan İngilizlerin bu konuda ideal olarak gördükleri hedefleri gerçekleştirmişlerdir. Yani devasa apartmanlar, toplu konutlar yerine şehirlerde de küçük evleri temel alan konut modelini hayata geçirmişlerdir. Bu tür bahçeli konutlarda bir çatı altında en fazla 2-3 aile oturmaktadır.

Kişi başına düşen ortalama hava açısından bakıldığında kuşkusuz bu oran İstanbul'da diğer Batılı büyük şehirlerle karşılaştırıldığında onlardan bir hayli yüksektir. Hem de buradaki havanın niteliği de bambaşkadır. Her ne kadar İstanbul'da son zamanlara kadar kamuya açık tek bir park, açık bir bahçe ya da meydan bulunmuyor olsa da şehir yine de dünyanın en havadar ağaçlıklı ve sağlıklı kentidir diyebiliriz (Resim 39).

Şurası da bir geçek ki günümüzde İstanbul'da fabrika ya da büyük toplu konutlar gibi yerleşim merkezleri bulunmamaktadır.

Bu şehir bugünkü Türkiye'ye miras olarak kalmıştır. Biraz yıpranmış, biraz eskimiş, biraz harap olmuştur. Kimi yerlerde de eski ışığını yitirmiş, canlılığını kaybetmiştir. Tıpkı, onun kıymetini bilmeyen barbarların çizmesi altında yıpranan, delik deşik olan eski ve değerli bir halı gibidir. Üzerinde oluşan bu delikler daha sonra yoksul mirasçılar tarafından adi fabrika iplikleriyle tamir edilmeye çalışılmıştır, ancak yer yer bu delikler hâlâ mevcuttur (Resim 40). Ancak temel, yerli yerindedir. Bu şehir, Osmanlı Türk mimarisinin eşsiz bir hazinesi

olmaya devam etmektedir. O kültürün bugün hâlâ ayakta olan bir parçası ve gelecek kuşakların da temel taşıdır.

Şurası bir gerçek ki, İstanbul modern bir şehir değildir. Uygarlık düzeyi ve kültürel gelişmesi XVIII. yy sonlarından itibaren yavaşlamış ve XIX. yy sonlarında da durmuştur. Yani bu tarih aslında Avrupa'daki şehirlerin cüsselerinin büyüye- rek büyük şehir haline geldikleri, dev adımlarla bugün hayal etmesi bile güç olan seviyelere doğru ilerlemeye başladıkları dönemdir.

Bu şehir ülkeyle birlikte içe kapanmıştır. Çünkü ilerleme- den korkmuştur (Resim 41). Bu hasta insanlarda da var olan korkudur. Zamanın ağır ritminin onun üzerinden geçmesin- den korkarak içe kapanma içgüdüsüdür.

Ancak buna rağmen hayat gelip kendisini bulmuştur. Onun önünden, bir süreliğine saklanmak mümkün olsa da tamamen kaçıp kurtulmak mümkün değildir. Osmanlı, son 50-60 yılı neredeyse uyuyarak geçirmiştir. Şimdi ise kısa süre içinde ka- çırdığı her şeyi bir an önce yapabilmeye, Avrupa toplumları- nın yarım yüzyıl içinde elde ettiklerini bütün gücünü kullana- rak hayata geçirmeye çalışmaktadır. Her şeyden önce mutlaka modern İstanbul'un yaratılması zorunludur.

Şayet bu şehri yaratılan bir sanat eseri olarak kabul edecek olursak, bu durumda şehri bütün diğer sanat ürünleri gibi tek bir varlık, bütünsel bir eser olarak algılamak gerekecektir. Yani burada söz konusu olan tek tek bazı bölümler değil, binalarıyla, sokak ve meydanlarıyla bütünsel bir şeydir. Nasıl ki tek bina- ları ele aldığımızda bu binaları taş, tuğla, ahşap kısım, pen- cere, çatı, baca vb gibi parçalara ayırmadan değerlendiriyorsak,

yani tüm bunların teknik ve inşaat malzemesi olarak bina tarafından içerildiğini kabul ediyorsak, İstanbul'u da parça parça değil, bir bütün olarak görüp kabul etmek gerekmektedir. Bu şehir, elbette bir inşaat yaratım kompozisyonu olarak, insan sanatının muhteşem bir örneği olarak estetik kaygıların yanı sıra fonksiyonel beklentileri de yerine getirmek durumundadır. Gerçek kültür dönemlerinde bu iki kriter her sanat eserinin olmazsa olmaz parçasıdır. "Sanat sanat içindir" gibi yalanlar üzerine oturtulan görüşler bazı dekadens dönemlerin çaresizliğinin bir ifadesinden başka bir şey değildir.

Tek tek evler ele alındığında insanın beklentisi bu evlerin sadece göze hoş gelmesi değil aynı zamanda kullanım açısından da sağlığa uygun ve ekonomik olmasıdır (yani başka türlü söyleyecek olursak üretim maliyetinin hayattaki getiriyle orantılı olmasıdır). Bu ilke tek tek binalarda olduğu gibi bütün olarak bir şehir için de geçerlidir. Yani bir şehir hakkında ancak hem işlevsellik ve ulaşım hem sağlıksal hem de ekonomik gibi kriterlere uygun olduğu zaman, bu hususlardaki beklentilere yanıt verdiği zaman iyi bir yaratımdır diyebiliriz.

Ancak tüm bu koşullara uygun olup olmadığı konusunda bir araştırma yaparken gözden ırak tutmamamız gereken bir diğer husus da şehrin bütünsel bir inşaat eseri olarak nasıl bir kompozisyona sahip olduğu, tek tek binalarının yarattığı sanatsal havadır ve bunun hem bu eseri yaratan insanlar ve hem de tarihsel dönem olarak mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir.

Bu, belki de teknik anlamda ve sanatsal anlamdaki en büyük sorundur ve bunu eski büyük kültürler ve uygarlıklar farklı biçimlerde halletmişlerdir. Bu meselenin çözümü her zaman bilinçli ve hesaplı da olmamıştır. Belki de büyük mekanizmaları harekete geçirmeden, sadece tarz konusunda sezgisel hislerle ve sükûnetin doğallığıyla bu sorunun üstesinden

gelmişlerdir. Acele etmeden, bir şeylerin panik içinde üstesinden gelmeye çalışmadan, zorlanarak fikir geliştirmeye uğraşmadan doğallıkla ve bir şeye inanmanın gücüyle yapmışlardır.

Ancak geçen yüzyılda ve özellikle de geride kalan yüzyılın son elli yılında ortaya çıkan şehirlere göz atacak olursak ister istemez şu tespiti yapmak zorunda kalırız. Bu şehirler pratik hayatın en önemli taleplerini bile yerine getirmede zorlanmışlardır ki bu talepler sosyal kalkınmanın önemli sorunları haline gelmektedirler ve yine bunlar teknik bilgilerle artık üstesinden gelinebilecek sorunlardır. Bu nedenle de bu konularda bile zorlanan şehirler sanatsal beklentilere ve taleplere cevap vermekten de hayli uzaktırlar.

Sanayinin gelişmesi ve bu sürece bağlı olarak ticaret kapasitesinin de artması bir yandan parasal hareketlenmeyi çok hızlandırmış, diğer yandan da nüfusun baş döndürücü bir hızla şehirlerde toplanmasına sebep olmuştur. Bu ise şehirlerin sorunlarının katmerleşmesine yol açmıştır. Sorunlar ve bunların üstesinden gelinmesi yolundaki ödevler o kadar hızlı bir şekilde artmıştır ki, şehirlerin idareleri ve şehir düzenlemeleri asla bu sorunlara ortaya çıktığı anda cevap verebilecek imkânı bulamamıştır. Zamanında çözülemeyen meseleler da alıp başını gitmiş, yeni zorluklar yaratmıştır. Yüzyıllardır kendi mecrası içinde gelişen mimarî kaygılar ve teknik ilkeler bugünden yarına önemsiz hale gelmişlerdir -ve hâlâ da gelmeye devam etmektedirler-. Dünya çapında geleneksel olarak geçmişte ortaya çıkan kurumlar da aynı erozyonu yaşamaktadırlar. Ancak eski ve artık dönemi kapandığı düşünülen ilkelerin yerine bugüne kadar yenileri konulamamaktadır. *Eski şehir artık yoktur, ama yerine yenisi de doğmamıştır.*

Geride kalan birkaç on yıl içinde nüfusu milyon civarında olan pek çok şehir birkaç milyonluk şehir haline gelmiştir. Ama

bunlar arasında modern ihtiyaçları da giderme konusunda başarılı gerçek bir büyük ehir hâlâ doğmamıştır.

Nasıl ki kalabalık ve sağlıksız hayat tarzı, sağlıksız beslenme koşulları ve alışkanlıkları, yetersiz hava, kötü aydınlatma karşısında doktorlar ve sağlık hizmetleri, bozulan şehirlerin talihsiz insanlarını tedavi etmeye çalışırlarken üzerinden geledikleri asıl sorunları göz ardı etmeye çalışırlarsa, biz de bu büyük ehirlerle ilgili olarak benzer çaresizlikler içindeyiz. Bir şeyleri yıkıyor, yeniden yapıyoruz, kesip biçip yamalıyoruz, genişletip sistem yaratmaya çalışıyoruz. Ancak şurası bir gerçek ki, modern uygarlık bugün hâlâ gerçek büyük şehirlerin sorunlarının üstesinden gelebilmiş değildir. Hâlbuki ehir mimarisi ve planlaması hakkında geride kalan dönemlerin hiçbirinde bu kadar çok yazılıp çizilmemiştir. Diğer yandan ise, bu konuda bir özümleme olmadan bana göre sorunun üzerinden gelebilmek de mümkün görünmemektedir. Büyük ehir dur durak bilmeden yeni teknik ödevler önümüze koyarken, giderek daha da hızlı bir şekilde gler alırken, ileriye doğru, daha ne tür beklentiler ve talepler olacağı konusunda tahmin bile yapılamazken büyük şehirlerin nasıl olması gerektiği konusunda kurallar belirlemenin çok anlamı olabileceğini sanmıyorum. Burada sistemden ve kurallardan bahse derken ehir imarıyla ilgili teknik kıstasları kastettik. Oysa bu şehirlerin sanatsal sorunlarının çözümü de dev olarak önümüzde durmaktadır.

Batı'nın büyük şehirlerine bu açıdan göz attığımızda ister istemez akla şu soru gelir: Bu sorunların çözümü nerde gerçek anlamda gerçekleşmiştir ya da özüne nerede yaklaşılabilmiştir?

Sanırım bu soruya cevap ararken gerçeğe de yaklaşmış olacağız. Zannedersenem yavaş yavaş ve orantılı bir şekilde gelişerek

büyüyen şehirler, yani sağlam bir merkeze sahip olan şehirler modern büyük şehir özelliklerine daha yakındırlar. Buna karşılık mazisi kısa olan şehirler, çok hızlı bir şekilde gelişen, azmanlaşan şehirler, ortaya çıkan sorunların daha zor bir şekilde üstesinden gelinebildiği şehirlerdir.

Bu söylediklerim ilk bakışta çok iddialı gibi gelebilir. Zira bugün kabul ettiğimiz kültür teorisine ve uygarlık tezlerine ve özellikle de teknolojiyle ilgili inandığımız doğrulara ve hatta genel mantığa ters düşüyor gibi algılanabilir. Çünkü modern bir şehrin ortaya çıkaracağı ödevler, eğer ayakaltında eski kurumlar, modası geçmiş gelenekler, duygusal bağlar bulunmuyorsa daha çabuk çözülebilecek problemler olarak görülebilir ve denebilir ki, şayet modern bilim modern uygarlıkla bütünleşirse “kendiliğinden” şehri sorunsuz bir şekilde kolayca modern bir şehir haline getirebilir.

Mesela New York’da, Chicago’da ve hatta kısmen Berlin’de bu böyle olmuştur.

Ama işte tam da bu örnekler aslında benim söylediklerimi de doğrulamaktadır. Çünkü yukarıda sıraladığım şehirlerin ideal şehirler olduğunu kim söyleyebilir? Zira herkes bilmektedir ki, Berlin New York’tan üstündür, Viyana Berlin’den üstündür ve Paris de Viyana’dan üstündür.

Kimi şehirlerin içyapılarını incelediğimizde bunlar arasında eskiden inşa edilen kısımların estetik açısından sorunları daha iyi çözülebildiğine tanık oluyoruz. Mesela Vinaya’da bu konudaki sınır “Ring”dir. Onun dış kısmında bulunan her şey sadece sayı, istatistik ve tekniktir. Şehir açısından estetik ise onun içinde kalan kısımlarında bulunmaktadır. Ve bizim genç Budapeşte’imizde de bu özellik -Budin Kalesi bölgesi dışında- Andrassy Caddesi’nde değil, bugün artık kötü durumda

olan şehir merkezinde de Rákóczi Caddesi'nin iç kısımlarında bulunmaktadır.

Ama acaba modern insan bu soruna neden bir çare aramadı ya da bulamadı? Yani bu meselenin üzerinden bir türlü neden gelememiştir?

Çünkü bu sorun çözülemeyecek bir sorun değildir.

Bu soruya yine bir soruyla yanıt vermek istiyorum; modern sanatla ilgili olarak ortaya çıkan sorunlardan niçin daha tek bir sorun bile çözülememiştir?

Herhangi birine cevap verilebildiğini düşünüyor musunuz?

Çağımızda mimarîde, heykelde ya da resimde çağımıza özgü bir tarz ortaya çıkabilmiş midir? Burada söz konusu olan sadece bazı moda akımları değil midir? Ya da biraz daha yumuşatarak söyleyecek olursam, söz konusu olan sadece bazı stillerin denenmesi değil midir? Bir anıt değeri taşıyan mimarî bir yapıtın ideali Hamburg'daki dev "Bismark" heykeli mi olmalı¹⁶¹ (ki en iyi örnek olarak bu gösterilir) ya da Berlin'deki "Hinderburg"¹⁶² mu olmalı (en yeni olarak da bu anılır)? Kanaatimce burada söz konusu olan eserlerde anıtsal ya da sanatsal kaygılardan çok söz konusu olan bu eserlerin sahip oldukları dev boyutları olmuştur.

Bana göre burada adı anılan yapıtların ne kadar büyük eserler olduğu vurgulanırken sanatsal ve anıtsal değerlerinden çok ebatları göz önünde bulundurulmuştur. Resim ve çizim, bir sanat olarak çoktan duvarlardan ve kitaptan uzaklaştı ve yağlıboya şeklinde tuvale ve çerçeveye yerleşti. Sonunda bir

161 1906 yılında yapılan bu eser Hugo Lederer'e aittir. Başbakanın on beş metre boyundaki heykeli yirmi metrelik bir kaidenin üzerinde yükselmektedir.

162 Generalin heykeli on üç metre yüksekliğindedir ve ağırlığı da yirmi altı tondur. 4 Eylül 1915 yılında açılışı yapılmıştır.

çiviye asıldı. Bunun bir stil olmadığı çok açık. Burada bunun yanı sıra dilsel sanat, yani edebiyat da söz konusu edilebilir, ama bu benim alanım değil.

Bunun sebebi ne olabilir?

Bize okulda Amerika kıtasının keşfinin Ortaçağ'ın sona erdirdiği ve böylece Yeniçağ'ın başladığı öğretilmişti. Daha sonra da Rönesans'ın kültürün yenilenmesi olduğu belletilmişti. Bu yenilenmenin bir kültür hareketi olduğu, insanoğlunu karanlık Ortaçağ'dan aydınlığa çıkardığı da bize verilen bilgiler arasındaydı. Aslına bakılırsa asıl sebep bu değil, daha doğrusu asıl adı bu değil. Sadece tarihler aşağı yukarı denk düşüyor. Evet, gerçekten de o tarihlerde adına Ortaçağ denilen kültür süreci sona ermişti. Çünkü epey bir zamandır insanların kafalarında ve içgüdüsel bir şekilde ruhlarında olgunlaşmakta olan bir düşünce o tarihlerde artık maddeleşip genel kabul görmeye başlamıştı; antik dönemlerin çürüyüp dağılıp giden bünyesinden kavimler göçleriyle doğan ve Avrupa'yı yaratan Hristiyan kültürü artık iflas etmişti. Martin Luther yeni bir kültürün havarisi değil, kendisinden önce bir zamanlar Janos Husz'un kabul ettiremediği, eski hayatın artık sonunun geldiği düşüncesini kabul ettirebilen kişidir. Acı ama gerçek! Rönesans, tarz olarak yeni bir kültürün doğması değildir, yeni bir gücün doğması da değildir. Bu yenilenme, artık hayat gücü olmayan eski bir kültürün, artık yaşamayan bir başka kültürün kalıntılarını ortaya çıkarması ve artık kendinde olmayanları onunla takviye etmeye çalışmasıdır.

Kendi kendimizi kandırmayalım. Rönesans, Hristiyan Avrupa'nın yarattığı bir kavram değildir. Sadece yedek bir güçtür ve takviye etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bugün Almancada söylediğimiz gibi, "ekleme"dir. Avrupa kültürünün ilk ödünç aldığı şeydir. Bunu bir benzetmeyle açıklayacak olursak, mesela birisi yeni bir elbiseyi iyi dönemlerinde kullanır

ve daha sonra bu elbise artık yıprandığında ve gücü de yoksa daha önce kullandığı sonra bir köşeye attığı eski elbiselerini meydana çıkarır. Orasını burasını düzelterip, temizleyip ya da ters yüz edip, ütöleyip yeniden kullanmaya başlar. Ve sanır ki yeni bir elbisesi oldu. Artık ben varlıklı biriyim der ve işin kötüsü bu söylediklerine kendisi de inanır. İşte bu Rönesans işi de buna benzemektedir.

Ama bu uzun sürmemiştir. Hemen ardından Barok tarzı gündeme gelecektir. Sonra onu da Rokoko izleyecektir. Ve bunun ardından tekrar Helen kültürüne bir dönüş olur, ama o dönüşün amacı da Empire ve Bidermeier'in doğuşudur.¹⁶³ Fakat bütün bunlar uzun ömürlü olmaz, çünkü şurası bir gerçek ki, eski elbiseler kısa sürede yıpranır.

Peki, daha sonra ne olmuştur? Seksenli yıllara gelindiğinde bir çöküntü başlar. Bu yıllarda Romantizm, Neo-Klasisizm ve Neo-Rönesans iç içe geçer. Ve hatta Gotik, Barok, Endülüs, Roman ve Helenistik tarzlar da bunlara eklenir (Resim 43). Avrupa'nın kültür gücünün artık sonuna geldiği yıllardır. Bu noktada ise Art Nouveau doğar. On beş yıl önceden bahsediyoruz, ama artık onun yerinde de yeller esmektedir. Zira artık yeniden Empire, Bidermeier, Barok ve Rönesans moda olmaktadır.

Bugüne ait bir tarzdan bahsetmek mümkün müdür? Hatta bir adım daha atalım; bizim bugün kendimize ait farklı bir kültürümüz var mıdır?

Kabul etmek gerekir ki, maalesef yoktur. Bugün var olan şey bilimdir. Olmayan şeyimiz ise inançtır. Yoksa bu durumda en büyük sorunumuz olan büyük şehir sorunlarını nasıl çözebileceğimizi düşünüyoruz? Aslında buna biz de inanmıyoruz.

163 Empire ve Bidermeier birbirini takip eden tarzlardır. İlki Napolyon dönemindeki sanat akımıdır (1800-1820 civarında), diğeri ise Kral Fliph Louise dönemine özgüdür (1830 ve hatta 1848 yıllarına kadar sürer).

İçimizde bir ses bize bu meselelerin üstesinden gelemeyeceğimizi fısıldıyor. Evet, bunu yapmak istiyoruz ve buna ihtiyacımız da var, ama yapmak için gerekli şeylere sahip değiliz. Teknik olarak yetenekliyiz. Sanat bugün artık sanatsal tarih bilgisine haiz ve ustalık sahibi de. Ama acaba bu yeterli midir? Acaba gerçek sanatçı şunlardan hangisidir? Anatomiden, perspektiften, kendi yaşadığı dönemin özelliklerinden bîhaber olan, ancak Markus kroniklerini resimlerle, yaşayan canlı harflerle süsleyen eski kafalı cahil keşiş mi gerçek bir sanatçıdır? Yoksa anatomiye adı gibi bilen, kütüphanesinde eski dönemlerin ve halkların bilmek istediği her özelliklerine dair bilgilerle dolu kitapları olan, atölyesi, müzesi, bilimi olan, uzman eleştirmenlerin yol gösterdiği ve hataları aşabileceği her tekniği yedekleyen günümüz ressamı mı? O isimsiz keşiş mi gerçek sanatçı? Yoksa bugünkü mü? Ya da hiç biri mi? Ya da bugünlerde yaşayan bir mimar sanatçısıyla bir zamanlar ustalarını -ki belki onlar keşişti de- kıyaslamak mümkün olabilir mi? Bir zamanlar Woms Kilisesi'ni inşa eden bir keşiş veya surların ötesindeki bir Roma kilisesini inşa eden isimsiz bir usta aslına bakılırsa ne teknik bilgisine ne sanat tarihi birikimine sahipti. İnşaatta kullandığı taşları, tuğlaları, ahşap parçaları kendisinden önce bu işi yapanlardan gördüğü gibi üst üste yan yana koyarak sanatını icra ediyordu. Onun işi Tanrı'sına dua etmek için yapılan bu binayı tamamlamak ve sonunda kulesine çanı da yerleştirmekti. Bu iki insan birbiriyle nasıl kıyaslanabilir? Bunlardan ilki, elindeki diplomasıyla bir şeyleri inşa ederken, diğeri ise bilgisizce ve bilinçsiz bir inançla benzer şeyleri yapmıştır.

Ama tüm bunlara rağmen ve belki de tam da bu sebeple eski dönemlerde yapılanlar bugünküne göre belli bir tarz oluşturmaktaydılar. Bu ise başka bir olgudur: Bilginin ve diğer şeylerin ötesinde zevktir de.

Bugün var olan bilgidir.

Olmayan ise inançtır.

Biri uygarlık, diğeri ise költürdür. Sanat ise uygarlıkla birlikte ortaya çıkan bir ürün değildir. Her ne kadar bir çelişki içerir gibi görünse de aslında költürün bir uzantısıdır.

İnanç ise -ki burada benim kastettiğim dinî anlamda inanç değildir- bugün artık sadece halkta vardır, ama orada da yavaş yavaş izleri kaybolmaktadır. Halk sanatı bugün hâlâ belli bir tarza sahiptir. Ama o da artık yok olmaktadır.

Ancak ne var ki, bu halk da artık fabrikaları doldurmak, paranın kölesi olmak için şehirlere doğru akın etmektedir. Sanatı yaratmış olan halk, artık ne yazık ki, kendi eseri olan şehrin sanatsal tablosuna bir türlü çözüm bulamayan uygarlığın bir askerinden başka bir şey değildir.

Belki bu değerlendirmelerimde, hem de konuyla yakından ilgili olmayan alanlarda fazla ileri gittim. Ama zannımcı bu değerlendirme kaçınılmazdı. Bunları söylememin sebebi kendi yeteneklerimizi, gücümüzü denemek, sınamak ve kendimizi görevlere hazırlamak içindir. Sorun ortadadır ve onu bir çözüme ulaştırmamız gerekmektedir. Büyük şehirler hepimizin tanıklığında ortaya çıkmaktadırlar. Milyonlarca insan bu şehirlere akın ediyor. Giderek katlanan mal ve insan trafiği, iş ve işçi sorunları, konut sorunları, beslenme, sağlık ve diğer bazı költürel ihtiyaçların halledilmesine yönelik faaliyetler büyük şehirlerdeki hayatı daha da karmaşık bir hale getirmektedir. Bu ise hem bu şehirlerin idaresini ve hem de gelecek için doğru bir gelişme çizgisi bulunmasını zorlaştırmaktadır.

Tüm bunların ötesinde akıllardan çıkmaması gereken bir diğer konu olan şehirciliğin organizasyonu ve idaresi sadece teknik değil, aynı zamanda sanatsal bir sorundur da.

Bir kültür ve sanat değeri olmayan, mesela New York gibi bir şehri ele alırsak bir değerlendirme yapmak için işimizi kolaylaştırabiliriz. Böyle olsaydı sorun sadece sıradan bir uygulama sorunu haline gelebilirdi. Ve teknik olarak halledilmesi de kolay olurdu. Ama işte bugünün şehri budur. Bugünkü tarzsızlığın kendisi tarz haline gelecektir.

Tam buna benzemese de, yine de eğer görece küçük olan ve çok büyük bir tarihi mirası da bulunmayan bir şehirken birden büyük şehir haline gelen mesela Berlin ya da Budapeşte gibi bir şehri ele alacak olursak, bu durumda da sorunların halledilmesi daha kolay olacaktır. Bu şehirlerde şehrin yeni hali eskisini içine alarak büyür. Ve zamanla onu yer yutar, yok eder. Bunun bu şekilde yok olması elbette yazık, çünkü kaybolanı geri getirmek mümkün değil, ama her ne pahasına olursa olsun bu gelişmeyi önlemeye çalışmanın da çok bir anlamı yoktur.

Şöyle bir durum daha zor bir durumdur. Mesela eski ve büyük kültür şehirlerinin düzenlenmesi ya da bunların geliştirilmesi söz konusuysa, bu arada eski şehrin yıkılıp ortadan kaldırılması söz konusu değilse, ki bunu şehrin eski karakterini silmemek için de yapamayız, bu durumda yeni taleplerin ve dileklerin yerine getirilmesinin mümkün olduğu bir şehircilik gerekecektir. İşte bu zor sorun pek çok şehirde farklı biçimlerde halledilmiştir. Meselenin halledilmesinde biraz önce vurgulanan yöntem uygulanmıştır, ancak elde edilen başarılar da farklı olmuştur. Paris'in ve Viyana'nın uygulamaları birbirine benzer. Şehrin eski merkezini hassas bir şekilde onarıp göz önünde bulundurmuşlardır. Bunun etrafına da giderek genişleyen halkalarla yeni şehri inşa etmişlerdir. Eski şehir merkezinin işlevi değişmemektedir: Orası yine bir idarî ve

kültürel merkez olarak kalır. Kurumların idaresi oradan yapılır. Yeni şehir bölgelerinde ise modern uygarlığın getirdiği yeni kurumlar oluşur. Daha dışarıda ise sanayi merkezleri ve fabrikalar yer alır.

Roma ve Venedik yine farklı çözümler bulmuştur. Buralarda Rönesans döneminin eski şehir yapısı olduğu gibi aynen bırakılmıştır ve bu şehrin yanına tamamen yeni bir şehir inşa edilmiştir. Bu ikisi arasında büyük fark vardır. İki şehir farklı hayatlar yaşar.

Londra'ya gelecek olursa; bu şehir yine sorunu kendine özgü ve farklı bir şekilde çözmüştür. Burada şehrin alanı, şehre bağlı kenar semtlerle büyütülmez. Nüfusun artmasına bağlı olarak şehirden 15-25 km uzaklıkta, yaklaşık yirmi otuz bin nüfusu barındırmaya elverişli bağımsız küçük yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Londra'dan arada tarım alanlarıyla, kollarla ayrılan, ancak hızlı trenlerle şehre bağlanan birimlerdir bunlar (Homestadt).

Ancak İstanbul'un sorunları bunların hepsinden daha karmaşık ve hepsinden hassastır. Her şeyden önce ana sorun, burada bundan elli yıl önce başlatılması gereken işlerin şimdi başlamış olmasıdır. İkincisi ise bu şehrin gelişmesinin tek yönlü olma zorunluluğudur. Yani burada şehir ancak kara istikametinde genişleyebilir. Üçüncü nokta, şehrin arazisinin kendine mahsus özellikler taşıyor olmasıdır. Dördüncü nokta da ödevlerin yerine getirilmesinde gerekli teknik bilgi ve donanımın yanı sıra manevî güç bakımından da duyulan eksikliklerdir.

Zannımcı çözüm için üç yol arasında bir tercih yapmak gerekecektir.

Birincisi, tercih edilecek çözümün sadece uygarlığın gelişimiyle ilgili ortaya çıkan sorunların halledilmesini göz önünde bulundurmasıdır. Yani şehrin düzenlemesini yaparken eski şehri tamamen göz ardı etmesidir. Önünde engel olan şeyi,

gelişime uymayanı silip atması, yıkıp geçmesidir. Bunun yerine yenisini dikmesidir. Bu en radikal ve en basit yöntemdir ve bu yöntemle en hızlı ve en ucuz bir şekilde dönüşüm sağlanabilir.

İkinci yöntem var olan eski yapının korunması ve kollarılmasıdır. Eğer yeni kurumlara ve yapılara ihtiyaç olacaksa bunun Galata yakasında gerçekleştirilmesidir. Bu da görece kolay bir yöntemdir.

Üçüncü yöntem bu ikisi arasında bir orta yol olabilir. Bu yöntemde şehir, yerine yenisini inşa edebilmek için tamamen yıkılmaz, ama öte yandan şehre itinayla saklanması gereken bir müze gibi de bakılmaz. Burada şehre bakış canlı bir organizmaya karşı olan tavrı gerektirir. Beslemek, büyütme, geliştirmek, karakterini ve kültürel özelliklerini korumak, tarzını muhafaza etmek ve bundan sonrasında da bu ruha göre geliştirmek. Yani bu yöntemde şehir, uygarlığın taleplerine göre şehrin kültürel yapısının feda edileceği bir yer olarak görülmez, tersine uygarlığın getirdiği bilim şehrin kültürünün daha da geliştirilmesi yönünde kullanılır.

Bu yöntemde doğal olarak üstesinden gelinecek olan sorunlar da ağırdır. Ancak bu yolda harcanacak çaba katlanarak geri dönecektir. Yani hem maddî ve hem de manevî çalışmaya değecektir. Bunu Batılı şehirlerin olumsuz örnekleri de kanıtlamaktadır.

Kanımcı uygarlığın ve ekonominin bugün sembolü olan şehirler çok da övünülesi şehirler değildir. New York, Chicago ve Berlin şehirlerinin solukluğu, atmosfere hâkim olan soğukluk ve sanattan uzak olmalarının yarattığı hüznü hava ne yazık ki kültüre ve sanata aç ruhlarımızı doyuramamaktadır. Şehirlerin modern kazanımları, temiz görüntüleri, yollarının bakımlı olması, büyük parkları, sağlık hizmetleri, sosyal ve kültürel kurumları ne yazık ki kültür ve sanat isteyen ruhumuzu tatmin edememektedir. Evet, bu şehirlerde çocuk

ölümleri istatistikî olarak azalmış olabilir, ama ruhları ezilip yok olan yetişkinlerin sayısı ise çok fazladır.

Bu şehirlere göre Paris çok daha ilkeldir. Ancak o kadar güzel ve neşeli bir şehirdir ki! Güler yüzlü Paris'in ruhu vardır.

Ve işte ölümsüz şehir Roma. Eski şehrin sokakları oldukça dardır. Bu sokaklar kötü bir şekilde yol taşlarıyla kaplanmış-
tır, karanlıktır ve pistir. Evler de kötüdür, sağlıksızdır. Ve öte yandan hemen yanı başında geniş ve ağaçlandırılmış bulvarla-
rıyla, düzgün yollarıyla, meydanları ve aydınlık evleriyle yeni Roma durmaktadır. Yine de oraya yolumuz düştüğünde gözle-
rimiz ve gönlümüz güzelliği ve kültürü arıyorsa yeni Roma'yı değil eski Roma'yı görmek isteriz. Onunla karşılaşınca yürek-
lerimiz minnet duygusuyla dolup taşar. Venedik belki de dün-
yanın en sağlıksız şehridir. Ancak eğer mümkün olsa Amerika New York'la Venedik'i hiç tereddütsüz değişebilir. Biz mimar-
lar şehirciliği öğrenmek için Berlin'e ve Budapeşte'ye değil Ve-
nedik'e, Certosa'ya, eski Roma'ya ve Paris'e gideriz.

Bu nedenledir ki bizler bir açıdan uygarız, ama kültür açı-
sından bakıldığında yoksul olan bizler yeni bir şehir kurma
işiyi karşı karşıya kaldığımızda o şehri her türlü bilgi ve tec-
rübeyi kullanarak uygarlığın bütün gereksinimlerine cevap
verebilecek şekilde var ederiz ve bunu yaparken şehrin çok
da kültürel izler taşımasına çalışmayız. Çünkü iyi, dürüst ve
akıllı çözümler belli ölçüde güzellik taşır, ya da hiç olmazsa
çirkin değil diye kendimizi avuturuz. Ama eski bir kültür şeh-
rinin düzenlenmesi söz konusu olduğunda çok dikkat ederiz.
Çünkü orada bizim asla yeniden yaratamayacağımız gibi as-
lında yerini bile dolduramayacağımız eserler vardır.

Sanat, yaşayan canlı bir varlıktır. Her sanat eseri insanla-
rın ruhunu taşır. Bir şehir ise kuşakların, dönemlerin ruhunu

içermektedir. İstanbul'da bu ikisi iç içe girmiştir. Her ikisi de, ayrı ayrı da, farklı kültürler olarak vardır.

Bugünkü İstanbul, Bizans temelinde yükselen Osmanlı Türk kültürünün bir eseridir. Bugünkü İstanbul, dolambaçlı ve yıpranmış sokaklarıyla, hep yangın tehlikesi içeren yıkık dökük evleriyle, yaşayan ve haykıran milyonlarca insanın, onurlu ve kanlı Asya kökenli Turan kültürünün hayata geçirilmesidir. Her kubbe, her minare, her ıssız sokak, her dolambaçlı aralık, her sessiz kafesli pencere canlı bir kanıt ve canlı bir sanat eseridir. Her asırlık çınar ağacı, her küçük incir ağacı, evlerin duvarlarına ya da yolların kavşak noktalarına mermerden inşa edilmiş her bakır musluklu çeşme, bahçeleri ayıran her taş duvar, servilerin altındaki her yalnız türbe, her mezar taşı da öyle. Bunların tamamı yaşayan birer kanıttır ve her biri varlığını ispatlamak için haykırmayan, kendi reklamını yapmayan, ancak işlevini sessizce yerine getiren canlı bir sanat eseridir.

Bizim uygarlık denilen sistemle gelişmiş gözlerimiz İstanbul'da önce kirli, düzensiz, bakımsız ve sağlıksız gibi görünen evlerin varlığını tespit ediyor. Sokaklarının dar olduğunu fark ediyoruz, ulaşımın ilköelliği canımızı sıkıyor. İnsanların ihtiyacı olan pek çok şeyin bu şehirde eksik olduğunu hissediyoruz. Ve bizim canımızı sıkın ve bizi rahatsız eden çok şeyin varlığını görüyoruz. Bütün bunlardan sonra varacağımız sonuç doğal olarak şu olabilir; İstanbul, her şeyiyle yerle bir edilmeli ve yerine, mesela Berlin'e benzeyen başka bir şehir yapılmalı.

Ama çok dikkat etmemiz lazım, kötü olanı yıkarken onunla birlikte sanatı da yok edebiliriz. Dikkat! Ölü bir uygarlık yaratmak isterken canlı bir kültürü feda edebiliriz.

İstanbul'un göbeğinde, müzenin bahçesinin girişinde, yolun tam ortasında asırlık bir çınar ağacı vardır. Aslına bakarsanız bu

ağacın olduğu yol çok da geniş değildir. Yani bu ağaç bu yoldaki trafiği açıkça zora sokmaktadır. Zira bu yoldan demiryolu da geçmektedir. Berlin’de, New York’da, Budapeşte’de ve hatta Paris’te olsa bu ağaç şimdiye kadar çoktan kesilmiş olurdu. Çünkü besbelli ki trafiğe ve düzene rahatsızlık vermektedir. İstanbul’da ise trafik bu ağacın etrafından dolanıp sessizce yoluna devam eder. Peki, neden biliyor musunuz? Zira bu şehre henüz uygarlık teşrif etmedi. Ama buraya geldiğinde emin olun ki, ilk işi bu zavallı ağacı oradan kesip atmak olacak. Ve o ağaç oradan kesildiğinde bu şehir daha yoksul hale gelecek.

İstanbul şehrinin mutlaka yapılması zorunlu olan yeniden düzenlenmesinin nasıl ve hangi kurumlarla desteklenmesi gerektiğinin tespiti ve bunun nasıl hayata geçirileceği ciddi ve olağanüstü bir çalışma gerektirmektedir.¹⁶⁴ Elbette benim mütevazı taslağım böyle bir amaca yönelik değildir. Ayrıca kaldı ki, benim düşünceme göre böyle bir çalışma asla yabancılar tarafından yapılamaz. Bunun Türk mimarları ve sanatçıları tarafından gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Biz yabancılar en fazla bu çalışma için sahip olduğumuz bilimi ve deneyimleri onların hizmetine sunabiliriz.

Ben burada sadece birkaç düşüncemi ve bazı notlarımı dile getirmek istiyorum. Bu düşünceler, bu şehirde uzun

164 Osmanlı yönetimin Batı’yı örnek alarak başkentinde kentsel dönüşüm ve organik kent dokusunu çağdaşlaştırma girişimleri, III. Selim döneminde (1789-1808) başlamaktadır. En büyük ve genel ölçümde kentsel dönüşüm projeleri Atatürk’ün Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul’a davet edilmiş ve kentin Nazım Planı’nı oluşturmakla görevlendiren Fransız mühendis Henri Prost tarafından planlanmıştır, bk. F. Cânâ Bilsen-Pierre Pinon vd., *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet’in Modern Kentine: Henri Prost’un İstanbul Planlaması (1936-1951)*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010 (KG).

gezintilerim sonucu oluşmuş düşüncelerdir, ancak bunlar bu konudaki tek doğru saptamalar olarak alınmamalıdır. Bunlar sadece bu yaşlı şehri gençleştirmek veya tamamen tarihe gömmek görevi verilen özel şahıslara sadece düşünmeleri ve bir perspektif oluşturmaları sürecinde bazı dayanaklar sunmayı hedeflemektedir.

Bu şehrin mimarî açıdan bakıldığında en değerli, hatta paha biçilmez özelliği silüetidir.¹⁶⁵ Her şeyden önce bu şehre doğanın kendisi çok özel bir değer bahşetmiştir. Hem coğrafî olarak bulunduğu mekân ve yerleştiği doğal alan açısından hem de Batı Avrupa şehirleriyle asla kıyaslanamayacak ışıltı ortamıyla, yani güneydeki güneş ışığı özellikleriyle çok farklıdır. Ama bunun da ötesinde, değişik kültürel dönemlerin temsilcileri bu özellikleri çok iyi kullanmayı başarmışlardır ve şu söylenebilir ki bu, dünyanın bütün şehirlerinde oraların özelliklerine göre varılan sonuçlardan da öteye ulaşmıştır.

Sanat açısından bakıldığında İstanbul şehrinin silüeti Bizans döneminin Konstantinopolis Şehri'nin silüetini kat kat aşmıştır. Bugün var olan şehir silüetinin bazı ve en önemli parçaları tam da Osman Türk mimarîsinin çok önemli tarihî eserleridir. Topkapı Sarayı'ndan yola çıkıp İstanbul'un tepelerini süsleyen camiilerin muhteşem görüntülerine tek tek barksak şunu söyleyebiliriz ki, evet bunlar burayı fetheden milletin taştan inşa ettiği tarihinden başka bir şey değildir.

165 1911 Le Corbusier, XX. yüzyılın modern mimarî devriminin atasıdır. Berlin'den başlayarak İstanbul'a gitmiş ve şehirde araştırmalar yapmıştır. Le Corbusier'e göre şehrin en önemli, birliğini oluşturan değeri silüetidir. "Bizans'ın surları, Sultan Ahmed Camii, Ayasofya, Büyük Saray. İşte, sayın şehirciler, defterinize not edin: "Silüetler!"; Le Corbusier, *My Work, The Architectural Press, London* 1960, s. 30. Bk. Enis Kortan, *Le Corbusier Gözüyle Türk Mimarlık ve Şehirciliği*, Boyut, İstanbul 2013, s. 84.

Ancak bu siluetin içindeki belli lekelerin ve renklerin yarattığı uyum da birinci sınıftır, ama bugün artık o kadar mükemmel olduğu söylenemez.

Deniz seviyesinden bakıldığında aşağı yukarı eşit yükseklikte olan (eskiden böyleydi) sıcak koyu renklerdeki çatılar belli bir renk şeridi yaratmaktadır. Bu evlerin görece küçük kitleleriyle kıyaslandığında tepelerin daha üst kısımlarında yükselen camiilerin muazzam büyüklükteki yapıları dikey görüntü oluşturmaktadır ve camiilerin her şeye hâkim ve göğe doğru yükselen kitlesel görüntüleri ve soğuk renkleri şehrin görüntüsüne sanatsal bir çelişki de katmaktadır (Resim 48).

Bu her bakımdan uyum içindeki görüntüye son zamanlarda Batı Avrupa şehirlerinde var olan binalar kadar hızlı yükselen bazı binalar girmiştir. Özellikle bunlar kıyı kesimindeki ticaret yapılan bölgelerde kendini göstermektedir. Bu binalar burası için hiç de uygun olmayan çizgileriyle, renk dünyalarıyla şimdiye kadar hatasız görünen resmi ve şehrin silüetini bozmaktadırlar. Ancak sadece dış görüntüde değil sokakların iç görüntülerinde de sanatsal ahengi bozmaktadırlar. Bunların ortaya çıkması, şimdiye kadar şehirdeki bütün binalar üzerinde egemen olan camiilerin kitlesel ve muhteşem büyüklüklerini sorgulamakta ve her şeye hâkim görüntülerini zedelemektedirler.

Olumsuz örneklerden yola çıkarak şunu açık bir şekilde söyleyebilirim ki İstanbul Şehri yüksek binaları kabul edemez. Bu şehir en fazla iki üç kat yükseklikteki binaları kaldırabilir. Devamla, bu şehir geniş ve yaygın bir alana oturan binaları da kabul edemez (Ama bu her yerde olmayacakları anlamına da gelmez. Bazı yerlerde, özel seçilen alanlarda başarılı olabilir, mesela Süleymaniye'nin altındaki şeyhülislam

sarayı¹⁶⁶ buna emsaldır). Bir örnek toplu binalar ve özellikle de toplu konutlar modern uygarlığın yarattığı felaket bir şey olduğundan ve Batı şehirlerinde de sürekli sorun yarattığından ve bu çözüme İstanbul'da tarihsel olarak zaten hiç başvurulmadığından, denilebilir ki, bu şehre bundan sonra da hiç girmemesinde yarar vardır. Akıllı ve uzun vadeli bir imar yasasıyla bu sorun başından çözülmüş olur.

Meşhur Alman şehir planlamacısı H. Janse'nin bu konuya dair kaleme aldığı gazetedeki bir makalesinde, benimle aynı yaklaşımları dile getirmiş olduğunu okudum. Bu da, mesele- nin sadece önemli bir sorun değil aynı zamanda çözümü mümkün ve basit bir sorun olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷

Eski Türk İstanbul'unun meydanlara, geniş sokaklara ve geniş parklara ihtiyacı ne kadar var idiye bugünkü İstanbul'un da o kadar ihtiyacı olacaktır. Bu şehir bir zamanlar Doğu ve Batı arasındaki ticaretin başlıca köprübaşıydı. Şehrin Asya ve Avrupa arasındaki bu rolü, görünen o ki devam edecektir. Konumu itibariyle geçmişte sahip olduğu yere şimdi de sahiptir. Limanları harikadır. Yani tüm bu özellikleri sebebiyle büyük bir ticaret merkezi olacaktır. Buna ihtiyacı da vardır. Ancak bugünkü konumu itibariyle bu ihtiyaca cevap verebilecek durumda değildir. Bugünkü modern ticaretin beklentilerine cevap verebilecek modern bir ticaret merkezi şehrin sahip olması gereken özelliklere sahip değildir.

Modern bir limanı yoktur. Geniş bir indirme ve depolama hacmine sahip modern tren istasyonlarına sahip değildir. Kaldı ki tren istasyonunu bugün bulunduğu yerde genişletmek de mümkün değildir. Büyük arabaların ya da otomobillerin

166 Bâb-ı Meşihât.

167 Hermann Jansen (1869-1945), Alman mimar ve şehir plancısı, Türkiye Cumhuriyeti'nde çalışmalar yapan ilk yabancı şehir plancıları arasındadır, 1928 yılında yeni başkentin, Ankara'nın planını hazırlandı (KG).

geçmesine müsait yolları, bu yolların bağlandığı büyük meydanları yoktur (Resim 49).

Bu şehirde yeni hayat başladığında, acele temponun insanları geren, sinirlendiren akışı hayata geçtiğinde, yollardaki kalabalık ve gürültü sınırları yıprattığında ve artık bu kargaşa içinde insanlar arastalarda, yol kenarlarında oturup, ağaçların altında hasbihal edemez ya da sükûnet içinde kahvelerini ve çubuklarını içemez hale geldiklerinde veya haremdeki kadınlar çocuklarıyla birlikte şehirde nefes alabilecekleri sakin bir vaha aramaya başladıklarında, işte o zaman şehrin parklara meydanlara ne kadar ihtiyaç duyduğu anlaşılacaktır. Bu meydan ve parklar, uygarlık denilen şeyin dişlileri arasında öğütülen insanların, bu iş dünyasının kölelerinin bir nebze nefes alabileceği yerler olacaktır.

Şehrin iç mimarîsinin en önemli özelliklerinin değerlendirilmesinde bunu dört bölge olarak ele almıştım ve şimdi bu temelde değerlendirmemi sürdüreceğim. İlk bölgeden başlayayım.

Şehrin bu bölgesi bugün -ki sadece bugün değil her dönemde- şehrin tabii merkezidir. Her zaman olduğu gibi bugün de en önemli kamusal ve idarî binaları, kültür merkezleri buradadır ve Türklerin de en değerli kültürel hazineleri, muazzam büyüklükteki ve paha biçilmez kültürel kurumları buradadır. Şehrin düzenlenmesinde en büyük özenin bu bölgeye gösterilmesi gerekmektedir.

Ama burası aynı zamanda şehrin en doğal bölgesidir de. Yani kendiliğinden, kendi doğal koşulları içinde ortaya çıkmış olan bir bölgedir ve gelecekte de böyle kalmaması için bir sebep bulunmamaktadır.

Bu bölgenin en önemli eksikliği ve teknik yetersizliği ise Yeni Köprü'den Sarayburnu'na, hatta daha da öteye Marmara kıyılarına, yanan şehirden Kumkapı'ya kadar uzanan kıyı

şerididir, ki bunun da ilk kısmıdır. Buralar bir zamanlar şehrin en güzel bölgesiydi. Şimdi ise bu güzelliği en az taşıyan kısım denebilir. Tren istasyonunun ve gümrüğün buraya girmesi bunun en önemli sebebidir. Kaldı ki onların burada olması pratik işleyiş açısından bakıldığında da olumsuz bir durum yaratmaktadır. Çünkü bu iki kurum, zamanla hem şehir büyüdüğü için bir engel haline gelecek ve hem de ticaret denen sektörün olağanüstü bir hızla büyümesi neticesinde bu dar alanda beklentilere cevap veremeyecek kadar büyük bir sıkışıklığın doğmasına sebep olacaktır. Bugün bile bu ticaretin sürdürülmesi işi zar zor yürütülebilmektedir. Budapeşte’de on yıllardır merkez tren garı şehir merkezinden dışarıya taşınmak istenmekte, ancak maddî sebeplerle bu gecikmektedir. Yabancı büyük şehirler, bu tür taşımacılıkta hem yeraltı ve hem de yüzeydeki demiryollarıyla ve de yeraltındaki büyük istasyonlarla bu sorunun üstesinden gelmeye çalışmaktadırlar. Burada amaç bu tür büyük istasyon türündeki merkezlerin ya yer altına gönderilmesi ya da şehir dışına taşınmasıdır.

İstanbul bu sorunu aslında yeni limanının yapılması çalışmalarlarıyla birlikte halledebilir. Bunun gerçekleşebilmesi için hem garın ve hem de gümrük binasının, yakın gelecekte inşası projelendirilen yeni liman civarına taşınması düşünülebilir ve hatta bu bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Hem garın ve hem de gümrük binasının mevcut yerden kaldırılmasıyla birlikte şehir çok büyük bir alan kazanacaktır. Bu alanın dış kısmı, yani müze -parkla bağlantılı kısmı- eskinden olduğu gibi doğrudan parka bağlanabilir. Burada en fazla sergi salonları, galeriler, güzel sanatlar müzesi, etnografya müzesi, güzel sanatlar okulları ya da bunlara benzer kurumları içeren alçak, kolay, abartılı olmayan, kendine özgü bir tarza sahip binalar inşa edilebilir. İç kısımlarında ise yolcu vapurlarının,

yerel deniz taşımacılığının ve küçük teknelerin iskelesi olabilir. Burada oluşturulacak kıyı şeridinde geniş bir alanı boş bırakmakta yarar var -burada deniz kıyısından limana kadar gidecek bir demiryolu hattı düşünülebilir-. Bu hattın iç kesiminde sakın bir ön cepheye sahip bitişik nizam kamu binaları yapılabilir, ama bu binalar da en fazla iki kat yüksekliğe sahip olmalıdır.

Bugün Yeni Köprü'nün önündeki son derece dar ama üzerinde yoğun bir trafiğe sahip olan meydanın genişletilmesi en önemli görevler arasındadır. Bir zamanlar Yeni/Valide Camii'nin körfez tarafındaki yüzü tamamen açıktaydı -En azından XVII. yüzyılda hazırlanan bir Fransız gravüründe böyle görünmektedir (Grelot, *Voyage*, Paris 1680)-. Bu boşluk camiye ait olan ve oraya inşa edilen binaya kadardı. O zamanlar bu bina bir taraftan sokağa doğru uzanıp, sokak üzerinden bir köprü gibi diğer tarafa yaslanmaktaydı. Bugün ise tamamen Pera tarzında inşa edilen zevksiz binalar arasında kaybolmuş durumdadır. Bu meydan yeniden açık bir meydan haline getirilmelidir; Eski Köprü başına kadar, daha doğrusu binaya kadar. Burada hemen şunu da ekleyeyim ki, bu sokak üzerinden kiliseye bağlanan bina ve pasajlar İstanbul'un en sanatsal bina grubundan birisidir. Hem binaların ortaya çıkarılması ve gruplandırılması açısından ve hem de buradaki binanın mimarî tarzının yeni Türk ulusal mimarîsinin örneklerinden biri olarak dikkate alınması gerektiği açısından bu böyledir. Kaldı ki bina oldukça iyi durumdadır.

Meydanın diğer tarafı -köprüden bakıldığında sağ tarafı- tamamen yıkılmalıdır. Orada bulunan tamamen değersiz binalar yıkıldığında caminin cephesi tamamen ortaya çıkacaktır. Böylece camiiyi kurtarmış olacağız. Ve aynı zamanda şehrin ihtiyacı olan bir meydan kazanmış olacağız.

Bu meydana -ki meydanın adı Eminönü Meydanı'dır- giden yol Ayasofya Meydanı'na ve Atmeydanı'na uzanır. Bundan çok da eski olmayan bir dönemde Ayasofya ve Sultanahmet Meydanı arasında, yani Bizans döneminin Forum Augustaeum'u olarak tabir edilen yerde eski evler vardı (Resim 35). Buralar bir yangında kül olmuştur. Bunun neticesinde de dünyanın en güzel meydanlarından biri olan burası tekrar eski açıklığına kavuşmuştur. Meydanın nihaî çehresi henüz oluşmamıştır, ancak meydanın mimarî açıdan nasıl olması gerektiği son derece açık ve bunun oluşturulması da basittir. Bu meydanın son halini alması için çok şeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Zira Ayasofya ve Sultanahmet arasındaki uyum sebebiyle aslında mesele kendiliğinden çözülmüştür. Bizim yapacağımız tek şey bu etkiyi güçlendirmektir. Var olan engelleri ortadan kaldırmaktır. Meydanın Marmara tarafına doğru olan kısmı eksiklik göstermektedir. Bunu yaparken dikkat etmemiz gereken şey, bir yandan denize doğru olan eşsiz manzaranın kapanmamasına dikkat etmek, diğer yandan da Ayasofya ve Sultanahmet ve de aralarındaki eşsiz hamamın (Mimar Sinan tarafından inşa edilmişti)¹⁶⁸ yarattığı sanatsal dengeyi bozmamaktır. Bunu gerçekleştirmek de zor değildir. Ayasofya'yı çevreleyen duvarın deniz tarafındaki uzantısını hamamla birleştirmek buna imkân verecektir. Bu birleştirme de direkler üzerinde yükselen ve çatısı da olan pasaj türü bir bina yardımıyla gerçekleşebilir (Burada şunu itiraf etmeliyim ki bu fikir, çok sevdiğim ustam Frigyes Schulek'in Buda Kalesi'ndeki balıkçı hisarından alınmadır. Ama sanırım kendisi de bu düşüncemi onaylardı, çünkü buraya tam da böyle bir şey

168 Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii arasında bulunan çifte hamam, Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan tarafından, tamamen yıkılan tarihi Bizans *Zeusippos Thermaları'nın* bulunduğu yere Mimar Sinan'a XVI. yüzyılda yaptırılmıştır. Bina 2008 itibarıyla restore edilmiştir (KG).

gerekmektedir). Ve bu bina Türk tarzında harika bir şekilde inşa edilebilir. Şayet buradaki Adliye Nezareti'nin kışla gibi binası yıkılırsa -ki bunun yıkılacağını duydum- burada aşağı yukarı meydan büyüklüğünde bir alan, tepeden denize doğru inen yamaç, bir park olarak boş bırakılabilir. Bu durumda bu parkta yeni üniversitenin binalarının yerleştirilmesi çok güzel olabilir. Bu durumda Marmara Denizi'nden bakıldığında gözümüzün önüne serilen görüntü de çok harika olacaktır. Ve üniversite için de çok uygun bir yer bulunmuş olur (Yeni bir üniversite inşa edilmesi fikrinin çok güncel olduğunu duydum. Ama Tıp Fakültesi kendisine bağlı olan kliniklerle birlikte Üsküdar'da kalabilir). Ayasofya ve hamam arasındaki bu sütunlu binanın tam ortasındaki kapılı kısımdan doğrudan bir yolla üniversitenin merkez binasına bağlanmak mümkün olabilir. Bu arada hamam ve Sultanahmet arasındaki kısımda da yine deniz istikametinde bir terası da olan ve iki yandan merdivenlerle üniversite alanına doğru inişi mümkün kılan bir ara geçiş binası da inşa edilebilir (Resim 52).

Atmeydanı'nın (eski Hipodrom) bir tarafı Sultanahmet'e, onun etrafındaki duvara bağlanır.¹⁶⁹ Burası hazır. Meydanın diğer iki tarafını buraya uyumlu hale getirmek gerekir. Meydanın sonu büyük bir binayla kapanmalıdır. Bugün orada olan Ticaret Nezareti binası, bulunduğu yere nazaran son derece küçük ve basit kalmaktadır.

Meydanın bu kısmı mesela ulusal tiyatro binası ile kapatılabilir. Şu an itibariyle İstanbul'da var olan tiyatro binası

169 Meydanın genel ve şiddetli düzenlenmesi projesi II. Abdülhamid Han döneminde, Antoine Bouvard tarafından 1890'da yapılmıştır. Projesinde, Sultan Ahmed Külliyesi Medresesi'nin tamamen yıkılmasını, avlusunda ve Atmeydanı'nda bir Fransız bahçesini, meydanın iki tarafında yükseltilmiş bir kaldırım boyunca dikilecek ağaçlarını, batısındaki İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılıp yerine polis müdürlüğünün yapılmasını önerdi, bk. Turan Şahin, *Osmanlı'nın Çılgın Projeleri*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2012, s. 16-17 (KG).

ahşap bir binadır ve uzun süre ayakta kalmaz. Bu yeni binanın sahne kısmı mükemmel bir şekilde Hipodrom'un hâlâ ayakta olan yarım daire oluşturan alt binasına bağlanabilir. Böyle olursa hem o tarihî bina kurtulmuş olur ve hem de deniz tarafından bakıldığında çok ilginç bir bina uyumu ortaya çıkar. Meydanın camiinin karşısına düşen tarafının sade ve meydanı yatay olarak kapatan tek katlı ve dış yüzeyi süssüz olan kamu binalarıyla (belediye binası) kapatılması uygun olur düşüncesindeyim. Burada eski çarşılardaki hanların görüntüsünü de yaratmakta yarar var. Büyük ön cephesi, taş tuğla karşımı duvarları, taş pervazlar üzerinde yükselen, çatıların altına kadar uzanan küçük ve dışarıya doğru taşan balkonları andıran cumbalarıyla buraya çok uygun olacaktır. Elbette meydanın bu tarafındaki binaların oluşturduğu çizgi şimdi hiçbir neden de olmadan gelişigüzel ileri geri oynayan binaların geri çekilmesiyle yeniden düzenlenecektir (Resim 53).

Topkapı Sarayı'nın iç kapısı¹⁷⁰ ile Kemaleddin tarafından Fatih Sultan Mehmed döneminde inşa edilen Bâb-ı Hümayûn arasındaki kısım, yani bir zamanların iç avlusu olan bu bölüm bugün tamamen boştur. Bunun bir köşesinde eski Aya İrini Kilisesi bulunmaktadır (eski silah deposu, bugün silah müzesidir). Bu meydan da kısa sürede yeniden düzenlenmeli, ancak bu yapılırken deniz manzarasının zarar görmemesine dikkat edilmelidir. Burası trafik açısından önemli bir nokta olmadığından buranın bir park olarak değerlendirilmesinde yarar vardır. Burası denize kadarki yamaçta bahçeli küçük evlerin inşasıyla güzel bir görüntü verecek, sakın bir bölge oluşturacaktır. Yeniçerilerin büyük çınarının hâlâ ayakta olduğu bu meydanın asla bozulmaması gerekmektedir. Çünkü burası Türk millî tarihini oluşturmaktadır, aynen bitişikteki Ayasofya ve

170 Bâbüsşelâm/Orta Kapı.

Atmeydanı gibi onun bir parçasıdır. Bizans ve Türk sanatının ve kültürünün vücut bulduğu yerdir burası.

Eminönü'nü Atmeydanı ile bağlayan Hocapaşa Sokağı genişletilebilecek olan bir sokaktır. Alt kısımda bu genişletme işlemi her iki yakada da yapılabilir. Ancak eski saray duvarlarının başladığı yerden itibaren bu genişletme işlemi sadece surların karşısındaki tarafta yapılmalıdır. Yani duvarlara zarar vermeden ve onlara çok yaklaşımadan bu işlem devam ettirilmelidir. Aslında genişletilmeye ihtiyaç duyan kesim yolun alt kısmındadır.

Ayasofya'dan Beyazıt Meydanı'na doğru giden yol, yani eski Mese, İstanbul'un en harika ve sanatsal açıdan da bakıldığında en değerli sokağıdır. Geniş bir sokaktır burası. Onu yeniden düzenlemek bu sokağa ihanet etmek anlamına gelecektir. Bu sokağın bazı yerlerinde bir iki değişiklik yapmak yeterlidir. Başka bir değişikliğe ihtiyaç kalmayacaktır.

Buna mukabil Seraskerlik bölgesi hem kışlalarla ve hem de kışlaya benzeyen diğer resmî binalarıyla soluk bir görüntü arz etmektedir. Kaldı ki bu binalar doğal ve son derece geniş bir alana yayılmakta olan bir meydanın yerini kapatmaktadırlar (eskiden burada Forum Theodosianum bulunmaktaydı). Bu meydanın ortasına mesela bir meclis binası yapılabilir ki bu bina Süleymaniye ile de uyum içinde olacaktır. Böylece oluşturulacak ve son derece büyük bir açık alana oturan bu meydan bazı kamu binalarıyla hemen bitişikteki Beyazıt meydanından ayrılabilir. Böylece Beyazıt Meydanı küçük bir meydan olarak kalabilecek ve kendi gizemli cazibesini muhafaza edebilecektir.

Yeni Köprü ve Beyazıt Meydanı arasındaki bugün var olan anayolun yanında bulunan Hocapaşa Sokağı'nı ve Divanyolu'nu birbirine bağlayan bir ara sokak gerekmektedir. Bu bir yandan, bu bölgede şehrin trafiğini rahatlatmak için gereklidir.

Araçların büyük bir kısmı bugün de köprüden Beyazıt Caddesi'ne gitmek için bu dolambaçlı yolu kullanmadan kestirmeden giderek Bâbüâli Caddesi'ni tercih etmektedir. Ancak bu ikinci yol kestirme bir yol olmakla birlikte son derece dik bir yamaçta bulunmaktadır. Çarşı semtine gitmek için çare olabilecek yeni bir yol bulunmalıdır, zira bugün de buna ihtiyaç vardır. Gerekli düzenlemeleri gerçekleştirmek bugün de mümkündür. Bu yol büyük bir ihtimalle çarşı bölgesinin yanındaki yanmış mahalle bölgesinden geçebilir. Bu bölge radikal bazı değişikliklerle yeniden düzenlenebilir.

Çarşı bölgesinin kendine özgü taş mimarîsi ile sanat değeri önemli olan sokakları (Resim 50), bu bölgede bir şeyleri hayata geçirecek onlar tarafından korunmayı hak etmektedir. Bölgenin tamamı değilse de en azından Ortaçağ dönemlerinden kalan havası, taşıdığı işlevler itibariyle günümüz hayat şartlarına çok uygun olmasa da mimarî ruhu korunmalı. Şurası kesin ki, şu anda bile yok olmakta olan bu bölge, daha sonraki dönemlerde ve hele yeni bir liman hayata geçirilecek olursa tamamen ortadan kaybolacaktır.

Yeni bir hayat gündeme geldiğinde hanlar, kervansaraylar taşıdıkları eski önemi yitireceklerdir. Peki, ama o zaman bu büyük sanat ve tarih mirasını taşıyan bu değerli ve önemli yapıların kaderi ne olacak (Resim 54).

Bunların kir kısmı Asya bölgelerinden gelen tüccarlar ve yolcular için konaklama merkezleri olarak işlev görecektir. Bir kısmı ise kolayca halkın oturacağı evlere dönüştürülebilir. Kaldı ki bu şehir evlere de ihtiyaç duymaktadır. Böylece bu binaları yıkmak ve şehri de kendisine özgü karakteristik yapılardan yoksun bırakmak gerekmecektir. Belki de bu binalar yeni bir dönem gelinceye kadar, bu yapıları anlayabilecek ve

bunlar temelinde daha modern bir Türk mimarîsi inşa edecek uygun zamanlara kadar ayakta kalmayı başarabileceklerdir.

Şehrin Lykos tarafında kalan bölgelerinde yapılması gereken düzenleme ve değişiklikler, şimdiye kadar ele aldığımız bölgelerdeki kadar acil değildir. Şu ana kadar ele aldığımız semtlerdeki işlerin ise bir an önce hayata geçirilmesi gerekmektedir. Burada şehir elbette kademeli bir şekilde yeniden oluşacaktır. Ancak herkesin kendi kafasına göre, kendi başına buyruk inşaat yapmaması ve de şehrin buraya hiç uymayan bir genelgeyle adete tek bir ressamın elinden çıkmış gibi güzel, Türklere özgü ve ahenkli görüntüsünü bozmamak için fazla geç kalmadan iyi bir şehir düzenleme planı hazırlanmalı ve bir imar yasası veya yönetmelikle bu iş düzenlenmelidir.

İstanbul'da bir şehir planının yapılabilmesi, şehrin üzerine oturduğu araziye ve çevreyi iyice tanımakla mümkün olabilir.¹⁷¹ Bu arada ulaşım imkânları ve sanatsal kriterler dikkate alınmalı ve çok ayrıntılı bir değerlendirmeye, plan adım adım hazırlanmalıdır. Bunun hazırlanacağı yer de masa başı değil, dışarısidir, sahadır, tabii çevredir. Ancak orada hazırlandıktan sonra büroda kâğıda dökülebilir. Tarihî eserlerin miktarının bu kadar çok olduğu, arazi ve yüzey koşullarının bu kadar karmaşık bir yapı arzettiği bir ortamda imar planının kapalı bir odada, büroda hazırlanması düşünülemez bile. Buna örnek olarak Almanya'da Alman zihniyetiyle hazırlanan şehir düzenleme planı gösterilebilir. Valens Sukemeri civarındaki yangına kurban giden mahalleyle ilgili olarak yapılan düzenlemede öyle dehşet verici bir ortam ortaya çıkmıştır ki, buna göre bütün yollar işlevlerini yitirmiş bir durumdadır. Oysa bu

171 Erken Cumhuriyet döneminde Károly Kós'la aynı zamanda Le Corbusier de şehrin planlarıyla ilgilendi, ama projenin hazırlanmasıyla görevlendirilmedi. Proje, daha sonra Henri Prost adlı Fransız mühendis tarafından hazırlanmıştır (KG).

geçmişî binbeşyüz yıla kadar uzanan kültür şehrinin şartları dikkate alınmak zorundadır. Hazırlanacak bir imar planı ancak bu koşullarda gerçekçi olabilir, çünkü bu şehirde binalar ancak bazı engeller dikkate alınırca inşa edilebilir. Bunun yanı sıra bu şehirde, bazı Batı Avrupa şehirlerinde de kurulan bir kuruma ihtiyaç bulunmaktadır. Bu kurum, resmî makamlara, yapılacak olan inşaat ruhsat başvurularını sanatsal açıdan da değerlendirecek olan bir kuruldur.

Şurası tabiidir ki, şehrin şimdiye kadar ahşaptan inşa edilen binaları bundan böyle ahşaptan yapılamayacaklardır. Bundan böyle yangınlara karşı dayanıklı bir şekilde inşa edilecek olan evlerin nasıl olup da şimdi hâlâ mevcut olan harap ama sevimli, gülümseyen ve sanat değeri olan evler gibi olabileceği sorusunun halledilmesi inşaatçıların işi olacaktır. Bu üstesinden gelinemeyecek bir mesele değildir. Ancak bunun için her şeyden önce ciddi bir mimarlık okuluna¹⁷² ve de millî bilince sahip, ciddi bir bilgi birikimi olan, sağlıklı düşünebilme

172 Türkiye Cumhuriyeti'nde mimarlık eğitimin modernleşmesi yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Batı Avrupa'dan gelen mimarların Türkiye'ye davet edilmesi ve eğitim vermeleri ile başlamıştır. Mimarlık eğitiminde yabancı hocaların görev almaları *Sanayi-i Nefise Mektebi* adıyla Osman Hamdi Bey (1842-1910) tarafından 1883'de resmen kurulan, sonra 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi adını alan, günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi olarak adlandırılan enstitünün eğitim hayatıyla gerçekleştirilmiştir. Üniversitede eğitim veren hocalar, mesela Alexandre Vallaury, Ernst Egli, Hans Poelzig, Bruno Taut, Henri Prost hem kendileri tarafından tasarımı yapılmış binalarıyla, hem genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk mimarlarının yeni kuşağının eğitimiyle Erken Cumhuriyet döneminin mimarî gelişmesine rol oynamışlardır. Böylece Erken Cumhuriyet dönemimin ikinci millî mimarlık akımının mimarları Seyfi Arkan, Sedat Hakkı Eldem, Emin Onat, Sevki Balmumcu'nun (genellikle 1939-50 yıllarda) çalışmalarında önemli etki bırakmışlardır, bk. Ataman Demir, *Arşivdeki Belgeler Işığında Güzel Sanatlar Akademisi'nde Yabancı Hocalar*, Mimar Sinan Üniversitesi yay., İstanbul 2008; Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimarî Kültür*, Metis yayınları, Ankara 2001; İnci Aslanoglu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, 1923-1938*, Bilge, Ankara 2010 (KG).

yeteneğine haiz bir mimar nesle ihtiyaç vardır. Bu nesil ülkedeki inşaat örneklerini, türlerini biriktirip, onları yeniden değerlendirip, bunlardan yola çıkarak modern biçimlere geçebilecektir. Fransa'dan ve Almanya'dan iyi teknik elemanlar bulunabilir, ancak Türk millî mimarîsi ancak ve ancak Türk toprağında yetkinleşmiş, Türk mimarîsinin var olan örneklerini yerinde ve içsel olarak özümsemiş, bunlarla güçlenmiş yeni bir mimar kuşağıyla ayağa kalkacaktır. Bizim Macar mimarîmiz de, Budapeşte'yi imar etmeye çalışan mimarlarımızın bir kısmının gözlerini sürekli Viyana'ya ve Berlin'e diktiği ortamda millî özünü bulamaz. Mesela Finlandiyalılar kendi özelliklerini ancak dikkatlerini kendi ülkelerine çevirdiklerinde keşfetmişlerdir.

Haliç kıyılarının Yeniköprü'den Eyüb'e kadar düzenlenmesi ticarî açıdan da önemli bir iştir. Burada kıyıda geniş bir yola ihtiyaç vardır. Burada tramvay, demiryolu ve de araç trafiğinin kolayca işleyebilmesi gerekmektedir.

Son olarak Lykos ve sağ tarafında kalan çevresi, sanatsal olarak çok az değere sahip olan bir bölgedir ve büyük sanayi, toptan ticaret, kamusal kurumlar ve işçi bölgeleri olarak işlev görebilir. Yeni limanın bu bölgeye kurulması planlanmaktadır. Yedikule'den Kumkapı'ya kadar olan bütün bir bölgeyi kapsayacaktır. Ama ben limanın şehrin bu kadar içine girmesinin doğru olup olmadığı üzerinde bir daha kafa yorulmasının yanlış olmayacağını düşünüyorum. Mesela liman Yedikule'den Langa'ya ya da Yenikapı'ya kadar uzanan alanda da kurulabilir ve bu yeterli de olabilir. Belki de tam da Yenikapı yeni tren garına da ev sahipliği yapabilir.

Çünkü liman bölgesi civarında zamanla fabrikaların, depoların kurulacağı, bunların etrafında evlerin, işçi mahallelerinin oluşacağı, büroların, otellerin, toplu konutların yapılacağı

kesindir. Yük ve insan taşıma trenleri için inşa edilecek gar, yanında vagonlar için depoları, ısıtma merkezlerini, tamir atıl-yelerini gerektirecektir. Ve korkarım ki, Beyazıt semti altlarındaki Kumkapı yöresinde inşa edilecek olan tüm bu kurumlar şehrin görüntüsünü bozacaktır. Eğer bunlar Langa'da olursa bütünsel görüntüye zarar vermeyecektir.

Bu sanayi, ticaret ve işçi mahallesi diğer semtlerden araya yerleştirilecek büyük ve gerçek bir parkla rahat bir şekilde ayrılabilir. Bu Lykos vadisinde uzun bir şerit dâhilinde rahatlıkla hayata geçirilebilir. Zira orada hâlâ imara açılmamış ge-niş araziler, az değerli alanlar, ekim alanları bulunmaktadır (Yenibahçe).

Son söz olarak şunu da eklemek istiyorum: İstanbül dn-yanının en güzel şehri ve iki büyük kültürün merkezi, miras-ısı ve muhafızıdır. İstanbül'u elinde tutanın, ona sahip olanın hem Tanrı ve hem de insanlık nezdinde önemli bir sorumluluğu üstlenmesi gerekmektedir. Bu da, bu şehrin yüklediği sorumluluktur. şehre sahip olanın bilmesi gerekir ki, bu şehirde binbeşyüz yıl boyunca iki kültürün var ettiği değerleri yok etmeye ya da onlara zarar vermeye asla hakkı yoktur. Buna, eğer kendisi bu değerlerle eř değerde başka bir kültür yaratsa bile hakkı olamaz.

Bu çok zor bir görev, ağır bir yükümlülüktür. Ama İstanbül'a sahip olmak, her zorluğa ve çalışmaya değecek bir bedeldir (Resim 55-56).

EKLER

Çev.: Edit Tasnádi

KÁROLY KÓS: KOCA MİMAR SİNAN

Türbesi İstanbul'da, Süleymaniye'nin arkasında, şeyhülislam sarayının¹⁷³ yakınında, Yeniçeri Ağası arka kapısı bitişiğinde iki sokağın kavşağında bulunuyor. Kafes oymalı mermer duvarlar üzerindeki kafes oymalı kubbe altında sade mermer taşı, üzerinde taştan yontulmuş bir yeniçeri kalpağı var. Türbe etrafında zarif tunç parmaklıkla çevrilmiş küçücük bir çiçek bahçesi. Mermer levhalara sanatsal güzellikte sülüs yazısıyla aziz Kur'an'dan sureler kazılmış.

Burası, şehrin merkezinde sessiz Türk İstanbul'unun belki de en sakin yeridir. Ben, mütevazı olmakla beraber zarif, asil ve şiirsel olan bu küçük türbeyi şehrin binbir güzel ve muhteşem türbesinden daha çok sevdim: Burası, bizim medeniyetimizin kabul etmeye hâlâ yanaşmadığı, hâlbuki her okumuş Türk'ün, hatta İstanbul sokaklarında oynayan bütün çocukların belleğinde beşyüz yıldır yaşayan Koca Mimar Sinan'ın bizzat kendisi için yapıp yattığı yer.

Çağdaş bir Alman tarihçisi 1913'te yayımlanan Osmanlıların dâhi hanları Osman'ın yönetiminde Avrupa topraklarına zaferle ayak basmaları konusunu kelime kelimesiyle şöyle değerlendiriyor:

173 Bâb-ı Meşihât, kısmen bugünkü İstanbul Müftülüğü (çev).

“..und mit der übermenschäumenden Kraft der Unkultur machten sie ihre zügellosen Ansprüche geltend..”¹⁷⁴

Alman'ın hile yapmak ya da yalan söylemek istediğini sanmıyorum. Fakat bilgisizdi.

Padişah II. Mehmed -Türklerin “Fatih” dedikleri- 23 yaşında¹⁷⁵, 29 Mayıs 1453’de fethedilen Konstatinopolis’e giriyor: Güneş ışıklarıyla parıldayan öğle vaktinde, at üzerinde, veziriazamı, beylerbeyileri, paşaları, yeniçeri ağası ve muhafızlarının başında. Şehrin kalbi olan Ayasofya’nın avlusunda atından inip kiliseye yaya, fakat elinde kılıçla giriyor. Baş su-nak önünde molla artık İslam dininin gerektirdiğini yapıyor...

[II.] Mehmed namaz kıldıktan sonra orduya yeni başken-tinde ilk emrini veriyor:

–Kentteki bütün altın ve gümüşleri size veriyorum, ama binalar benim...

Bundan sonra Ayasofya’nın kubbesinden haçı kaldırtıyor ve yerine hilâl diktiriyor (ki hilâl birçokların yanlış bilgisine göre İslam dininin değil, Konstantinopolis’in simgesiymiş)...

Bütün diğer kiliseleri Rum papazlarına geri veriyor, metropoliti görevinde pekiştiriyor ve Hristiyanlara din serbest-liği tanıyor...

Bugün artık bildiğimiz gibi Bizans imparatorları Kons-tantin ve Justinianus’un eseri olan devasa ve sanatsal değeri yüksek bu eşsiz kent, Fatih kuşattığında, Latin imparatorlar döneminde soyulmuş, harabeye çevrilmiş, yıkılıp yakılmış, pis bir çöp döküntüsünden başka bir şey değilmiş. Yine bil-diğimiz gibi, padişah kenti ele geçirdikten hemen sonra ka-çan Rumları geri çağırmış, fethedilen oniki kentin en zengin

174 “... medeniyetsizliğin fazlasıyla köpüklenen gücüyle gerçekleştirdiler frenlen-memiş istemlerini...”

175 Fatih Sultan Mehmed, 30 Mart 1432’de doğmuştur. Dolayısıyla İstanbul’u fet-hettiğinde 22 yaşına henüz girmişti (çev).

sakinlerini buraya yerleşmeye zorlamış, Sırbistan'dan, Rume-
li'den, Anadolu'dan çok sayıda insanı buraya çağırmış ve kenti
yeniden kurmak amacıyla beşbin duvarcıya ailece buraya yer-
leşme emrini vermiş. Yirmi yıl geçtikten sonra şehirde harabe
diye bir şey kalmamış, hatta yeni hükümdarlık sarayı ile Aya-
sofya örneğine dayanarak sanatsal ve teknik açıdan da mü-
kemmeleşen Türk camii tipinin ilk örneği olan Fatih Mehmed
Camii de inşa edilmiştir.

Ne var ki çağının en mükemmel komutanı, dâhi politika-
cısı ve devlet örgütleyicisi olmakla kalmayarak (papalarının
iyi bildikleri gibi) fevkalade kültürlü şahsiyeti hakkında, ölü-
müne ait olarak bugünkü bir Alman tarihçisi şöyle yazıyor:

“Endlich, im Jahre 1481, starb der gefürchtete *Bluthund*...”¹⁷⁶

Kültürlü olmakla övünen bu Avrupa ya şaşılacak ölçüde
kültürsüz ya da kendini beğenmişliğinden kördür.

Fatih'in torununun oğlu Süleyman hakkında lisede biz,
O'nun feci Mohaç yenilgisine ve bunun sonucunda Macaris-
tan'ın uğradığı 150 yıllık bütün talihsizlik, yoksulluk ve dert-
lere sebep olduğunu öğrendik. Üniversitelerin ve tarihçilerin
öğrettikleri de esas itibariyle farklı değil bundan, ancak daha
ayrıntılıdır.

Oysa Türk tarihi O'na “Kanuni” adını vermiştir.

Gerçek şu ki Süleyman büyük padişahların en büyüğü,
tarihin en dâhi ve en bilgin hükümdarlarından biriydi; onun
başkenti kendi dönemin dünyasının politik merkezi idi, dip-
lomasisi Avrupa diplomasisine örnek oldu, ordusu yüzyılın en
iyi donatılmış ve en iyi eğitilmiş askerlerinden oluşuyordu. Sa-
rayı en parlak, en muhteşem imparatorluk sarayıydı, içindeki

176 “Nihayet 1489 yılında kudurmuş kanlı köpek öldü”.

binlerce yıllık Asya özeni ve yüceliği eski Bizans imparatorluk sarayının incelikli, biçimli, zengin üslubuyla ve gizemli, mağrur havasıyla birleşiyordu. Padişah, sağduyulu, iyi eğitilmiş, çok bilgili, geniş görgüye sahip bir kişi, mükemmel idareci, yetenekli teşkilatçı, sanattan anlayan ve hoşlanan bir şahsiyetti. Kendisi de şairdi, sanatçı ve âlimlerin gerçek dostu, cömert mükafatçısı idi. Hemen hemen elli yıllık saltanatı döneminde devletinde barış ve düzen hüküm sürüyor, ülke hızla zenginleşiyor, halkları memnun kalıyordu.

Kanuni'nin saltanatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağıydı. Osmanlıların fikir hayatının en bereketli dönemiydi. Nasıl ki modern Avrupa hukukunun temeli olan Roma hukukunun düzene konulması ile Ayasofya'nın inşa edilişi Bizans imparatorunun adından ve döneminden ayıramazsa, Osmanlı İmparatorluğu hukukunun oluşturulması, Süleymaniye ve Selimiye camiilerinin inşa edilişi de Kanuni Sultan Süleyman'ın adına bağlıdır. İnsanlık tarihinin kalıcı ve büyük isimleri de Kanuni Sultan Süleyman'ın adı ile çağına bağlanmaktadır. Eğer biz şair Bâkî, hukuk âlimi Ebussuud el-İmâdî¹⁷⁷, diplomat ve tarihçi Celalzâde¹⁷⁸ ya da Mimar Sinan'ın isimlerini burada, Latin-Hristiyan medeniyetinin Avrupa'sında duymamışsak, Çinli, İranlı ya da Hindistanlı okumuş insanların çoğunun bizim Luther, Dante, Shakespeare ya da Michelangelo'nun adını şüpheyle karışık nazik bir gülümseme ile karşılamasına da şaşıp kalmayalım.

Kanuni devrini, Türk, hatta bütün İslam kültürünün en parlak dönemi kılan devlerden en önemlisi kuşkusuz Mimar Sinan'dı. Eserlerini o zamanki Hristiyan Avrupa'sının en mükemmel mimarlık eserleri ile karşılaştırırsak, konstrüksiyoncu

177 Şeyhülislam Ebussuud Mehmed el-İmâdî, 30 Aralık 1490'da doğmuş, Ekim 1545'de tayin edildiği şeyhülislamlık vazifesinin 23 Ağustos 1574 tarihindeki vefatına kadar ifa etmiştir (çev).

178 Nişancı Topyalı Celalzâde Mustafa Çelebi (çev).

olarak İtalyan Rönesans mimarlarını kat kat aştığını, sanatçı olarak da çağının en seçkinlerinin gerisinde kalmadığını inkâr edemeyeceğiz.

Mimar Sinan, hayatının iki baş eseri olan İstanbul'daki Süleymaniye ve Edirne'deki Selimiye'de, mimarlığın o zamana kadar hep boşuna çabaladığı, Jakob Burckhardt'ın "en yüksek düzeydeki mutlak mimarî biçimi" olarak tarif ettiği merkezî saha mimarlığının yöntem ve araçları ile görkemli sanatsal çözümünü yarattı.

Merkezî sahanın teknik çözümüne kubbenin kemerleştirilmesi, buna ise tuğlanın inşaat malzemesi olarak kullanımı imkân sağladı. Tuğla, taş ve ağacı az olan Mezopotamya ya da Orta Asya'nın eski medeniyetlerinin buluşuydu; kemerlemede tuğlayı bu eski halklar kullanmaya başladılar.

Ne Antik Yunan ne de Mısır mimarîsi kemer ile kube yapabilişti. Roma, Asya'dan öğrenmiş, kullanmış ve geliştirmiş ise de, kubbe yapımı ve merkezî sahanın gerçekleştirilmesinde Pantheon'un ilerisine geçemedi.

Hristiyan Avrupa'sı kemerlemeyi yine de Asya'dan öğrendi. Batı Hristiyanlığı kilise içinin çözümünü çapraz kemerlemenin geliştirilmesi ile uzun sahanlı bazilikada buldu ve bu kilise tipini Ortaçağ'ın sonunda gotik kilisesi imkânları dahilinde sonuna kadar geliştirdi. Merkezî sahanın çözümlenmesi ödevini Doğu Hristiyanlığı üstlendi ve imparator Justinianus'un döneminde (VI. yy.) Asya fikri olan merkezîliğin üç tip çözümü, Asyalı konstrüksiyon olan kubbenin üç türlü kullanımı hemen hemen aynı zamanda gerçekleşti. Bunlardan ikisi: Konstatinopolis'deki Havari Kilisesi ile Ravenna'daki San Vitale Kilisesiydi. Doğrudan örnekleri olan Suriye yapılarının öncüleri Mezopotamya'da inşa edilmişti. Bu tip sonraları Rus kiliselerinde

devamını, hatta sonunu bulur. Ne var ki merkezî sahanın hakiki çözümü Ayasofya oldu. Onun doğrudan öncüsü yoktur. Yapının dışının da çözüme bağlandığı artçısı ise ancak bin yıl geçtikten sonra Türk mimarı Koca Sinan'ın mühendislik bilgileri ve sanatsal dehası sayesinde ortaya çıkmıştır.

İç mekân olarak Ayasofya, insanoğlunun yarattığı sanatın bugüne kadar eşine rastlanmadık mucizesidir. Ölçüleri, oranları, renk ve ışık ahengi taklit edilemez ve edilemeyecektir. Ne selefî ne halefî var ki bu da tabii sayılmalı. Ne var ki mimarı, iç mekânı çözebilmişken binanın dışının çözümünde güçsüz, beceriksiz kalmıştır. Ayasofya dışardan görkemli bir yapı değil, biçimsiz bir taş kümesi gibidir.

Gotik kiliselerde orta mekânın göklere doğru yükselen çapraz kemerlerinin yükünü yan sahanlar, destekleyici kemerler ve dış sütunlar yoluyla sanatsal biçimde vurgulayarak ve teknik açıdan mükemmel taşıtırken, Bizans ustası Trallesli Antheimos, kubbe baskısı ile yan baskısını ancak kubbenin içine yerleştirdiği ağır taş kümeleriyle dengeleyebilmiştir.

Rönesans'ın en muhteşem dönemini yaşayan İtalya, yien çözümlenecek sanatsal sorunların doruğu olarak merkezî mekânın oluşturulmasını hedef aldı. Papa II. Julius 1503'te Bramante'ye yeni San Pietro Kilisesi'ni bir Rum istavrozlu biçimindeki temeli olan kubbeli bir kilise inşa etmek görevini verirken, papalığın güçlü saltanatının simgesini yaratmak istemiştir.

Kilise 160 yıllık sürekli çalışmalarla, planların defalarca değiştirilmesi ile, bu arada kubbesi birkaç kez çöktükten sonra Michelangelo tarafından tasarlanan biçimde gerçekleştirilebildi. Önceleri Bramante, sonra Raffael, Peruzzi ve Antonio di Sangallo da bütün tutku ve yeteneklerini esere adanmışlardı fakat kiliseyi ancak Michelangelo'dan sonra Carlo Maderna, Bolognini ve Bernini tamamladılar.

Roma'daki San Pietro Kilisesi, kilise sahası açısından İtalyan Rönesans mimarlığının en mükemmel eseridir. Kubbe ölçüleri Ayasofya'nın o zamana kadar erişilemeyen ölçüleri kadardır, ibadet edenlere hizmet eden yeri ise daha geniştir. Ne var ki mekân güzelliği, renk ve ışık ahengi açısından Ayasofya ile karşılaştırılmaz. Ciddi Antik'ten filizlenen daha serbest Rönesans mimarlığı ölçülere gerçekten belirleme imkânını vermeyen Antik biçimlerden kurtulamadı, oranları özgürce gruplaştırılmadığı için ve daha serbest süs biçimlerinin yokluğu sonucunda gerçek ölçüleri insan gözünde daha da büyütemedi.

Ayasofya'nın yalnız yarı yarıya gerçekleştirebildiğini (çünkü ancak kilisenin iç mekânını başarı ile gerçekleştirmişti), San Pietro'da ise Michelangelo ile diğer mimarların ancak uzun denemelerden ve fiyaskolardan sonra birbuçuk yüzyıllık çalışmalar ile yapabildiklerini, hatta üslup biçimlerine kısıtlanmaları yüzünden tamamıyla başaramadıklarını aynı dönemde, XVI. yüzyılın ortasında Koca Mimar Sinan oynarmışçasına, tereddüt, duraksama ve denemelere bile gerek kalmadan çözüverdi. Edirne'deki Selimiye Camii, temiz merkezî, kubbeli mekânın mükemmel bir mimarî çözümüdür (Teknik çözüm olarak fikir vermek için kubbe çapının Ayasofya'ninkini bulduğunu, bunun da San Pietro'nunkinin yanında bugün bile dünyada en büyük kubbe çapı olduğunu hatırlatmakla yetinelim).

İtalya Rönesansı konusunda bol bol incelemeler yapıldı. Sanat tarihinde San Pietro Kilisesi'ni erdemine göre övmeyen, inşa edenleri kutlamayan eser yoktur. Kiliseyi ve kiliseyi inşa edenleri konu edinen monografi ve biyografilerle bir kütüphane doldurulabilir.

Diğer yandaysa Koca Mimar Sinan ile Türk mimarlığını, Avrupa sanat tarihi aslında tanımıyor, daha doğrusu,

özgünlüğünü, sanatsal etkinliğini kabul etmiyor, aksine Arap, Fars, hatta Selçuklu sanatının Batılı bir dalı ya da daha çok Bizans sanatının İslamlaştırılmış, zayıf bir kopyası sayıyor; hatta bu arada, mesela, Viollet le Duc, L. Parville'in *L'architecture et décoration turque au XV. siècle* başlıklı eserine yazdığı önsözde Türk güzel sanatlarını olduğu gibi inkâr ediyor.

Önyargılı olmayan bir Hristiyan Avrupalı güzel sanat tarihçisi, değerleri görmek isteyen ve görebilen mimar gözü ile bakan biri, bugün de yanyana duran Bizans ve Türk sanatının anıtlarını karşılaştırarak şunları kaydedebilir. Osmanlı'nın kendine has sanatı vardır; ne Arap, ne Fars, ne Selçuk, ne de Bizans sanatıdır; bizzat kendi yolunu izleyen, kendi amaçlarını güden bu sanatsal gelişim ise zirvesine Kanuni döneminde, Koca Mimar Sinan'ın eserleri ile erişmiştir; sonra da ilkin yavaş yavaş, daha sonraları ise gittikçe daha büyük bir hızla sönererek, XVII. yüzyıldan itibaren yine çökmeye başlayan Avrupa mimarlığının çok daha derinlerine batmıştır.

Bayındırlık uzmanı olarak Sinan her şeyden önce Süleymaniye Külliyesi'nin oluşturulması ile İstanbul'un bugüne kadar en sanatsal ve en karakteristik güzelliğini meydana getirmekle kalmayarak gelecek kuşaklara da örnek vermiştir.

Şurasını da bilmek gerekir ki Osmanlı camii, sadece ibadet binası değil, kültürel ve sosyal kurumlarıyla camiiyi geniş bir mekân etrafında çevreleyen külliye sistemidir. Mesela tek bir sanatsal yapı olarak planlanıp inşa edilen Süleymaniye Camii ile külliyesini şöyle tasvir edebiliriz: Alanın merkezinde camii binası durmaktadır. Önde süslü kapısı bulunan, dışardan duvarla ve içerden revakla çevrili iç avlu, içinde ise sebil. Camiinin arkasında padişahın türbesinin de bulunduğu kafes oymalı tunç parmaklıkla çevrili mezarlık (Camiilere, avlularına, padişahın türbesi de bulunan mezarlıklara herkesin rahatça serbest girebildiğini de hatırlatayım).

Bütün bunları, çok geniş, kısmen ağaçlandırılmış bir alan, alanı ise külliyeyle bağlayan binalar; bir ilkokul (mektep), dört medrese, Kur'an okunması için bir salon (darül-kıraat), Kur'an izahatı için bir salon (darül-hadis), tıp okulu (medrese-i tıbb), hastahane, imaret, kervansaray (han), kütüphane, sebilhane, yabancı yolcular için bir han ve hamam içine alır. Bu binaların masraflarını camiiyi kuran karşılardı, han ile kervansaray dışında bütün bina ve kuruluşun kullanımı parasızdı.

Bildiğim kadarıyla İstanbul'da böyle büyük, Cuma camii denilen dört külliye vardı, diğerlerinin külliyesi eksikti. Mesela Haseki Sultan Camii'ne yalnız mektep, medrese, imaret ve tımarhane; Mihrimah Camii'ne ise medrese, hamam ve açık çarşı bağlıydı.

Acaba bizim kültür tarihimiz Ortaçağ manastırlarının sosyal ve kültürel faaliyetine -tamamen haklı olarak- o kadar önem verirken, barbar ve dinsiz saydığı Türklerin bu alandaki faaliyetinden hiç haberdar mıdır?

Sinan'ın hayatı hakkında batı sanat tarihi yalnızca Ethem Paşa, Cornelius Gurlit ve Celal Esat Bey'in yüzyılın başında yayımlanan kısa yazılarından az çok şeyler bilebiliyor. Türk yazınında bile ancak ince bir kitapçıkta hayat hikâyesi kısaca anlatılıyor, eserleri sıralanıp değerlendiriliyor. Bu küçük kitapçığı mimarın çağdaşı ve dostu şair Mustafa Sâi yazdı.¹⁷⁹

Yaşamı, harika bir hikâye... Öksüz köylü çocuğun çok doğal bir şey gibi kral olacağı bir halk masalı. Sinan 1489'da Anadolu, Kapadokya'daki Kayseri'de doğmuştur, babası Rum asıllı Hristiyan köylüsü, reaya idi. Ödeyeceği vergi yerine oğlu

179 Risale basılı olarak ancak 1897'de İstanbul'da *Tezkiretü'l-Bün-yân-ı Koca Mimar Sinan* adıyla çıktı. İstanbul doğumlu şair Mustafa Sâi aynı zamanda nakkaştı (çev).

Sinan'ı küçük çocukken devlete verir. Çocuk asker okuluna verilir. Okulda Müslüman ve Türk oluyor ve sonraları kendisini Sinan-ben-abd-elmanan (Velinimetin hizmetçisinin oğlu)¹⁸⁰ olarak takdim eder. Okuldan yeniçeri ordusuna gönderilir. Geleneklere uygun olarak bir meslek öğrenmesi de gerekir, o da mimarlığı seçer. Zaferle sonuçlanan Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine asker olarak katılır, savaşta sivrildiğinden zemberekçibaşı rütbesini alır.

İran savaşı teknik bilgilerini ve hayal gücünü saptayıcı bir başarı ile kullanma fırsatını verdiği zaman artık eski bir askerdir. Türk ordusunun ilerlemesini İranlılar Van gölünde başarı ile durdururlar. Teknik subay ve birlikler tarafından yapılan çeşitli aletler ve makinalar boşuna çaba harcamaktan öteye gidemez; birlikler suyun öbür tarafına taşınamaz. İşte o zaman Sinan parlak bir fikirle ortaya çıkar. Malzeme ve aletlerle çabucak hazırlanabilecek, büyük yığınların gölü geçmesini sağlayabilen yarı köprü yarı araba gemisidir bu fikir. Hazır bulunan vezir, Sinan'ın planını kabul eder ve onu hemen bütün köprücü birliklerinin başına getirir. Ordu gölden başarı ile geçer ki bu, seferin sonucunu da belirler. Sinan ise yeniçeri subaşı olmuştur.

O andan itibaren Sinan mühendislik bilimlerinin büyük ustası sayılır, padişah bütün önemli bayındırlık işlerinin planlama ve yönetimiyle Sinan'ı görevlendirir.

Yol yapıcısı olarak İstanbul'dan Batı'ya, Tuna'ya kadar uzanan seferlerin geçtiği yol boyunca gerekli taş köprüleri inşa eder. Bunlardan bir kısmı halen kullanılmaktadır. 1563'te korkunç bir fırtına sonucunda hemen hemen tamamen yok olan İstanbul su şebekesini yeniden kurar, hatta birçok yerde genişleterek yeniden inşa eder.

180 Mimmar Sinan, kendisini "Sinan bin Abdulmennân" olarak tanıtır, ki bu O'nun devşirme kökenine işaret eder.

Ne var ki uygarlık tarihinde yerini yine de mimar olarak bulmalıdır. Bu alandaki ilk eseri İstanbul'da inşa edilen Selimiye Camii'di¹⁸¹r. Sanatsal çalışmalarının başlıca durakları, Haseki Sultan Cami (İstanbul 1539), Şehzâde Camii (İstanbul 1548), Süleymaniye Cami (İstanbul 1550-1556) ve en sonunda Selimiye Camidir (Edirne 1560).

Mustafa Sâi'nin risalesi mimarın notlarına dayanarak Sinan tarafından planlanan ve gerçekleştirilen 343 eser sıralamakta, aralarından 81'i camii, mescid, medrese, çeşme, mektep, sebilhane, hastahane, kervansaray, çarşı, türbe, hamam ve benzeridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde inşa ettiği yapıtlara rastlanmaktadır. Rumeli ve Anadolu'da bugün bile eseri bulunmayan şehir nerdeyse yoktur.

En iyi koruyucusu olan padişahın, çalışmalarına verdiği büyük önemi, Süleymaniye Camii'ni tamamladığı zaman ücret olarak bir İstanbul mahallesinin bütün ücret ve vergi gelirini Sinan'a bırakmış olması da göstermektedir.

Rivayete göre Süleymaniye'yi bitirdiği zaman ve camii arkasındaki bahçede büyük çınarlar altında padişahın türbesi de hazır olduğu sırada Sinan Kanuni'nin huzuruna çıkıp,

–Hünkârım, şanını koruyacak camii ve kemiklerini saklayacak türbe hazır, fakat üzerinde yer alacak şiiir henüz eksik. Onu yazdırın, Hünkârım, der.

Kanuni bir süre susar, çünkü Rus asıllı eşi Hürrem Sultan'ın öyle istediği için ölmesi gereken oğlu aklına gelir. Sonra da,

–Bâkî'yi çağır, der.

181 Yavuz Sultan Selim Camii'nin ilk mimarı Mimarbaşı Acem Ali Ağa olup, sonradan Kanuni, Mimar Sinan'a buraya bir hamam ve kervansaray ilave ettirmiştir (çev).

Sinan, Bâkî ile beraber döndüğü zaman padişah elini şairin omuzuna koyarak,

–Kardeşim, benim türbeme sen şiir yaz, der.

Fakat Şair Bâkî hiç düşünmeden şu cevabı verir:

–Oğlunun katili olabilen babanın türbesine Bâkî şiir yazmaz.

Kanuni, “şairin boynunu vurun,” der, fakat sonra vazgeçer. Bir müddet sonra da affeder, hatta devletinin en büyük şairini kısa zaman içinde serbest bırakır. Türbesine hayatında şiir yazdırmaz. Bâkî yazmadığı takdirde ebediyen şiirsiz kalması emrini verir.

Ne var ki, hayatında padişahın bu katliamını affedemeyen Abdülbâkî, ölen dostunu affedip, şiiri yazdı; Sinan ise onun yazdıklarını padişahın türbesine yontturdu:

“Her saltanat geçicidir, her insanoğlunu son saatini bekler. Fakat Cenâb-ı Hakk üzerinde ne zamanın, ne ölümün kuvveti vardır. Bir tek büyük olan Allah’tır”.

Sinan’ın elbette birçok iş arkadaşı ve talebesi de vardır. En tanınmışları, Ahmed Ağa Kemaleddin, Davud Ağa, Turnacıbaşı, Yetimbaba, Ali Efendi, Genç Sinan ve Yusuf. Yusuf, ustasının yeğlediği ve en değerli öğrencisiydi ki onu sanat tarihimiz, ustasını unutarak, Müslüman Türk mimarlığının en büyüğü, hatta tek ustası olarak biliyor. Ustasından ayrıldıktan sonra Yusuf, Hindistan’da ünlü Babür¹⁸² padişahı Ekber’in (Babür) sarayına geçip dünyaca ünlü Delhi, Lahor ve Agra saraylarını inşa eder.

Koca Mimar Sinan 89 yaşında¹⁸³ dünyaya gözlerini yumdu. Ünlü çağdaşı, yine 89 yaşında ölen Michelangelo’ya (1475-1564) bu açıdan da benziyordu. Mimarlığının en parlak dö-

182 Metinde “Memlük”.

183 Mimar Sinan, takriben 100 yaşında, 1589’da vefat etmiştir (çev).

neminde bile yeniçeri ocağından olduğunu unutmadı. Gurur duyuyordu bundan. Hayatının son anına kadar “fahri” yeniçeri kaldı ve haseki yeniçerilerinin aylığını düzenli aldı. Biz-zat kendisi tarafından inşa edilen türbesindeki mezar taşına yeniçeri borkünü yontturdu.

Bana anlatılan bir hikâyeyi de aktarayım ki halkların medeniyeti ya da medeniyetsizliği konu iken bu hikâyeyi başkalarına ben de defalarca anlattım.

Türk halkı ölümlere karşı büyük saygı gösterir. Dünyanın hiç bir yerinde bu kadar çok büyük küçük mezarlık bulunmaz. Hatta bunların dışında camiilerin yanında, sokak köşelerinde ve sokaklardaki evler arasında bile tek tük türbeler bulunur. Mezarlıkların hepsini ağaçlar gölgelemekte, hepsi birer yeşil vaha, umumî parktır. Ölümlerin bir kısmı güzelim küçük binalar olan türbede, fakat çoğu elbette toprak altında, mezarda yatmaktadır. Ama türbede olsun, toprakta olsun başucunda dar ve düz bir beyaz mermer taş dikilidir. Başında yontulmuş bir simge vardır: Erkeklerin mezarında sarık, kadınlarınkinde bir çiçek demeti. Sarığın şekline dayanarak ne zaman yaşadığı ve toplumdaki yeri eksiksiz tespit edilebilir. Türkler mezarlığa hiç bir zaman el sürmedikleri için, ölümler ve mezar taşları yüzyıllar boyunca yerlerinde kalır. Türk mezarlığı, en şairâne millî anıttır.

Ne var ki 1827 yılında padişah II. Mahmud, imparatorluğunu kurtarabilmek için cesur bir eyleme geçer: Morali bozulmuş, eskimiş, kullanılamaz, kısacası lüzumsuz, aynı zamanda daimî bir tehlike kaynağı olan yeniçeri ocağını bir isyanı bahane ederek yok eder. Başkentinde ortasında korkunç bir savaştır bu. Fakat padişahın birlikleri, ölüme mahkûm edilen ve af için boşuna yalvaran yeniçerileri sonunda yenerler. O zaman

padişah, imparatorluğun her köşesinde yeniçerileri hatırlatan her şeyin hemen yıkılması emrini verir. Bu vesile ile sıra mezarlıklara da gelir. Padişahın emriyle yeniçeri kalpağını andıran her mezar taşının başlığı demir çubuklarla kırılır.

Bütün ülkede sadece Koca Mimar Sinan'ın mezar taşı af edilir. O taşı hâlâ yeniçeri kalpağı süslemektedir.

Dünyanın en büyük mimârî dehalarından olan fakat hakkında ancak bir şair dostu tarafından bir tek küçük risale yazılan Koca Mimar Sinan'ın öyküsü işte budur. Ne var ki hatırası eşsiz eserlerinde ve halkının kalbinde hâlâ yaşıyor.

Bundan fazlasını ise bir sanatçı isteyemez...

1932

KÁROLY KÓS:
İBRAHİM MÜTEFERRİKA¹⁸⁴

Yazarlar, mühürcüler ve kitap alım satımıyla meşgul tüccarlar, Doğu insanının, hakkında “mutluluk kapısı” anlamında Dersaâdet’ten başka ismi nadir kullandığı altın İstanbul’da, meraklı ve patavatsız Avrupalı yolcunun, büyük pazarın nadiren ulaştığı en üst ucunda, azametli yürüyüşlü, kaftanlı, ciddi Türk insanlarının geçtiği dar ve sessiz sokaklarda bulunurlar. Dostum Ali Rıza’nın kitap dükkânı da buralarda, “güvercinlerin mâbedi”, yani koca ve harika Bâyezid Camii’ne yakın, eski sakinleri nedeniyle Çadırcılar Caddesi denilen sokaktadır.

Bütün Türk kitapçılarının belki de en bilgili ve en değerlisi ile nasıl tanıştığımı burada anlatmak biraz uzun olurdu. Şurası yeter ki, 1917 başında bütün dünyayı sarsan olayların rüzgârına kapılıp o sıralar artık bir yıldır bu şehirde oturuyor ve Bosna dağlarından Çin Seddi’nin dibine, Türk kavimlerin konuştuğu bu dili biraz konuşuyordum.

Sözün kısası tanışıp dost olduk. Kaderim İstanbul’a bağladıkça dükkânına defalarca uğradım ve o da -Doğu insanı ya birkaç kez beni ziyaret etti. Türk kitap dükkânı -elbette eski moda olanı, çünkü artık çok sayıda Avrupa kitapları ve yeni Türk ıvır zıvırlarla modern dükkânlar da var- bizim kitapçılarımızdan çok farklı. Güzel ve hoş bir oda: Halılar, yumuşak kerevet, sehpa, birkaç tabure tipi iskemlecik ve kitaplar,

184 Yazdım ve kısmen Türkçeden çevirdim (Károly Kós’un notu).

kitaplar... Yeni ve eski, yazma ve baskı; ayrıca duvarlarda ve raflara dayalı olarak çerçevelenmiş minyatürler ve güzel yazılı, resimli Kur'an alıntıları. Kalfa yok, tezgâh yok, katalog yok, fakat Ali Rıza Efendi var, ki kendisi Türk edebiyatı hakkında her şeyi bilir, hattâ Arap ve Fars edebiyatı hakkında da oldukça bilgili. En çok Türk edebiyatını tanır: İster İstanbul, Bursa ya da Konya'da, ister Rusya Kazan'da yayınlanmış olsun, basılı bütün Türk kitaplarını bilir. Türkçe dışında Arapça ve Farsça da bilir ve güzel yazılı bir Kur'an ya da harika bir *Şehnâme* kitapları arasında mutlaka bulunur. Büyük padişah Kanuni'nin sevdiği Şair Bâkî'nin o dönemden kalma bir yazmasını da orada gördüm. Divanının mükemmel Buhara kâğıdına yazılmış, deri ciltli bu nüshasını vedalaşırken Ali Rıza bana hediye etti (Mert bir adammış bu Bâkî, bir defasında Kanuni'ye yüz yüze şu sözleri yöneltmiş: "Padişahım, şeyhülislam ile müftüler ne söylerlerse söylesin, sen çocuğunun katilisin!"). Padişah bu söz üzerine şairi idam cezasına çarptırır, ama öldürtmez. En büyük padişahın güzelim türbesine -kendi isteği üzerine- yaldızlı harflerle Bâkî'nin mısraları yazılır). Ali Rıza, büyük Rus bilim adamı İlminsky'nin Kazan'da bastığı Çağatay *Babürnâme*'sini bilir ve anlatır; büyük Orta Asya Türk şâiri Nevâî'nin şahane eseri *Ferhad ile Şirin*'i gururla gösterir, hatta dükkânında orijinal Nevâî yazmaları bulundurur. Büyük Özbek kültüründen ilk kez onun sayesinde haberdar olup, Abdulgazi Bahadır Han'ın *Sedze-türkî*'sinin¹⁸⁵ sayfalarını çevirdim. Konyalı bilge Nasreddin Hoca'nın ebedî mizahı beni ilk defa orada güldürdü ve Küçük Asya'nın halk kahramanı Köroğlu'nun destanıyla da onun sayesinde tanıştım...

Dışarıda, Çadırcılar Caddesi'nde insanlar kaynaşır ve eski kaldırım taşları Doğu güneşiyle ısınır. Fakat içerde, kahverengi ciltli, tuhaf baharat kokulu kitaplar arasında loş gölgeler var.

185 Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk*'ü kastedilmektedir (çev).

Ben defalarca orada oturup altın rengi, sıcak çayı yudumlayarak kitapçı Ali Rıza'nın alçak sesle çınlayan konuşmasını dinledim.

Bir defasında, 1918'de, gayet iyi hatırlıyorum, yağmurlu, çamurlu, serin bir ilkbahar gününde dükkânına girdiğimde büyük bir heyecanla karşıladı. Selamlaşıp oturduktan hemen sonra, sigaramı bile yakmadan önce sordu:

-Efendim siz Erdel'den gelen Macarlardansınız değil mi?

-Oralıyım.

-Hangi şehirdensiniz?

-Kolozsvár'dan.

-Tamam, işte! diye bir rafta ayrı duran kitapları gösterdi.

-İbrahim Müteferrika'nın adını duydunuz mu hiç?

Hiç duymadığımı açıkça söyledim.

-Hayret! Oysa Macardı, Erdelli, hatta Kolozsvárlydı. İlk Türk matbaasını o kurmuştur.

Tomardan bir kitap ele aldı.

-Bakın, bu XVII. yüzyıl Türk dünya gezgini Hacı Kalfa'nın¹⁸⁶ meşhur, büyük, resimli eseri *Cihannümâ*, ilk Türk matbaamızdan çıkan ilk kitaplardan biridir. Diğerleri de oradan. İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların hemen hemen hepsini bulabildim. Birer nüsha bulmakla Milli Kütüphane görevlendirmişti beni. İşte bu İbrahim Kolozsvárlı bir Macardı ha!

Cevap vermeden seriyi inceledim. Yirmi kadar kitap: Küçük onaltıda bir formattan büyük folyo formatına, hepsi de XVIII. yüzyılın ilk üçte birinden; iyi, sağlam kâğıt üzerine, temiz, keskin harflerle basılı (İstanbul ve Küçük Asya matbaaları hâlâ bu harf tipini kullanır ve Rusya'daki Tatar matbaaları da bunları izler); ilk sayfalarda elle çizilmiş süslü inisiyal

186 Kâtip Çelebi, kastedilmektedir. Ancak Kâtip Çelebi, bir seyyah değildi (çev).

ve çerçeveler, son sayfaların en alt kısmında kolofon: Basanın adı ve basım yılı. Sözün kısası Türk matbuları.

Bütün bunlardan o ana kadar gerçekten hiç haberim yoktu.

Vedalaşırken Ali Rıza, *Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın 1 ağustos 1910 (Hicrî 1324) sayısını elime yapıştırdı. Calvinist teologdan Türk kölesi, sonra Osmanlı sarayında yüksek rütbeli görevli, bu vesile ile Erdel Beyi II. Ferenc Rákóczi'nin sekreter ve tercümanı, ayrıca Türk matbaacılığın kurucusu olan o Kolozsvárlı gencin olağanüstü hayat hikâyesini işte o mecmuada okudum. Başka bir ilginç şey daha: Söz konusu makale bir Macarın Türkçe konuşmasını içerir: Türk tarihçiler toplantısında bildirisini okuyan Papaz Karácsonyi İstanbul arşiv ve kütüphanesinde yıllar boyu Macarlara ait verilerin izini sürmüş ve araştırmalarının sonuçları, bu arada meşhur Türk gezgini Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden Macaristan'a ait bölümlerin çevirisi, Macar Bilimler Akademisi'nce yayımlanmıştır da. Papaz Karácsonyi'nin İbrahim Müteferrika'ya ait makalesi (en azından benim bildiğim kadar) Macarca hiç yayımlanmamıştır.

Bu makaleyi çevirmeye çalıştım, fakat denememin ne kadar başarılı olduğunu bilmem. Çünkü Türk dili ve konuşma biçimi bizim alıştığımızdan çok farklı. Dolayısıyla harfi harfine çevrilmiş bir Türk cümlesi bizim için anlaşılmaz, hatta gülünç olabilir, ki bu, Türk'ün, bizim üslubumuzu kaba ve barbar saymasını dışlayamaz. Fakat sırf mânâyı aktarırsam makale ilginçliğini kaybeder. Bu durumda çeviri denememle altın orta yolu bulmaya çalışıyordum. Elbette çeviriyi değil, yazının içeriğini ilginç buluyorum.

Müteferrika

Müteferrika kendi isteği değil, kaderin zorlaması ile Osmanlı hizmetine girip ilk Türk matbaasını kurmakla Osmanlı bilimlerine ebedî bir hizmet sunmuştur. Bu çalışması bu bilgin insanı Türk bilim ve kültür tarihince anılmaya layık kılıyor.

İbrahim Müteferrika fakir bir Calvinist Hristiyan ailede, Milâdî 1674, Hicrî 1085 tarihinde¹⁸⁷, Macaristan'ın doğusunda, Kolozsvár Şehri'nde dünyaya gelir.¹⁸⁸

O dönemde Katolikler ile Protestanlar arasındaki yarış, Macar okul hayatını olumlu etkiler, çünkü yarışan mezhepler birbirlerini medeniyet ve bilim alanında da yenmek istediklerinden kendi mezheplerinden fakir, fakat yetenekli çocukları bedava okuturlar. Böyle bir çocuk olan İbrahim de Kolozsvár Koleji'nde öğrenimine devam ediyor ve papaz olmaya hazırlanıyordu.

1692'de "Yukarı Macaristan kralı" Imre Thököly Osmanlı birliklerinin desteğinde Avusturya ile savaşırken 18 yaşındaki genç talebe -asıl adını bilmiyoruz- bir yolculuk esnasında bir Avusturyalı birlikle karşılaşmış ve dönemin âdetine uygun olarak, askerler onu fidye umuduyla esir almışlar. Ne var ki fakir genç için kimse fidye ödemeyince 1694 yılında İstanbul'a gönderilip köle olarak satılmıştır.

Bu genç Macar talebenin İslam dinine geçmesini dostlarından Saussure şöyle anlatıyor: "İstanbul'da kaba ve acımasız bir adamın eline düştükten sonra uzun müddet perişan durumda kalır ve nihayet dayanamayıp İslam'ı kabul eder, İbrahim adını alır. Akıllı ve yetenekli olduğundan Türkçeyi kısa

187 İbrahim, kendisinin anlattığı gibi 1692'de, 18 yaşında savaş esiri oldu; buna göre yukarıdaki yılda doğdu.

188 *Risale-i İslamiye* adlı eserinde kendisi şöyle yazıyor: "Bendenizin doğumu Macaristan'da, Kolozsvár kentinde vukuu oldu".

zamanda kusursuz öğrenir ve İslam'ın talimatlarına uymakla da tam bir efendi haline gelir”.

İslam'a geçmesinden 1714 yılına dek yaşadıkları hakkında ayrıntılı bilgimiz yok. Bu döneme ait bir tek, İslam dinini savunan eseri *Risâle-i İslamiye*'yi yazdığını biliyoruz. Bu eser, yeni dininin özüne indiğini kanıtlar. Kitabın son sayfasındaki sözlerden 1711-14 arasında yazıldığı anlaşılır. Eserde Avrupa halkları üzerinde dururken Macarlarla ilgili şu cümleyi sarfeder: “Yukarı Macaristan kralı genç Rákóczi, Munkács Kalesi'nde Viyana kralı tarafından tutuklattırılıp Viyana'da kalebentlik cezasına çarptırılmış, fakat hile ile kurtarılıp kral seçilmiş ve aşağılık Alman'a karşı halen gece gündüz savaşmaktadır”.

1704 yılında Rákóczi, Almanlara karşı savaşmaya hazırlandı, fakat Macarların kararsızlığı sebebiyle ancak bir yıl sonra harekete geçebildi. Bu savaş 1712 yılına kadar sürdü, demek Müteferrika bu kitabı 1712'den önce yazmadı. Dinî bayramlara ait bir eserde politik durum hakkında bu tür ilginç not ve gözlemler, Kaymakam Osman ile edebiyatsever Sadrazam Damad İbrahim'in¹⁸⁹ de dikkatlerini üzerine çektikten sonra sadrazam, İbrahim Müteferrika'nın en büyük hâmisî ve koruyucusu oldu.

Müteferrika 1715'te kamu hayatının odağına geldi. Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında savaş patlak verdi ve başta daha önceleri Rákóczi'nin ordusunda savaşanlar olmak üzere Macarlar Macaristan topraklarının her köşesinden akın akın Osmanlı ordusuna katıldılar ve Osmanlılarla Almanlara karşı savaşmak amacıyla ittifaka girdiler. Macar komutanlarından Kont Bercsényi, Kont Eszterházi, Máriási, Kont Csáky, Kont Forgács ve diğerleri padişahın emrini Hotin'de beklediler, aynı zamanda vicdan özgürlüklerini bir an önce elde etmek isteyen ve sabırsızlıkla savaşmayı bekleyen

189 Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (çev).

Macarlar Belgrad'da toplandılar. Onlar için Macarca bilen bir tercüman gerekecekti ve bu göreve en uygun olarak İbrahim Efendi bulundu. Padişahın bir fermanı ile İbrahim'i Hicrî 1128 yılının onuncu ayında Belgrad'da görürüz. İslam takviminin 11. ayı olan Zilkade ayından itibaren hizmetleri için devlet hazinesi kendisine günde 60 akçe tahsis etmiştir.¹⁹⁰ İbrahim Efendi böylece devlet hizmetine girdi. Sonraki yıl padişahın daveti üzerine ve Sadrazam İbrahim'in teşvikiyle Macar Hükümdarı Rákóczi de Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. Padişah o sıralarda Edirne'de bulunduğundan Rákóczi dosdoğru Edirne'ye gitti¹⁹¹ ve padişah tarafından kabul edildi. O zaman İbrahim Efendi padişahın emriyle Rákóczi'nin yanına çağırıldı ve ölümüne kadar yanında kaldı: Macar Beyi ile Edirne'den Boğaz'daki Yeniköy'e, Yeniköy'den da Tekfurdağ'a (yani Saray dağı; bugün Tekirdağ) gitti.

İbrahim Efendi, Rákóczi'nin yanında tercüman ve sekreter işleri gördü ve 50 akçe gündeliğini Yeniköy'de iken İstanbul vergi dairesinden, Tekirdağ'a yerleştikten sonra ise devlet hazinesinden aldı¹⁹². Bu görevi dolayısıyla Rákóczi'nin Macar kethüdalarından evvela Ferenc Horvát, onun ölümünden sonra Gáspár Pápai ile birlikte sık sık Sadrazam İbrahim Paşa'ya gittiğinden Macar beyinin güvenini kazanmak fırsatına kavuştu.

Bilindiği gibi 1715-16 yıllarındaki savaşlarda Osmanlı ordusu Alman askerlerine yenilince Osmanlı İmparatorluğu barışı, Pasarofça Anlaşması'nın ağır şartlarını kabul ederek satın almak zorunda kaldı. Padişah, Rákóczi'yi Osmanlı ordusunun

190 Topkapı Sarayı'nda saklanan deftere not edildiğine göre, "Macar Tercüman İbrahim Ağa Belgrad'a atandığından ve kendisi, herhangi bir geliri olmadığından diğerlerinin oranında tahsisât istemişti. İsteği iyi niyetle karşılanıp yüksek fermanla sözü geçen tarihten itibaren kendisine günde 60 akçe tedarik edilmiştir."

191 Kelemen Mikes, *Türkiye Mektupları*, 3. mektup.

192 Topkapı Sarayı'nda bulunan 1132 yılı defterleri.

yardımla Macaristan'a dönme vaadiyle davet ettiği halde olup bitenler sonucu Macaristan'ın kısa zaman içinde bağımsızlığına kavuşma ümidi giderek azaldı. Almanlar yüzünden ülkesinden kaçmak zorunda kalan Rákóczi böylece Osmanlı'nın misafiri olarak Tekfurdağ'a yerleşti.¹⁹³ İbrahim Efendi, Rákóczi'nin hizmetine verildiği halde bu görevinden arta kalan zamanını İstanbul'da, İbrahim Paşa'nın yanında geçirdi.

İbrahim Efendi, sadrazamın zekâsını kısa zamanda kavradı. Sadrazam, Osmanlı'ya Avrupa medeniyetini, batı bilimini ve teknik bilgisini tanıtmaya amacındaydı.¹⁹⁴ Fransa elçiliğinden geri dönen Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile oğlu Said Efendi (eski sadrazam Said Paşa) da İbrahim Paşa'yı bu yönde teşvik ettiler.

İbrahim Efendi bu maksatla Said Efendi ile birlikte bir matbaa oluşturulması için başvurduğunda sadrazam matbaanın kurulma emrini verip Viyana'dan hurufat kesici, dökücü ve basımcıları getirtmek için yeterli parayı sağladı. Çalışmalar hemen başladı, ancak beklemedik bir engel çıktı. Bu konuda Saussure şunları yazar: "Bu ülkede bu modern buluş için yüksek mevkîdeki insanların etkisi nedeniyle sadrazamın tekrar tekrar sunduğu arzılara rağmen izin alınamadı. Çünkü onların görüşüne göre gereğinden çok kitabın yayılması genel ruhsal huzuru bozar, demek ki söz konusu buluş asayiş ve din açısından tehlikelidir."

Aslında İstanbul'da yüzlerce kişinin tek geçim kaynağı kitap kopya etmek ile mektup yazmak idi. Bunlar matbaadan zarar görüp geçimlerini kaybedecekleri korkusuyla homurdanmaya başladılar. Sadrazamın kitap basımı uğrunda çabalarını görüp, İslâm dininin hazinesini korumak şiarı ile halkı matbaayı yıkmaya teşvik ettiler. Gerçekten kargaşa ve dedikodular

193 Kelemen Mikes, *Türkiye Mektupları*, 14. mektup.

194 De Saussure, *Türkiye Mektupları*.

başladı. İsyancıları yatıştırmak amacıyla yazılı iznin halen çıkmadığı, ileride de çıkmayacağı vaadedildi. Bunun üzerine İbrahim Efendi 1726 yılında evinde çalışmaya başladı.

Bu matbaadan çıkan ilk kitaplar bilinir, kimi nüshaları İstanbul kitapçılarında hâlâ bulunabilir, bu nedenle bu konu üzerinde fazla durmama gerek yok.

Matbaada Fransızlar kullansın diye bir dil bilgisi ve sentaks kitabı da basıldı. Yazarı, Fransız elçiliğin Osmanlı tercümanlık bürosunun yöneticisi monsieur Dolarie idi.¹⁹⁵

Matbaanın kurulmasından 2-3 yıl sonra İstanbul'da patlak veren bir isyanda İbrahim Paşa öldürüldü¹⁹⁶; böylece matbaacılık en büyük hâmisini kaybetti. Gerçi matbaa faaliyetine devam ediyordu, fakat basılı kitap pek satın alınmadığından, matbaa pek verimli çalışmayıp maddî yük İbrahim Efendi'nin dostu de Saussure'e yüklendi.

İbrahim Efendi sırf matbaa gelirinden geçinmek zorunda değildi, çünkü Rákóczi'nin yanındaki tercümanlık görevi devam ettiği için hazineden maaşını devamla alabiliyordu. Sadık hizmeti ile Rákóczi'nin güvenini kazandı. Macar beyinin, ölümünden önce, Sadrazam Ali Paşa'ya yazdığı veda mektubunda şunları okuyabiliriz: "Benim sadık tercümanım İbrahim Efendi'yi padişahın iyi niyetlerine bırakıyorum."¹⁹⁷

Rákóczi'nin ölümünden sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında yeniden başlayan savaşta İbrahim Efendi topçuların kâtibiydi¹⁹⁸ ve Osmanlı ordusuyla birlikte sefere katılan Macarların yazılı işlerini görüyordu. Bu savaşta Orşova

195 De Saussure'e göre bu kitap çok düşük tirajla basıldı, muhtemel ki İstanbul'da bir tek nüshası bile yok. Fakat Saussure kendi nüshasını Lausanne Akademisi'nin kütüphanesine hediye etti.

196 1730 Patrona Halil İsyanı (çev).

197 Kelemen Mikes, *Türkiye Mektupları*, 17. mektup.

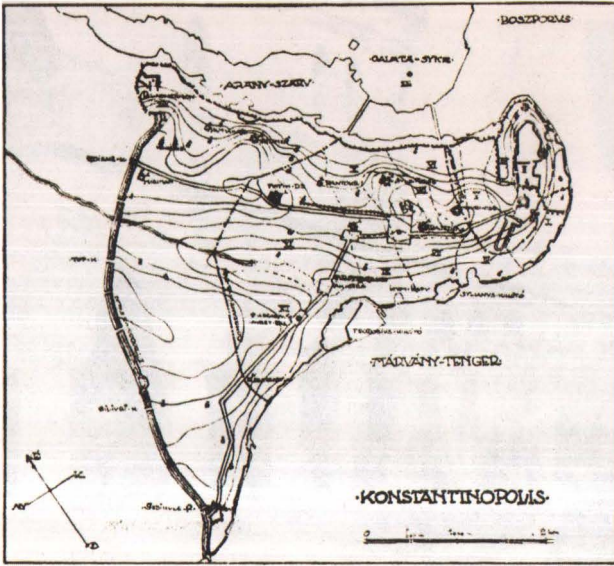
198 Topkapı Sarayı'nda bulundurulmuş defterler, 1150 yılı muhasebeleri.

Kenti'ni Avusturyalıların devretmesi konusunda yapılan görüşmelere Osmanlı tarafından İbrahim Efendi gönderilmiştir.

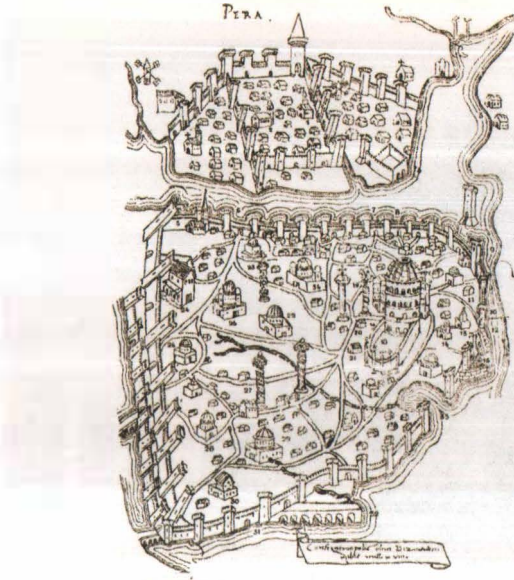
Bu savaştan döndükten kısa bir süre sonra İbrahim Efendi İstanbul'da vefat etti. Hayatında girişiminin sonuçlarını görmedi, umudu ve hevesini defalarca kaybetti, fakat bugün yaptıklarının değerini görür ve kitap basımının Türk medeniyetinin yayılmasında ilerde de büyük faydaları olacağını umarız. Osmanlılar Macar asıllı İbrahim Müteferrika'nın anısını saygı ile korumaktalar.

İstanbul 1918.

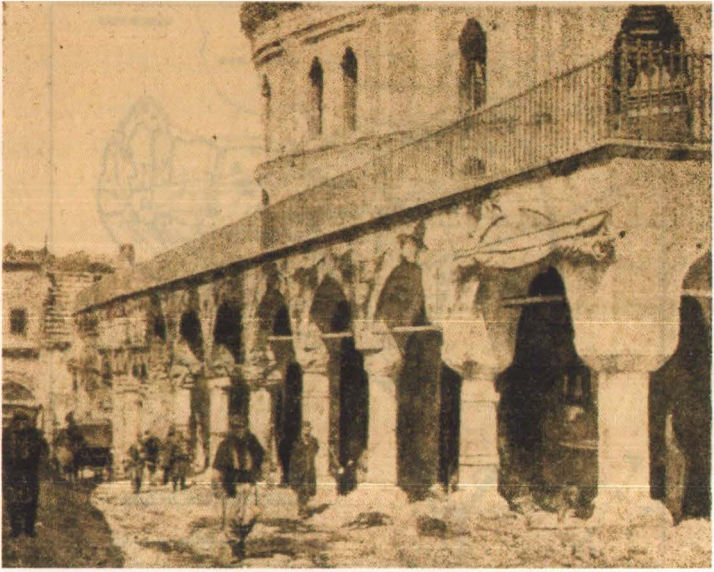
RESİMLER VE HARİTALAR

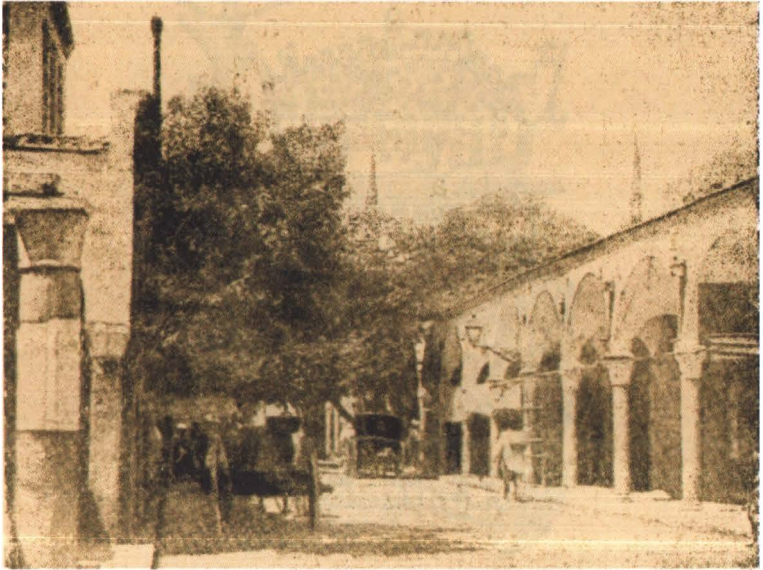
İstanbul Haritası

1420 tarihli Boundelmonte Haritası

Nuruosmaniye sokağında Bizans kemerleri

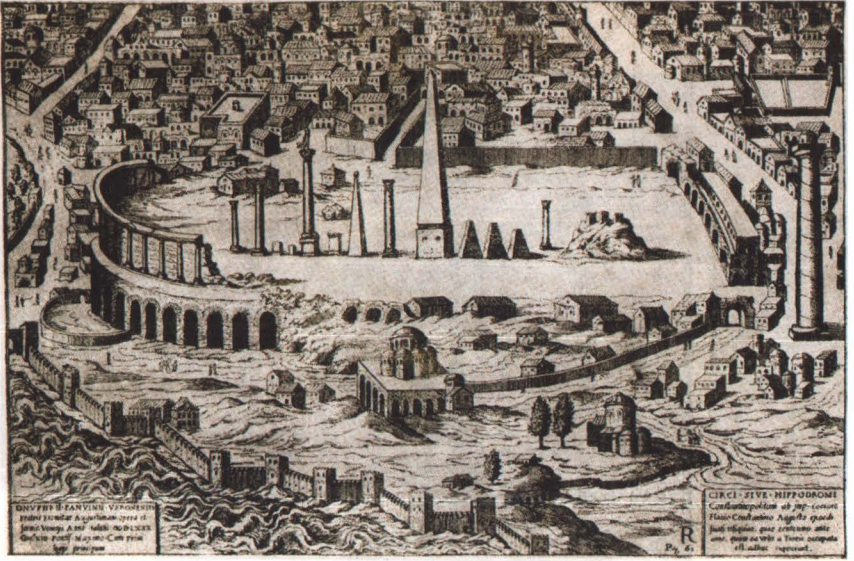
Şehzade sokağındaki Bizans kemerleri

Ayasofya Camii

Ayasofya'nın içi

1455 tarihli Onufrius Panviviun'un haritası

1493 tarihli Shedel kroniğindeki genel şehir haritası

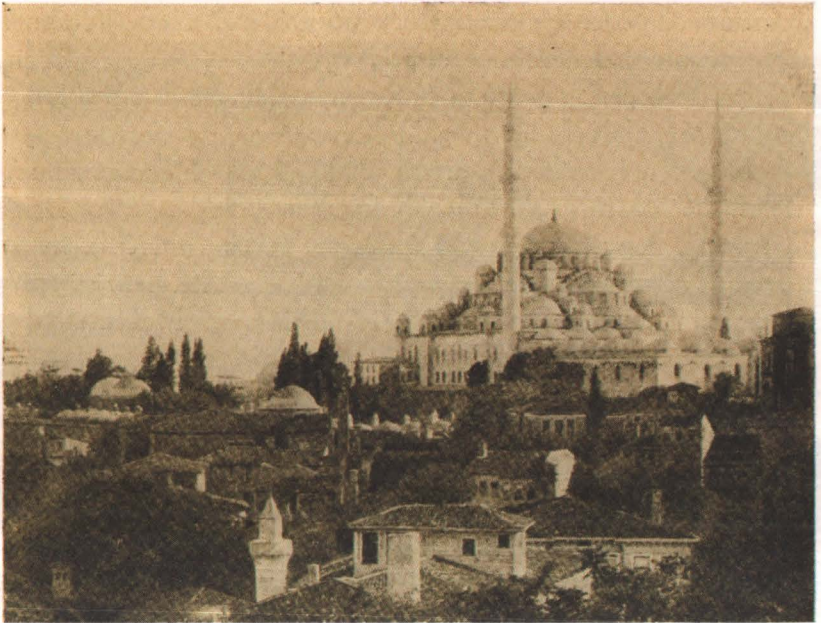
1520 tarihli Vavassore haritası

1520 tarihli Vavassore haritası

1550-1560 tarihli Eski Saray Dillich'in minyatürü

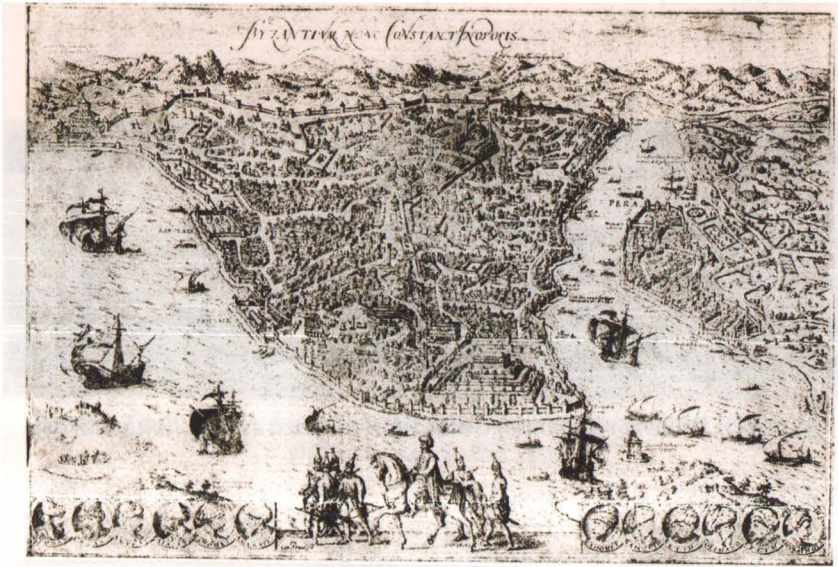
Fatih Sultan Mehmed Camii (1462)

Bayezid Camii

Süleymaniye Camii

Venedik Haritası diye bilinen harita (1574)

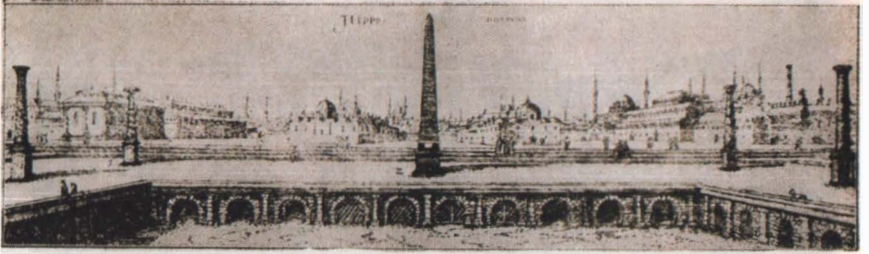
Dillich'in eserinden genel şehir haritası (1556)

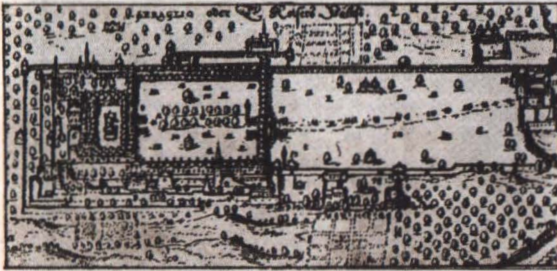
17. yüzyıl Dillich'in eserinde, Galata'dan bakınca İstanbul manzarası

Hacı Mehmed Piri Reis Haritası

*Rüstem Paşa ve İbrahim Paşa'nın konaklarının bulunduğu Hipodrom,
Dillich'in eserinden (1556)*

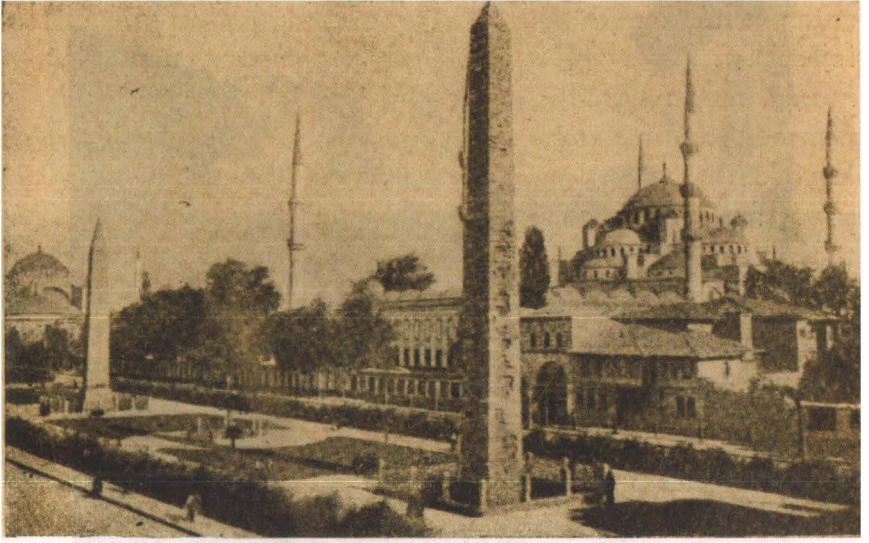
Topkapı Sarayı, Dillich'in eserinden (1556)

Bağdat Köşkü, 1623-1640

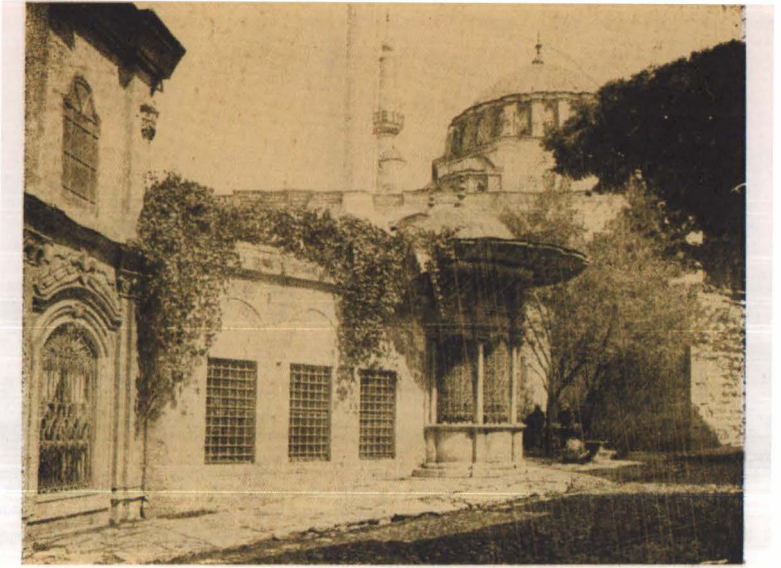
*Kanuni Sultan Süleyman devri Türk evinin iç görüntüsü
Scweiger'in minyatürü*

Sultanahmet Camii, 1609-1610

Sultanahmet Çeşmesi, XVIII. yy. ortasından kalma

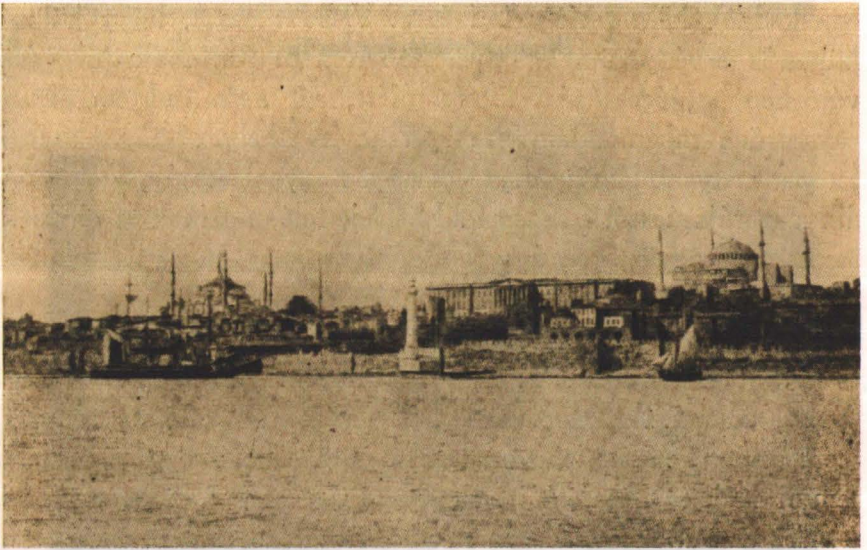
XIII. yy'dan kalan bir çeşme

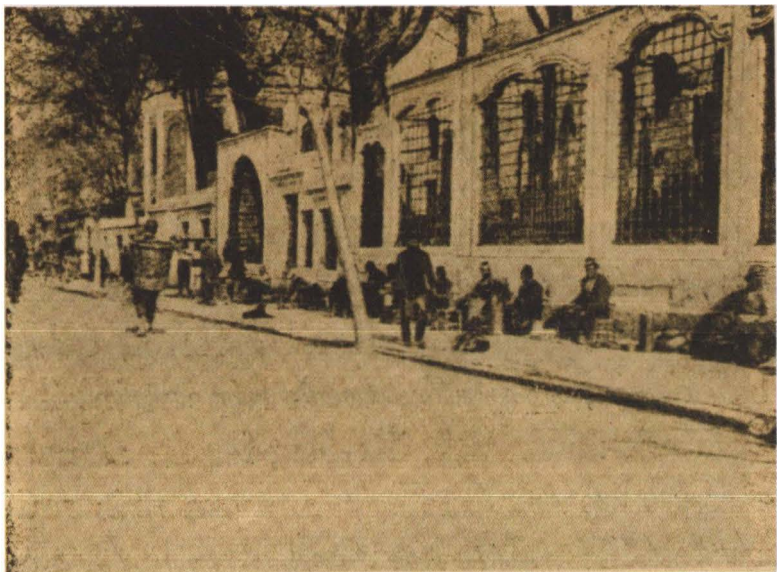
XIII. yy'dan kalan bir çeşme

Galata Kulesi'nden bakınca İstanbul'un bir görünümü

Sultanahmet ile Ayasofya'nın Marmara Denizi'nden görünümü

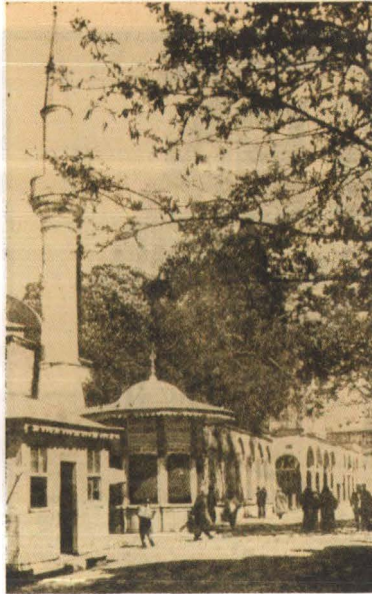
Divanyolu'nda bir kesim

Divanyolu'nda bir kesim

✓ *Divanyolu'nda bir kesim*

Şehzade Camii'nden bir görüntü

*Sultanahmet Camii, sol tarafta Atmeydanı,önünde bugünkü
Ayasofya Meydanı görülmektedir*

İstanbul evlerinden bir görüntü

İstanbul evlerinden bir görüntü

Dış semtlerden bir sokak

Şehir merkezineki bir sokak.Arka planda Yeni Valide Camii

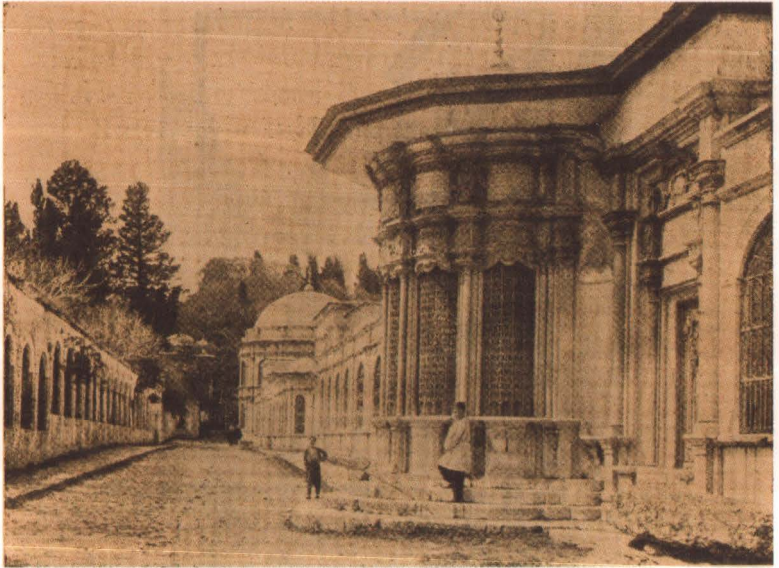
Şişli'deki Meşhûr meşhûr meşhûr meşhûr

Şehir merkezindeki sokaklardan birisinin köşesi ve bir camii girişi

*Theodosius, Topkapı surları civarında kenar semtlerden birinde bir sokak,
ön planda eski Türk mezarlığı*

Eyüp Mezarlığı tarafında bir sokak

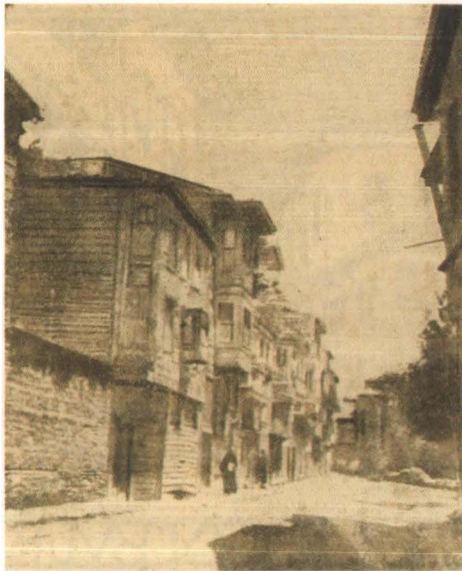
Çarşıda bir sokak

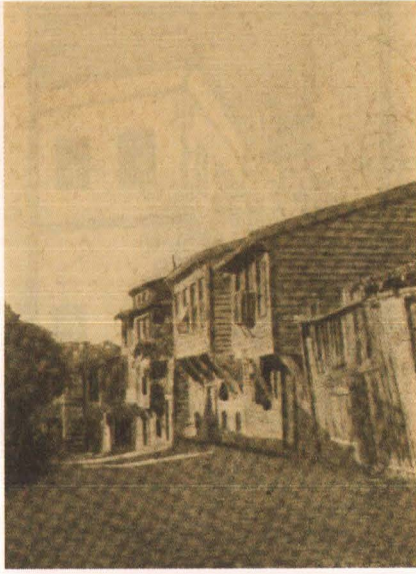
Bir sokak resmi

Çarşı'da eski bir ev

Bir sokak resmi

Bir sokak resmi

Bir semtten sokak görüntüsü

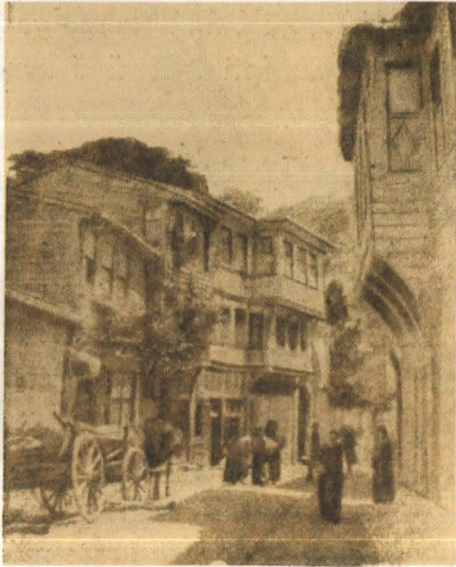
Bir sokak görüntüsü

Çarşı semti

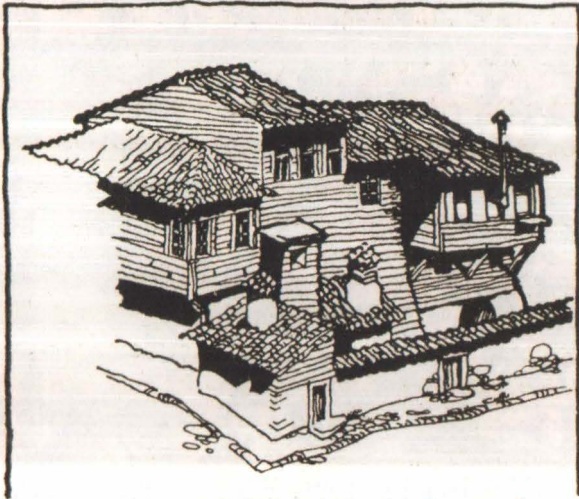
Kenar semtten bir görüntü

Sokaklardan bir görüntü

Sokaklardan bir görüntü

Hazroportı Yedikule-bülvarı

Yedikule semtinden bir görüntü

SEYYİD HASAN MURADİ

YEDİTEPE

Bir Kâtibin Kaleminden

İstanbul'un 12 Yılı

(1754-1766)

Hazırlayan
Recep Ahışahı

Seyyid Hasan Muradi, İstanbul'da 1754-1766 yılları arasında meydana gelen hadiseleri ruznamesinde kronolojik olarak anlatmaktadır. Yangın, deprem gibi İstanbul'da meydana gelen felaketler eserde gün gün verilmektedir. Osmanlı bürokrasisinde meydana gelen tayinler, sürgünler memurların akrabalık bağlarıyla birlikte zikredilmiştir. Ayrıca İstanbul'da yapılan törenler de tarihleriyle birlikte eserde yer almaktadır.

YEDİTEPE

İSTANBUL

ŞEHİR TARİHİ ve MİMARİSİ

Károly Kós'un en önemli amacı Avrupa sanat tarihi yazımında tam olarak ele alınamayan Osmanlı-Türk sanat tarihinin özünü kavrayabilmektir. Sanat tarihinin yazılı kayıtları doğrultusunda şehirde iz sürdü ve bunu üç gruba ayırarak gerçekleştirdi. Bunlardan ilki Bizans kiliseleri ve Osmanlı camileri idi. İkinci grubu mezarlıklar ve türbeler oluştuyordu. Üçüncü ve son grubu ise Konstantinopolis'te ve daha sonraki İstanbul'da bulunan sivil yapılar oluştuyordu. Kósch burada vurguyu sokağa, şehirleşmeye ve şehir düzenlemeciliğini yapmak niyetindeydi. Bu amaçla bu konunun tarihsel gelişimi, geçmişi ve geleceği üzerine kurumumuz için daha geniş, fotoğraflarla da desteklenen bir araştırma gerçekleştirmek istiyordu. Yangında yok olan İstanbul semti için yeniden inşa programı üzerine hazırlayacağı plan taslağını da bu çalışmasına eklemeyi düşünüyordu. Károly Kósch, ulusal tarz ve biçimlere büyük değer veren bir mimar olarak tanınır. Yani şu hususta emin olunabilir ki, onun tarafından hazırlanacak olan şehir planları yöreye özgü özellikleri ve ulusal gelenek ve değerleri içeren planlar olacaktır. Böylece İstanbul da, savaş öncesi burada faaliyet gösteren Fransız mimarların yapmak istediği gibi Avrupalı gelişim içinde yavaş yavaş standart devasa binaların doldurduğu bir şehir olmaktan kurtulacaktır. Kósch tarafından hazırlanan bu çalışma yayınlandığında kurumumuzu İstanbul'a ve Türklerin ulusal çıkarlarına simsıkı bağlayan bir halka olacaktır. Bu nedenle de Macarca ve Almanca yayınlanmasının yanı sıra Türkçe olarak da yayınlanıyoruz.

Antal Hekler

Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü Müdürü

yeditepeyayinevi.com

/ yeditepekitap

/ yeditepekitap

/ yeditepeyayinevi

100